

VERSO

Iròdòmòrèneti fòlyòirar

2023/1

VERSO

Irodalomtörténeti folyóirat

2023/I

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2023/1

Szakmai védnökök

Bartók István, BTK Irodalomtudományi Intézet

Jankovits László, PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék
Nagy Imre, PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék

Szerkesztők

Bozsoki Petra, ELTE BTK XVIII–XIX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék

Kucserka Zsófia, PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék
Laczkó András, PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék
Milbacher Róbert, PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék
Pálfy Eszter, PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék
Pap Balázs, PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék
Szatmári Áron, BTK Irodalomtudományi Intézet

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora

Maczelka Csaba, PTE BTK Angol Nyelvű Irodalmak és Kultúrák Tanszéke

Tördelőszerkesztő

Pap Balázs

Borítóterv

Simor Kamilla

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó

a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság útja 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

PÁLFY ESZTER	
Gyöngyösi-kontextusok a 18–19. század fordulóján	
A költő szerepe Gvadányi József, Kazinczy Ferenc és Kölcsey Ferenc írásaiban	9
HORVÁTH MARGARÉTA	
Újabb problémafelvetések az <i>Istenes énekek</i> kiadástörténetéhez	29

KRITIKAI LAPOK

FÓRIZS GERGELY	
Búvárlás egy elsüllyedt világban	
<i>The Culture of the Aristocracy in the Habsburg Monarchy, 1750–1820</i> , hg. Gábor VADERNA, Wien, Praesens Verlag, 2022 (Verflechtungen und Interferenzen: Studien zu den Literaturen und Kulturen im zentraleuropäischen Raum, 8).....	53
CSANÁDY NIKOLETT	
A kéziratosság változatai	
<i>Női íráshasználat és kéziratosság kultúra a hosszú 19. században</i> , szerk. Török Zsuzsa, Bp., reciti, 2022 (Reciti konferenciakötetek, 18).....	59

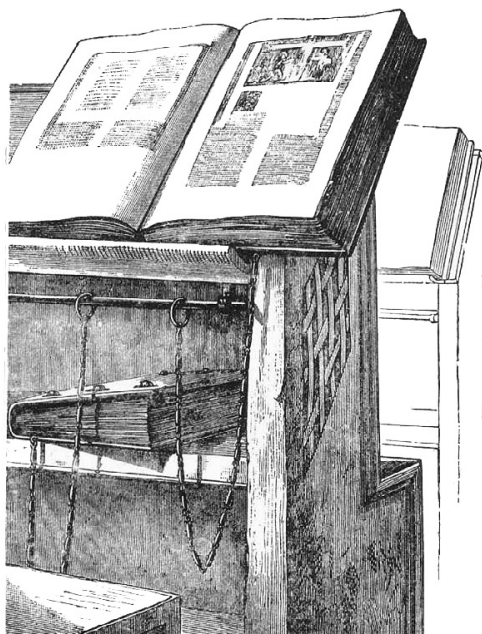
HASZNOS MULATSÁGOK

HYMNUS 200	
A <i>Hymnus</i> a határon túli magyartanításban (<i>Szerkesztői előszó</i>).....	67
MIKLÓS KRISZTINA	
Kettősség és kontraszt	
A <i>Hymnus</i> tanítása Székelyföldön	69
KULCSÁR MÓNKA	
Isten, áldd meg a (szlovákiai) magyart!.....	79
FERENCZY NIKOLETT	
A <i>Hymnus</i> Eszéken.....	87

FILLÉRTÁR

ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY SÁNDOR	
Vienniasz (14–24. ének) (<i>Közvetési Bende P. Anita</i>).....	99
A tanulmányok összefoglalói / Abstracts.....	167
A lapszám szerzői	169

T u d o m á n y o s
G y ű j t e m é n y .

Pálfy Eszter

Gyöngyösi-kontextusok a 18–19. század fordulóján A költő szerepe Gvadányi József, Kazinczy Ferenc és Kölcsey Ferenc írásaiban

Kosztolányi Dezső a magyar irodalomtörténet számos alakjáról írt szubjektív portrét, köztük Gyöngyösi Istvánról is. A Gyöngyösiről szóló esszé rövid recepciótörténeti ismertetéssel kezd:

„Gvadányi ezt írta róla: »Nála nagyobb poétát magyar anya még nem szült.« Magyar Ovidnak, Homérnak, és Marónak nevezték. Két teljes évszázadig nőttön-nőtt a híre. Versenyháza nincs senki. Költeményeit ronggyá olvasták kéziratban, nyomtatásban. Dugonics, amikor kiadja összes munkáit, harminckilenc kiadást számlál össze, és tőle kapja a serkentést, hogy nyelvünket tovább nemesítse, ojtogassa. Kazinczy azonban egyszerre így vélekedik felőle: »Murán rotyog, potyog, kotyog, szotyog.« Kölcsey költőnek se tartja. Csokonai mégis az ő versein libben föl, mint valami könnyű repülőgépen. Arany János pedig ilyen vallomást tesz: »Gyöngyösi az alanyi hévömlésben ma is valódi költő.«¹

A Gyöngyösi-költészet megítélésének Kosztolányi által felvázolt története lényegében megegyezik a jelenleg érvényben lévő szakirodalmi konszenzussal is (legalábbis annak 19. század végéig tartó szakaszával). E szerint Gyöngyösi 1704-es halálát követően a 18. század során végig kiemelten népszerű szerző volt, a 19. század elejétől kezdve azonban, főként Kazinczy és Kölcsey véleményének hatására, egyre csök-

1 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Tükörfolyosó: Magyar írókról*, szerk. Réz Pál, Bp., Osiris, 2004, 41. Kosztolányi portréjának legfőbb forrása minden bizonnyal Riedl Frigyes egyetemi előadásainak 1908-ban megjelent összefoglalója volt: Riedl írásában ugyanezek az idézetek és megfogalmazások köszönnek vissza. Egy közös hiba is elárulja Kosztolányi forrását: Riedlnél és Kosztolányinál a Kazinczy-idézetben egyaránt a „kotyog” szó szerepel – noha az eredetiben a „totyog” szó található. Vö. RIEDL Frigyes, *A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felléptéig*, Dr. Riedl Frigyes egyetemi ny. r. tanár előadásai után jegyezte és kiadta CSOMA Kálmán, Bp., 1908, 72–73.

kent megbecsültsége, helyette pedig a régiségből a mindaddig kevésbé ismert Zrínyi Miklós vált fontos költővé. A recepciótörténet következő állomásként a 19. század második feléből Toldy Ferenc irodalomtörténeti munkáit és Arany János Gyöngyösi-tanulmányát emeli ki, amelyeknek köszönhetően megindul a Gyöngyösi-költészet „rehabilitációja”. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy Gyöngyösi az őt megillető helyet a kánonban (kánonon itt szűkebb, szakmai kánon, a tudós-irodalom-közösség megbecsülését és figyelmét értve) először Badics Ferenc 20. század eleji szövegkiadásával, de leginkább majd csak az 1980-as évektől kezdve foglalja el újra, amikor a kutatás a barokk kor retorikai-poétikai elvei mentén kezdi vizsgálni költészetét, és nem saját korának irodalmi ízlése szerint alakítja olvasatát.

Gyöngyösi István költészetének a fentiekben felvázolt recepciótörténeti narratíváját az elmúlt bő két évtizedben főként Jankovics József tanulmányaiból² ismerjük. Jankovics egyúttal szövegkiadásával – amelyek a Balassi Kiadó *Régi Magyar Könyvtár, Források* sorozatában jelentek meg 1998 és 2017 között – sikeresen kanonizálta újra Gyöngyösit az irodalomtörténész szakma számára, aki a 20. század során, főként a marxista irodalomtudomány régi magyarországi irodalomra irányuló vizsgálódásaiban valóban nem szerepelt központi helyen.³ Jankovics recepciótörténeti áttekintései kiemelten fontos forrásfeltáró munkát végeztek el, és rendkívüli alapossggal gyűjtötték össze és rendszerezték a Gyöngyösi kora óta eltelt évszázadok értékeléseit a költőről. Jankovics legfőbb, vitathatatlanul méltánylandó törekvése az volt, hogy a régi magyar irodalommal foglalkozó szakma egésze, sőt, a tágabb olvasóközönség is tudatában legyen Gyöngyösi irodalomtörténeti jelentőségének, költői tehetségének és poétikai-retorikai tudásának. Szövegkiadásával egyértelműen ezt a célt szolgálja.⁴ Az effajta, kánonba visszahelyező szándékú irodalomtörténeti attitűd ugyanakkor szinte szükségszerűen magával hozza azt a beszédmódot is, amely az adott szerzőnek valamiféle igazságszolgáltatást és elégtételt követel. A Jankovics által megrajzolt recepciótörténeti narratívából ilyesfajta megközelítés olvasható ki: eszerint Gyöngyösit az évszázadok során folyamatosan

2 JANKOVICS József, *A magyar verses regény kezdetei, avagy a kánonból kiiktatott barokk költő, Gyöngyösi István = A magyar irodalom története, I, A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2008, 522–538; valamint a szövegkiadások kísérőtanulmányai.

3 Kivételként említhetjük Agárdi Péter 1972-es monográfiáját: AGÁRDI Péter, *Rendiség és esztétikum: Gyöngyösi István költői világgépe*, Bp., Akadémiai, 1972.

4 Nemcsak tanulmányaiban, de a vele készült szakmai életútinterjúban is világossá teszi ezt a szándékot. „Én a pályakezdésem elejétől, sőt, talán még annál is korábbról, olyan tervekkel készülődtem, hogy minél több ismeretlen értékkel, meglepetéssel, újdonsággal szolgáljak a szakmának, valamint olyan írókat-költőket akartam felfedezni, s bevinni a köztudatba, akik valamilyen oknál fogva kimaradtak a kánonból, vagy bele sem kerültek. Ilyen volt például Ányos Pál költészete, és ismeretlen prózáirása. Vagy Gyöngyösi István költészete, amely a 18. század ötvenes éveire esztétikai és politikai (!) okok miatt egyaránt, szinte kiesett a kánonból s ennél fogva az olvasói köztudatból is. Azt hiszem, ebből is sikerült valamit megvalósítanom, törlesztenem.” JANKOVICS József, *Barátként bántak velünk = A reneszánsz reneszánsza: Beszélgetések Klaniczay Tiborról és a reneszánszkutatásról*, szerk. Ács Pál, SZÉKELY Júlia, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021, 49–88, 75.

méltánytalanságok érték, s írók-irodalmárok sora (Kazinczytól Kölcseyt át Horváth Jánosig) tévedett akkor, amikor Gyöngyösi költészetét negatívan minősítette. Beszédes ebből a szempontból Jankovics tanulmányainak szóhasználata is, például amikor egyik szövegének címében a „kánonból kiiktatott barokk költő”-ről beszél,⁵ amikor a *Murányi Vénushoz* írt kísérőtanulmányában a Gyöngyösit nem feltétel nélkül elismerő Kazinczyt elfogultsággal, elhamarkodott ítélethozatallal vádolja, a Gyöngyösi fontosságát hangsúlyozó Toldy Ferencről és Arany Jánosról viszont úgy ír, mint akik „helyére igazítják az elmozdított Gyöngyösi-képet”;⁶ vagy amikor Bán Imre egy tanulmánykötete kapcsán úgy fogalmaz, hogy az „némi csalódást okozhat a Gyöngyösi-kutatóknak”, mert a benne előforduló nyolc említés „nem járul hozzá érdemben a Gyöngyösi-értékelés megújító kiteljesítéséhez”.⁷ Jankovics tanulmányában (noha ez a tanulmányok speciális jellegéből is következik, legtöbbjük ugyanis szövegkiadásokat kíséri) a Gyöngyösi-költészet megítélése múltbéli hullámvölgyeket követően az ezredfordulóhoz közeledve révbé ér, s végre helyesen értékeljük: olyan költőként, akit mesterségbeli tudatossága, retorikai képzettsége és műveltsége a kor irodalmának egyedülálló figurájává emel.

Az ily módon elbeszélte történetnek szerves része az is, ami Badics Ferenc 20. század eleji szövegkiadásai és tanulmányai óta hangsúlyos elem a Gyöngyösi-kutatásban: hogy a 18–19. században „rontott kiadások” szolgáltak a költő megítélésének alapjául.⁸ A jelenleg uralkodó recepciótörténeti narratívában ez a motívum egyfajta felmentésként is funkcionál, legalábbis ami a 19. századot illeti: igaz, hogy Kazinczy vagy Kölcsey szerint nem Gyöngyösi a legmagasabb polcra helyezett költő, de hát ők csak a „rontott kiadásokat” ismerhették, a „valódi” Gyöngyösit nem.

Legújabban Bene Sándor vetette fel a kora újkori költőinkről szóló recepciótörténeti közhelyek újragondolásának szükségességét. Bene Zrínyi kapcsán hívta fel a figyelmet arra, hogy Kazinczy és Kölcsey viszonyát Zrínyi életművéhez eltérő cél és irodalomszemlélet formálta, s a recepciótörténet lényegi különbségeket mos egybe, amikor kettejük Zrínyi-képét azonos karakterűnek tartja.⁹ Mivel a 19. század elejének irodalmi közegében Zrínyi értékelése Gyöngyösiével párhuzamosan mozog, Gyöngyösi kapcsán is érdemes feltenni azt a kérdést, hogy abban, ami az utókor felől egységes recepciótörténeti szálnak tűnik, a korszak szinkron metszetében milyen

5 JANKOVICS, *A magyar verses...*, i. m.

6 JANKOVICS, *Gyöngyösi redivivus, avagy a porából megéledett fönix* = Gyöngyösi István, *Márszal-társolkodó Murányi Vénus*, szövegmond. és jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp., 1998 (Régi magyar könyvtár, Források, 8), 191–203, 194.

7 JANKOVICS József, *Az „új életre hozott” Gyöngyösi István = A szerelem költői: Konferencia Ballasi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján, Sárospatak, 2004. május 26–29.*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2007, 39–56, 53.

8 JANKOVICS, *Gyöngyösi redivivus, i. m.*, 194; DEMETER Zsuzsa, *Költői tradíció és könyvkiadás: Gyöngyösi István példája*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 282), 8.

9 BENE Sándor, *A harmadik szirén: Zrínyi Miklós költészete*, Bp., Osiris–Gondolat, 2021 (Osiris Irodalomtörténet, Monográfiák), 27.

különbségek érhetőek tetten. Bene könyvében hangsúlyozza, hogy a modern magyar irodalom alapítóinak (vagyis Kazinczynak és Kölcseynek) a Zrínyi-képét nem félretolni vagy kijavítani kell, hanem megérteni és reflektálni.¹⁰ Gyöngyösire vonatkoztatva ez a meglátás szintúgy érvényes, sőt, talán még inkább az: Kazinczynál és Kölcseynél ugyanis Gyöngyösi került „vesztes” szerepbe, így a Gyöngyösit a kánonba visszahelyezni kívánó irodalomtörténet-írás az ő ítéleteiket ténylegesen szerette volna „félretolni vagy kijavítani”.

Jelen tanulmány a 18–19. század fordulójának környékére fókuszálva azoknak az elsődleges kontextusoknak a feltárására tesz kísérletet, amelyek a Gyöngyösi-költészetet elismerő vagy épp elítélő hangokat övezték. Arra keresi a választ, hogy a rendszerezett irodalomtörténet-írás korszakát megelőzően milyen okok állhattak a Gyöngyösiért való rajongás, vagy épp költészetének radikális elutasítása mögött. A 18–19. századi irodalmi gondolkodás Gyöngyösi-képeit vizsgálva tanulmányom szorosán épít mindarra, amit a költőről Jankovics Józseftől ismerünk – ugyanakkor nem vezérli kanonizáló szándék. A továbbiakban a teljesség igénye nélkül néhány konkrét recepciótörténeti közhely szerepét vizsgálom: Gvadányi Józsefnek, Kazinczy Ferencnek és Kölcsey Ferencnek azokat a megnyilvánulásait, amelyek a legnagyobb hatásúnak bizonyultak a Gyöngyösi-költészet megítélésében.

Gvadányi József és a verselési hagyomány

A Gyöngyösi-recepciótörténet fontos mozzanata, hogy a költőt a 18. század legvégén is kifejezetten nagyra tartották: a századvégi Gyöngyösi-kultusz legfőbb hivatkozási pontját Riedl Frigyes,¹¹ Badics Ferenc¹² és Jankovics József¹³ számára is a fiatalon katonaként szolgáló, idősebb korában íróként tevékenykedő Gvadányi József egy kijelentése szolgáltatja. Gvadányi az *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* című 1790-ben megjelent művének *Elő járó beszédében* a következőképp fogalmaz: „mióta a Magyar Haza áll, még olly Magyar Poétát e világra Anya nem szült, mint néhai Gyöngyösi István Úr”.¹⁴ A Gyöngyösi-recepciótörténetben Gvadányi ítélete azért bír kiemelt funkcióval, mert ez volt az utolsó pillanat, amikor Gyöngyösi megítélésével még minden „rendben volt”; ezt követően kezd csökkenni jelentősége.

Az idézett mondat a *Nótárius* versformájával kapcsolatban hangzik el: Gvadányi, aki művét Gyöngyösi-strófákban írta, az előbeszédben (amelyet a mű szerzőjének névtelen barátjaként jegyez) feltételezi, hogy lesznek olyan „új Poéták”, akik művét versformája miatt (is) támadni fogják, hiszen „négy Soros versekkel tette munkáját”, dacára annak, hogy „a mostani időben a két Soros versek vétettek módiba, a négy

¹⁰ *Uo.*, 26.

¹¹ RIEDL, *i. m.*, 72.

¹² BADICS Ferenc, *Bevezetés = Gyöngyösi István, Márssal társalkodó Murányi Vénus*, s. a. r. BADICS Ferenc, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, 1909, I–LV, XXXVIII.

¹³ JANKOVICS, *A magyar verses...*, *i. m.*, 523.

¹⁴ GVADÁNYI József, *Egy falusi nótáriusnak budai utazása*, Bp., Magvető, 1978 (Tevan Amatőr Könyvek 1913–1943), 12.

sorúaknak folyása már ki száradott, mint Temesvár körül a posványság”.¹⁵ Gvadányi, mint állítja, készen áll a felelettel az őt így kritizálók számára: ezen a ponton teszi meg alapvetésnek (a fentebb idézett módon), hogy Gyöngyösi a legnagyobb költő, s arra hivatkozva, hogy márpedig Gyöngyösi nem írt kétsoros verseket, elhallgattatni véli támadóit. Gvadányi további fejtegetéseiből kitűnik, elképzelhetetlennek tartja, hogy esztétikai szempontból bárki szebbnek találhatná a kétsoros versszakokat: a kétsor-párti tábornak a továbbiakban azzal gyanúsítja, hogy ők valójában csak meg akarják spórolni maguknak azt a munkát, amit további két sor kidolgozása jelentene, és hamarabb akarják felmarkolni a műveik kiadása után járó pénzt. Kis engedményt mindössze abban tesz, hogy elismeri, „vagnak szép munkák két soros versekkel is” (Péczeli József *Henriását* hozza fel példaként), ugyanakkor végül ezzel a fejtegetéssel is oda lyukad ki, hogy Péczeli műve, bár „arany munka”, akkor sikerülhetett volna még ennél is jobban, ha négysoros versekben írta volna meg – ebben az esetben „briliántok” is kerülhettek volna az aranyra.

Gvadányi idézett verstani fejtegetése korántsem előzmény nélküli. Az 1760-as, '70-es és '80-as évek irodalmi nyilvánosságában (folyóiratokban, levelezésekben, előszavakban) számos vita zajlott a verselés kérdéséről: a magyaros versus időmértékes verselésről, a rímelés szükségességéről, az időmértékes verselés alkalmazásának konkrét részkérdéseiről, a páros vagy a négyes rím elsőbbségéről – de hangsúlyosan merültek fel ellenérzések az időmértékes és magyaros verselés „keveréke”, a rímes disztichonokból álló leoninus forma ellen is.¹⁶ E viták visszatérő eleme volt a Gyöngyösire való hivatkozás: az egyes kérdésekben állást fogláló irodalmárok közül némelyek követendő, mások elutasítandó hagyományként utaltak a Gyöngyösi nevével fémjelzett négysoros, bokorrímes, magyaros-ütemhangsúlyos strófára.¹⁷

A verselési kérdésekkel foglalkozó szövegek közül különösen érdekes Beszenyei György 1779-es *Holmi*-beli, Gyöngyösi-verselésről szóló cikke, amely a következőképp indít: „Miólta a Magyar szó emberi nyelveken forog, a mi izünkig olly Poéta benne mint Gyöngyösi nem vólt.”¹⁸ Mivel a mondat szerkezetében, mondani-valójában és kontextusában is feltűnően hasonlít Gvadányi „miólta a Magyar Haza áll, még olly Magyar Poétát e világra Anya nem szűlt, mint néhai Gyöngyösi István Úr” kijelentésére, joggal feltételezhetjük, hogy tudatos Beszenyei-allúzióról van szó.

A Gyöngyösi-vershagyomány elleni támadást Péczeli József 1780-as évekbeli fellépéséhez köti a kutatás. Péczeli 1784-es, végül kiadatlanul maradt Voltaire-fordításának előszavában fejtegette először a Gyöngyösi-versforma alkalmatlanságát (legfőképpen a négysoros strófával óhatatlanul együtt járó bőbeszédűség miatt),

15 *Uo.*

16 A versújításvita részletes összefoglalását lásd például Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1994; KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története: A kezdetektől 1898-ig*, Bp., Akadémiai, 1991.

17 Vö. DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 323; DEMETER, *i. m.*, 70–71.

18 BESZENYEI György, *Gyöngyösi vagy a magyar verselés* = B. Gy., *A Holmi*, s. a. r. Bíró Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983, 334–340, 334.

1786-ban a *Magyar Hirmondó*-ban megjelent cikkében pedig egyszerre lépett fel a Gyöngyösi-vers és a leoninus forma ellen.¹⁹

A Gyöngyösi versformájára irányuló kérdések persze messze túlmutattak önmagukon: a Gyöngyösi-kérdés, amint azt Debreczeni Attila nyomán Demeter Zsuzsa megfogalmazta, a 18. század második felében az irodalmi hagyománnyal kapcsolatos állásfoglalások különbségeit példázza sűrített formában.²⁰ Gyöngyösi neve és költészete a magyaros verselés melletti érvként funkcionált; a Gyöngyösi-strófában művelt költészet maga volt a magyar nyelvű költészeti hagyomány. Kecskés András kutatásai szerint a négyrímes, ütemhangsúlyos versmértékben írott szövegek „magyar versek”-ként való meghatározása már a 16–17. században jelentett valamifajta tudatos nemzeti sajtószereplést.²¹ Még ha e feltételezett „nemzeti jelleg” kapcsán osztom is Bognár Péter kritikáját, mely szerint a „magyar vers” a 16–17. századi költészetben nyilvánvalóan nem azonos jelentésű Toldy Ferenc, Arany János és Horváth János 19–20. században megkonstruált „nemzeti versidom” fogalmával,²² annyi akkor is leszögezhető, hogy a 18. század második felének írói-költői közül sokan egyértelműen a par excellence magyar versformának látták a Gyöngyösi-verset – s éppen ezt a státuszát akarták lerombolni vagy megőrizni.

Gvadányi kétségtelenül az utóbbi táborba tartozott: egy későbbi munka, az 1793-ban megjelent *Rontó Pálnak és Benyovszki Móricznak életek leírása* előszavában a négysoros formát „az igaz Magyar Poësisnak természete”-ként írja le; igaz, némiképp paradox megállapítás ez, mert a *Rontó Pál*, ellentétben a *Nótáriussal*, kétsoros versszakokban megírt mű. Gvadányi az előszóban elmondott kerettörténet szerint bizonyos dámák kedvéért készítette el ezt a munkáját, akik a *Nótárius* után szerettek volna Gvadányi tollából újabb történetet olvasni, s akik arra is határozottan megkérték a szerzőt, hogy kétsoros formában dolgozzon. Ha nincs ez a kérés, állítja Gvadányi, négysoros formát használt volna. Gvadányi az előszóban egy történetet is elmesél az olvasóknak: eszerint egy barátja négysoros formában írt meg egy munkát, amelynek előszavában a kétsoros forma ellen ágált; erre reakcióként egy másik szerző, aki viszont kétsor-párti, egy Hunyadi László életéről szóló könyv előbeszédében Gvadányi barátját támadta meg, bírálva mindazokat, akik „csak a’ négy egy formán hangzó szóknek ki-keresésében, és nem a’ dolgoknak velős, és szép le-írásában akarják állítani a’ magyar Poësisnak természetét”. Talán nem tévedünk, ha ebben a történetben a „barátot” magával Gvadányival azonosítjuk, a *Nótárius* előbeszédének szerzőjét; de nem nehéz meghatározni az itt névtelenül említett kétsor-párti szerző kilétét sem: Nagy Ferencről van szó, akinek *Hunyadi László történetei, úgymint élete és halála* című munkája²³ 1793-ban ugyanannál a kiadónál jelent meg, mint három évvel korábban Gvadányi *Nótáriusa*.

19 [Péczeli József cikke verstani kérdésekről], *Magyar Hirmondó*, 1786. január 11., 3. sz., 22–24. = *Magyar Hirmondó: Az első magyar nyelvű újság, Válogatás*, Bp., Gondolat, 1981, 423–425. Péczeli Gyöngyösi-támadásáról összefoglalóan lásd DEBRECZENI, *i. m.*, 326–329.

20 DEMETER, *i. m.*, 73.

21 KECSKÉS, *i. m.*, 101–108.

22 Bognár Péter kritikáját lásd BOGNÁR Péter, *A versidom-vita célja és funkciója = Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., rec.iti, 2010, 601–606.

Gvadányi a *Rontó Pál* előbeszédének utolsó szakaszában megragadja az alkalmat, hogy válaszoljon az őt „tréfás Író”-ként jellemző Nagy Ferenc vádjaira. Érvei igen hasonlóak, mint a *Nótárius* esetében. Egyrészt a négysorosot tartja a magyar poézis természetes létmódjának, s a kétsorosot nem önálló szerkezetnek, hanem valamiféle csonkult, csökött verzióként írja le:

„Nem arrúl vagyon jó barátom Uram elő járó beszédgyébe a’ szó, mintha két soros versekkel nem lehetne szép munkát tenni; mert lehet, valamint önnön magának ezen Authornak munkája-is dítséretet érdemel, hanem arrúl, hogy mért hagyattatik-el a’ régi igaz Magyar Poësisnak módja, mért nyelik-le szépen el-terepedett ágait, és mért teszszik sutának.”

Másrészt pedig megjelenik ismét az az érv is, hogy a kétsoros verselés lustaságból, sietségből, időhiányból fakad: a szerzők „restelkednek a’ szavak fel-keresésében”, s „[e]z éppen ollyas dolog, mint a’ midőn egy utazó siett, hogy hamar oda érhessen, a’ hová szándékozik, déli étetéskor több ’s jobb ételekből álló jobb ebédgye’ el-készülését nem várja, hanem gulyás hússal, mivel ez mindjárt készen vagyon, meg-elégszik, mert ez-is jó”.

Előkerül azonban Gyöngyösi neve is újfent, pozitív előjellel, azon szerzők sorában, akik lám, kiválóbbak Gvadányi korának bármely költőjénél, pedig nem tértek le a hagyományos verselés útjáról: „a’ régi Magyar Poéták-is, mint Balassa, Benyitzki, Gyöngyösi István, Gróf Kohári István ’s a’ t. jobb Poéták voltak minnyájunknál, és mi őket tsak majmazzuk, és gondolatyaikat lopogatván, új festékekkel mázollyuk; azok pedig minnyájan négy soros versekkel írtak.”

Gvadányi *Rontó Pál*-előszavának végén utalás található egy bizonyos *Magyar gyász* című munkára is; Gvadányi ehhez utasítja azokat, akik nem hajlandók belátni, hogy a négysoros verselés a jobb. A *Magyar gyász*, teljes címén *Magyar gyász, vagyis Második Lajos magyar királynak a mohátsi mezőn történt veszedelme* című munka egy E. S. M. monogramú (Etédi Sós Mártonként azonosított) szerző műveként jelent meg a pesti Landerer-nyomdában 1792-ben. A mű négysoros strófákban íródott, szövege után pedig valóban a négysoros versus kétsoros vita érdekes dokumentumára bukkanhatunk: *A’ Magyar Zoilus, és a’ Vers-író* cím alatt a két nevezett figura verses párbeszédét olvashatjuk. A Versíró négysoros strófában kérdezi meg Zoilust, a gánccsokodó kritikust, mi a baja épp. („Miért fintorgatod Zoile orrodát? / Mi lelt, hogy olly nagyon fened agyarodat? / Talám meg-sértette valaki májodat, / ’S azért dúlsz, fűlsz ’s rágod mérges ajakodat?”) Zoilus erre részletesen kifejti, hogy bizony a Gyöngyösi-követő négysoros strófákkal van baja, emiatt legszívesebben meg is semmisí-

23 *Hunyadi László története, úgymint élete és halála*; melyeket mind a’ Tzíliai Gróf’ Ulriknak Írigységével, és Le-vágattatásával; mind VI. László királynak közbe’-folyó Tselekedeteivel és Halálával együtt, a hiteles írókból ki-szedegettvén, magyar versekkel le-írt, és a világ eleibe botsátott NAGY Ferentz, ez időben a Miskóltzi Ref. Gimnáziumnak Al-Igazgatója, Pozsonyban és Komáromban, Wéber Simon Péter költséggel és betüivel, 1793.

tené ezt a munkát: „Nem-is szánnám mindjárt égő tűzre vetni; / Mert Gyöngyösit akart írója követni. / Holott a négyes vers útalatos már ma, / Sok új Írók között van miatta lárma. / Sőt még a *Műzsák*-is négyes verstől félnek, / 'S örvendeznek tsupán a' két soros félnek”. A Versíró erre egyrészt felrója a gáncsoskodó kritikuskak, hogy miért támadja őt, elvégre ő sem új csúfot a kétsoros versformát kedvelőkből, másrészt magától értetődően utal arra, hogy a négysoros strófa a magyar költészet igazi létmódja, a kétsoros pedig pusztán idegen népek majmolásának következménye, amely nem egyeztethető össze a magyar nyelvvel: „Nemzeti nyelvedet ha veszed pennára, / Ditsekszel, hogy tértél Atyáid' nyomára; / Még-is *Magyar selymet* tekersz *Frantz* rámára, / 'S tántzolsz *Scythá* lábom idegen nótára”.

Ez utóbbi strófa az, amely kulcsot ad a korban parázsan izzó, mai szemmel azonban parodisztikusnak tűnő négysorosság–kétsorosság vitához: a páros rím használata a négyes rímmel szemben Gvadányi szemében nem egyszerűen két sorral rövidebb versszakokhoz vezet, hanem a francia eredetű versforma választását jelenti a magyar vershagyománnyal szemben. Noha Debreczeni Attila jogos meglátása szerint a páros rím alapkarakterében ugyanazt a vershagyományt jelenti, mint a négyes rím, s ez a forma voltaképp ugyanúgy a Gyöngyösi-hagyomány vitalitását bizonyította,²⁴ úgy tűnik, az 1790-es évek irodalmi diskurzusában ez a kérdés nemcsak ennél magasabb hőfokon, de jóval nagyobb tétekkel merült fel: a *külföldieskedés* versus *igaz magyarság* vitájának kontextusában. A négysoros és kétsoros verselésről szóló vita tökéletesen illeszkedik Gvadányi munkájának mondanivalójához is: ahogyan a *Nótárius* főhőse számtalanszor kikel a külföldi cicomába öltözött magyarok ellen, úgy kel ki maga Gvadányi a külföldi cicomába öltöztetett rímelési mód ellen.

A Gyöngyösi versformájáért való rajongás vagy épp annak mély elítélése apropóján tehát irodalmi ízléscsúszások és kulturális attitűdök ütköznek egymással, s legfőképp: hagyományörzés és újítás ellentéte nyilvánul meg élesen. Amint arról Bán Imrét követve Debreczeni Attila ír, a hagyományhoz való viszonyt a korszakban nagymértékben meghatározta a felekezeti hovatartozás: nem közvetlenül a vallási meggyőződés okán, hanem a felekezetek eltérő oktatási módszerei miatt. Bán Imre korabeli retorikákat és tankönyveket vizsgáló kutatásai szerint a katolikus oktatási rendszer a 18. században jóval korszerűbb és nyitottabb volt, mint a protestáns: a katolikus, főképp a jezsuita poézisoktatás az európai és a hazai barokk költészeti hagyományait is megismertette a diákokkal, míg a protestáns iskolák a reneszánsz hagyományait folytatva szinte kizárólag a latin auctorokra koncentráltak.²⁵ Debreczeni Attila ebből vezeti le azt a (megfogalmazása szerint) „első pillantásra paradoxnak tűnő jelenséget”, hogy az irodalom radikális megújítására törekvők (például Kazinczy) főként reformátusok: érvelése szerint „[e]gy merev és zárt hagyomány hevesebb ellenkezést vált ki, az újító szándékot egészen új utak keresésére kényszeríti, mint a nyitott és alakulóban lévő, amelyben nem látszik annak feltétlen

24 DEBRECZENI, *i. m.*, 327.

25 BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971, 97, idézi DEBRECZENI, *i. m.*, 334–335.

szüksége, hogy az egészszel szembeforduljon a modernizáló törekvés”.²⁶ Ez illeszkedik Gvadányi esetéhez is, aki jezsuita oktatásban részesült (az egri jezsuita gimnáziumban, illetve a nagyszombati egyetemen tanult) katolikus nemesként, és mint láttuk, egyértelműen a barokk költészet hagyományának követése mellett tette le a voksát. Gvadányi Gyöngyösihez való viszonya pedig különösen érdekes annak tükrében, amit Gyöngyösi Istvánról az utóbbi években derített ki a kutatás: hogy a költő nem csak élete végén katolizált (ahogyan az elmúlt évszázadokban gondolták), hanem egész életében katolikus volt, s nagy valószínűséggel a nagyszombati jezsuita egyetemre járt.²⁷ Úgy tűnik tehát, hogy a Gyöngyösi mellett való kiállás Gvadányi esetében egyértelműen katolikus szálon öröklődik, ily módon pedig felekezeti egységes hagyományt mutat.

A „nagyobb poétát magyar anya még nem szült” kijelentés a fentebb elmondottak fényében másképp mutatkozik. Gvadányi kijelentésének csupán egyik eleme az, hogy ’nála nagyobb poéta nincs és nem is lesz’; éppily fontos azonban, hogy költőnk a *magyar haza magyar* poétája. Gvadányi „Gyöngyösi-rajongása” meglátásom szerint elsősorban nem egy régi szerzőt magas polcra helyező kanonizáló gesztusként értelmezhető, s nem olvasható csupán egy elődjét nagyra tartó későbbi költő személyes rokonszenvének kifejezéseként sem. A verselési viták kontextusában megfogalmazódó mondat egyrészt válasz- és védelmi reakció a Gyöngyösit és versformáját ért támadások ellen, másrészt pedig Gvadányi eszmei hovatartozásának jelölője: egy katolikus nemes konzervatív állásfoglalása a magyarság hagyományos értékei mellett és a beszivárgó külföldi divatok ellen.

Kazinczy ítélete Gyöngyösiről

A Gyöngyösi-költészet megítélésében bekövetkező (negatív) fordulatot a recepció-történet jellemzően Kazinczy nevéhez köti, aki műveiben és levelezésében többször kifejezi fenntartásait a Gyöngyösi-hagyománnyal szemben. Közismert megállapításnak számít a szakirodalomban, hogy Gyöngyösit a 18. század végétől kezdve az ekkortájt újra felfedezett Zrínyi Miklóssal állítják párhuzamba (és sokszor szembe is), kettejük közül pedig fokozatosan Zrinyit kezdik egyre magasabbra értékelni. A recepciótörténetben a Gyöngyösi-költészet negatív megítélésének példáiként idézett Kazinczy-szöveghelyek között is akad több, amely a Zrínyivel való szembeállításon alapszik.

Az egyik sokszor kiemelt szöveghely Kazinczy Szentgyörgyi Józsefnek 1811. április 12-én írt leveléből származik:

„Azt kérded, Vice Ispán Gyöngyösinek miért nem adtam virágot? Mert rettegtem, hogy haragom igazságtalanná teszen eránta. Foly verse;

²⁶ DEBRECZENI, *i. m.*, 335.

²⁷ TUSOR Péter, *A gömöri prókátor és az ungi fiskális: Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában?*, ItK, 121(2017), 85–98.

minden érdeme ez. Becsülném ezt; de ő rontotta-el a' magyarok ízlését. Azolta minden csak könnyen ír, 's nem igyekszik jót és szépet írni. Zrínyi nem folyt így, de jól írt.”²⁸

Gyakran idézett az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című 1819-es vitairat részlete is: „Gyöngyösinek a Múzsza kerek ajkat ada, nem teremtő lelket is, s tudománya kevés volt. Szerencsétlenségünkre Rómának költői közül nem Virgilt ismeré, hanem Ovidba szeretett, ki a bőbeszédűt még bővebb beszédűvé tette.”²⁹ A két idézet összekapcsolható egymással: a vitairat az idézett részt közvetlenül megelőzően szintén a „könnyen folyó” és könnyen érthető, ám ebből kifolyólag erőtlén költészet ellen foglal állást. („A vallásbeli vetélkedések azt tanácslik, hogy az író ne minél szebben, hanem minél érthetőbben szóljon, s a darabos, de velős, lelkes beszéd görgővé, folyóvá, könnyen érthetővé leve, s erőtlenné, lelketlenné tevék egyszermind.”)³⁰ A vitairatból a „kerek ajak” kifejezés érdemel figyelmet, amely alighanem Horatius *Ars poetica*jából kölcsönzött kifejezés („ore rotundo”). A szöveghely és közvetlen környezete Bolonyai Gábor prózafordításában a következő:

„Néha jobban szórakoztatja a népet és jobban köti le egy olyan történet, amely nem különösebben szellemes (nullius veneris) ugyan, nincsenek benne súlyos szavak, kidolgozva sincs rendesen, de sziporkázik közhelyeivel (speciosa locis) és pontosan ragad meg embertípusokat (morata recte), mint a szépen csengő, de tartalmatlan verssorok. A görögöknek adott tehetséget a Múzsza, a görögöknek megadta, hogy *kerek szájjal* szóljanak, semmi másra, csak a dicsőségre vágyva mohón. A római gyerekek azt tanulják hosszú számításokkal, hogyan lehet egy as-t száz részre osztani.”³¹

Horatius tehát egyrészt a kidolgozatlan, ám tartalmas mondanivalójú és a szépen csengő, jólformált, de üres irodalmi mű között tesz különbséget (s ítélt az előbbi javára), másrészt pedig a görögök és a rómaiak képességeit/neveltetését különíti el egymástól. Bolonyai Gábor arra mutat rá, hogy noha az *Ars poetica* értelmezési hagyománya a „kerek szájjal szóláshoz” jellemzően pozitív konnotációt társít, és a szépen lekerekített, gördülékeny stílus metaforájának látja, a kifejezés Horatius előtti ókori előfordulásai ettől eltérő, negatívabb jelentést sugallnak. Bolonyai elemzése szerint az „ore rotundo” Arisztophanész vagy Platón műveiben sokkal inkább

28 Kazinczy Ferenc *Szentgyörgyi Józsefnek, Széphalom, 1811. április 12.* = KAZINCZY Ferenc, *Költemények, I, Szövegek*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 215. Idézi RIEDL, *i. m.*, 72; DEMETER, *i. m.*, 142.

29 KAZINCZY Ferenc, *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél*, Tudományos Gyűjtemény, 1819/11, 3–27, 8, idézi JANKOVICS, *A magyar verses...*, 524.

30 *Uo.*

31 BOLONYAI Gábor, *Ore rotundo: Egy horatiusi fordulat elő- és utótörténete*, Helikon, 2015/3, 399–420. (Kiemelés tőlem – P. E.)

dicséretbe bújtatott gáncsként, rejtett kritikaként működik: a szépen formáltság dicsérete mögött az üresség vádja is kihallható belőle.³² Tanulmánya tehát az *Ars poetica* szöveghelyének eltérő értelmezésére tesz javaslatot. A görög előzményeken túl felhívja a figyelmet arra, hogy az „ore rotundo” kifejezést az *Ars poetica* előző sorainak kontextusában érdemes szemlélni, a csiszolatlan formájú tartalmas, valamint a tartalom nélküli tökéletes formájú mű szembeállításának fényében. Bolonyai megállapítása szerint innen nézve „kétségesnek tűnik, hogy a képzet maradéktalan elismerést fejezhet ki”. Amint összefoglalja: „[a] végtelenül könnyed beszédképesség legalábbis magában rejtje a lehetőséget is, hogy aki birtokában van, az akár gondolatok nélkül is képes lenyűgözni hallgatóit.”³³

Különösen érdekes mindez a Kazinczy-szöveghely szempontjából. A fentebb idézett vitairatban a szövegkörnyezet alapján ugyanis problémamentesen kikövetkeztethető, hogy a „kerek ajak” a „folyó, könnyen érthető”, ám „erőtlen, lelketlen” beszéd metaforájaként értendő, szembeállítva a „velős, lelkes beszéddel”; Kazinczy számára tehát, úgy látszik, magától értetődőnek tűnt az a jelentés, amely Bolonyai Gábor tanulmánya szerint eddig nem volt jelen az *Ars poetica* modern értelmezési hagyományában. A „kerek ajak” kifejezés nyomán tehát pontosabb képet kaphatunk arról, hogy Kazinczy Gyöngyösi-értékelése milyen antik mintán alapult. Ha pedig a fenti Kazinczy-idézet másik részét is megnézzük, amelyben Kazinczy az Ovidius-követést és az ebből fakadó bőbeszédűséget rója fel Gyöngyösinek, ugyancsak találhatunk kapcsolódási pontot az *Ars poeticával*. Horatius a vers egy korábbi részében így ír: „És ki erőlködven akar egy tárgyat variálni, / delfint fest a ligetbe bizony, vadkant a habokba” (Bede Anna fordítása). A sorok feltűnő rokonságot mutatnak az *Átváltozások* özönvíz-leírásával, ahol Ovidius homlokegyenest ellenkezőképp jár el, mint ahogyan Horatius tanácsolja, s a delfineket berekben, a vadkant habokban ábrázolja:

Városokat, házat, ligetet bámulnak a víznek
mélyén Nereisek, delfin-sereg él a berekben,
ágak közt surran, s rengő tölgyeknek ütődik.
Farkas a bárányok közt úszik, sárga oroszlánt,
tigris hurcol a hab; villámerejével a vadkan,
gyors lábával a szarvas ugyan mit is érhet e bajban?³⁴

Ovidius tehát tudatosan helyezkedik szembe a Horatius-féle költészeti ideállal; amint azt Barchiesi nyomán Tamás Ábel megfogalmazza, a költő „szembeötlő módon játszik azzal, hogy megszegi Horatius szabályait, vagy éppen szó szerint teljesíti azokat”.³⁵ A bőbeszédűség ellen pedig az *Ars poetica* alábbi (egyébként közvetlenül a „kerek száj”-ról szóló rész után következő) szöveghelye foglal állást: „Bármit szólisz,

32 *Uo.*

33 *Uo.*, 410.

34 Publius OVIDIUS Naso, *Átváltozások (Metamorphoses)*, ford. DEVECSERI Gábor, Bp., Európa, 1982, 17.

költő, szólj jó röviden, hogy a még lágy / lelkekben foganatja legyen, s ne feledje, ki hallja. / Mert kipereg teli szívekből minden, mi fölösleg” (Bede Anna fordítása).

Kazinczy tehát antik poétikai sémát működtet Gyöngyösi és Zrínyi megítélésével kapcsolatban: a könnyen folyó, de üres Gyöngyösi versus a nehézkes, de tartalmas Zrínyi képzele valószerűsítően a horatiusi hagyományból eredeztethető. Mindez pedig azért fontos, mert az idézett szöveghelyek, azon túl, hogy valóban Kazinczy ellenérzésének adnak hangot a Gyöngyösi-költészettel kapcsolatban, abból is megmutatnak valamit, hogy Kazinczy és kora miképp használta fel és adaptálta az antikvitás hagyományait a magyar irodalommal kapcsolatos aktuális kérdésekhez.

A Kazinczy-életművön belül van még egy szöveghely, amely Riedl Frigyes kutatásai³⁶ óta különösen meghatározó szerepet tölt be a recepciótörténetben. A *Berzsenyihez* című episztoláról van szó, amely Kazinczy leghíresebb-hírhedtebb Gyöngyösi-értékelését tartalmazza: „Murány rotyog, potyog, totyog, szotyog; / És, minthogy ezt így fűzte össze Gyöngyösi, / Ím a rotyog, potyog, totyog, szotyog, szép.”³⁷ E néhány sor annak példaként futott be nagy karriert, ahogyan Kazinczy kigúnyolja Gyöngyösi egyhangú rímelését, s nevetségessé teszi a költőt. Az episztola azonban érdemes a bővebb figyelemre is. Az 1809 októberében keletkezett mű egyfajta sajátos ars poeticaként (Csetri Lajos frappáns megfogalmazásában: ars metricaként)³⁸ olvasható, amelyben Kazinczy a szabad jambus versformáját veszi védelmébe, valamint felvázolja a magyar verselés fajtáit és történetét. Gyöngyösi neve a versben tehát, a 18. század végi vitákhoz hasonlóan, itt is a verselés kontextusában kerül elő. A vers kritikai kiadásának jegyzetei szerint³⁹ Kazinczy az episztolában megjelenő verstani kérdéseket többször is tárgyalta: a mű háttérét legrészletesebben a Rummy Károly Györgynek írott 1809. október 29-i levél fejti ki,⁴⁰ a magyar verselés különböző nemeiről alkotott felfogását pedig több levél is őrzi, valamint az *Erdélyi Múzeum* folyóiratban is megjelent egy tanulmány 1815-ben, *A magyar verselésnek négy nemeiről* címmel. E publikált szöveg korábbi változatát Kazinczy szintén Rumynak küldte el 1807. április 8-i levelében.⁴¹

Ez utóbbi levélben különösen egy lapalji jegyzet érdekes: Kazinczy itt a négyes rímű alexandrinus, vagyis a magyar verselés történetének első versneme kapcsán

35 Alessandro BARCHIESI, *The Poet and the Prince: Ovid and Augustan Discourse*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1997, 250. Idézi TAMÁS Ábel, *Ovidius Horatiusa: A „nevetségés” mint hajtóerő az Ars poeticában = Antik nevetés*, szerk. PÁL Katalin, Et al.: Kritikai elmélet online (www.etal.hu), 2015, <http://etal.hu/kotetek/antik-nevetes-2015/>.

36 RIEDL, i. m., 72.

37 KAZINCZY Ferenc, *Berzsenyihez* = K. F., *Költemények*, I, i. m., 1052. Idézi RIEDL, i. m., 72; JANKOVICS, *A magyar verses...*, i. m., 524.

38 CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990, 170.

39 KAZINCZY Ferenc, *Költemények*, II, *Jegyzetek*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 373.

40 KAZINCZY Ferenc *Összes művei, Harmadik osztály, Levelezés*, VII, közzéteszi VÁCZY János, Bp., MTA, 1896, 34–35, 1573. sz.

41 KAZINCZY Ferenc *Összes művei, Harmadik osztály, Levelezés*, IV, közzéteszi VÁCZY János, Bp., MTA, 1893, 545–548, 1098. sz.

megállapítja, hogy ez a forma a törököktől került a magyar költészetbe, majd idéz egy négyesrímű török nyelvű strófát, amelyhez ezt a kommentárt fűzi: „Mind meg annyi *rotzogni, potyogni!* (Anspielung auf ein Gedicht von Virág, in dem er die Reime lächerlich macht.)” Kazinczy jelzi tehát, hogy a két rím��oval Virág egy rímeteket gúnyoló versére utal.⁴² A hivatkozott szöveghely az ódaköltészetéről ismert Virág Benedek *A Poéta és Pontyi* című 1799-ben megjelent versében található.⁴³ A horatiusi mintát követő, hexameteres formában írt vers kerettörténete szerint a költő épp saját (természetesen rím nélküli) ódáival foglalatoskodik, amikor betoppan a szobájába Pontyi: ezután a költő és Pontyi párbeszédét olvashatjuk, amelyben az előbbi az antik mértékes, rím nélküli verset veszi védelmébe, az utóbbi pedig a rímes-ritmikus forma mellett kardoskodik. A költő egy ponton megemlíti beszélgetőtársának, milyen borzalmas verse botlott korábban, Pontyi kérdésére pedig kifejti, a *totyogott-szotyogott, rotzogott-potyogott* ríműszavakkal volt problémája: „Nemrég szörnyű ropogókra találtam. / Hogy zengnek? *totyogott, szotyogott*; két társai szint így / Pattognak, *rotzogott, potyogott*.” A költő kérdésére, miszerint Pontyi meglegszik-e ezekkel, helyeslő választ kap: „Oktalanul kérdessz; ilyen *cadentia* tetszik. / *Látinista* vagyok, de azért a *patria* nyelven / Írt szép hangozatú verset jól értem, itélem.”

Pontyi karakterében Virág a korabeli olvasó számára alighanem ismerős figurát szerepeltet: Pontyi Bessenyei György 1777-es *A filozófus* című darabjának „igaz magyar”-ként jellemzett vidéki nemese, aki nem feltétlenül ellenszenves ugyan, de kétségtelenül korlátolt és provinciális. Szilágyi Márton ír arról, hogy a Bessenyeit követő írói nemzedék tagjai számára Pontyi alakja *A filozófus* kontextusából kiemelve egy bizonyos viselkedési modell típusaként működött, példaként pedig Kisfaludy Károly *Pontyi szerelme* című versére hivatkozik.⁴⁴ Pontyi alakját Virág is típusként működteti, s a verselési formák kontextusában használja fel a maradi ízlés megtestesítőjeként.

A történet azonban itt nem ér még véget. *A Poéta és Pontyi* kritikai kiadásbeli jegyzeteinek tanúsága szerint Virág szemmel láthatóan sikeresen honosította meg a verselés körül folyó diskurzusban a négyesrímeteket jelző sajátos ríműszavakat. A jegyzetek több szerzőt is idéznek, akik Virág nyomán felhasználják a *szotyog-rotzog-totyog-potyog* négyesét.⁴⁵ Kováts Sámuel 1803-as, Csokonaihoz írott költeményében például a következőképp buzdítja Csokonait az antik mértékű versek írására:

„Miska! miért hallgatsz? mértékre nem írni de nagy kár / Ön' magad is káros tételed észre vehét'd. / A' Kádentzia már kedvet soha sem lel

42 Uo., 546.

43 VIRÁG Benedek, *A' Poéta, és Pontyi* = VIRÁG Benedek' *Poétai munkái*, s. a. r. PORKOLÁB Tibor, Bp., Universitas, 2011 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, 12.), 84–85.

44 SZILÁGYI Márton, *A vígjátékíró Bessenyei művészi távlatai: Bessenyei filozófusa és Pontyija = A szétszórt rendszer: Tanulmányok Bessenyei György életművéről*, szerk. CSORBA Sándor, MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, 1998, 141–154, 142–143.

45 VIRÁG, *Poétai munkái*, i. m., 280–281.

előttünk; / A' rotyogott potyogott veszteni kezdi betségét. / [...] Két esztendeje hogy kezdtem levelezni *Virággal*, / 'S hogy kezdett azután nekem is írni *Szabó*: / Én ezeket követem főképpen. Bár tsak utánnok / Indúlná! indúll! többes időre ne várj!⁴⁶

Kazinczy episztolája után pedig Batsányi János *A' Magyar Tudósokhoz* címzett értekezésében is felbukkannak a jellegzetes szavak, annak fejtegetése során, hogy tehetőség nélkül nem költő a költő:

„Természeti adomány nélkül, akármit tegyen, Poétává 's igaz versszerzővé soha senki nem lessz. – Innét van, hogy a' metrummal élő, s' a' szillabák' hangjait a' görög, deák, és magyar igaz prozódia' reguláji szerént hibátlanul mérséklő boldog Fannius szintén olly tehetetlen és íze-fogyott szegény versfaragó lehet, és szokott-is lenni, valamint az a' szotyogó totyogó Hegyallyai Dudás Péter, a' ki [...] egyedül tsak a' szótagok' számát vizsgállya, 's a sorok utolsó szillabájinak egygyenlő hangzását »keresi«, és a' nagy ügygyel bajjal öszvekeresgéltt *rotyogó potyogó* véghangokat minden józan értelem nélkül egybe-rakosgattya.”⁴⁷

Úgy tűnik tehát, hogy a *rotyog*, *potyog*, *totyog*, *szotyog* szavak a korszakban magától értetődő és frappáns jelölői lehettek a négyes rímű felező tizenkettes versformájának. Nyilvánvalóan van élc és gúny is abban, ahogyan Kazinczy a Virág Benedek-i hagyományt felidézve épp ezeket a szavakat használja a Berzsenyi-episztolában Gyöngyösi kapcsán, ugyanakkor egy másik aspektus is fontos lehet: hogy e rímek olyan hívószavakként működhetnek a kortársak számára, amelyek magától értetődő módon idézték fel a négyesrímű alexandrinus verselés hagyományát. Márpedig az episztola szóban forgó szöveghelyén pontosan az adott versnem egyértelmű felidézhetősége, azonosítása lehetett a lényeg. A versnek ebben a részében Kazinczy azokat ítéli el, akik egy-egy versnem szabályait (törvényét) a legszigorúbban követik, semmiben sem térve el tőle, pusztán azért, mert adott tekintélyes szerzők így verseltek:

A' babonának reszkető fija
Nem lát, nem hall; tanítják, s ő hiszi.
Homér hatosban zengé hőseit,
Úgy érti Mesterétől, 's a' hatos szép.
Murány rotyog, potyog, totyog, szotyog;
És, minthogy ezt így fűzte Gyöngyösi,
Ím a' rotyog, potyog, totyog, szotyog, szép.

46 Kováts Sámuel – Csokonainak [Csákvár, 1803. május–június eleje] = CSOKONAI Vitéz Mihály *Összes művei, Levelezés*, szerk. DEBRECZENI Attila, SZUROMI Lajos, Bp., Akadémiai, 1999, 270.

47 BATSÁNYI János *Összes művei*, III, *Prózai művek*, II, kiad. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1961, 103.

Két kurta egy hosszut ad. Tehát, csak értsd,
 „Remegő nyulakat, avagy bitang darut a' hurok”
 Mert ezt Horátzban így lelé; [...]⁴⁸

Kazinczy tehát nem a Gyöngyösi-verselés ellen beszél itt; Gyöngyösi csupán az egyik példa egy jellemző versnemre, amelyet sokan követnek vakon – ez a magatartás az, amelyet Kazinczy kritizál, s amely nemcsak a Gyöngyösi-, de a Homérosz- vagy Horatius-követőkre is éppúgy igaz. A recepciótörténetben Gyöngyösi-gúny-szöveggként elhíresült versrészlet tehát sokrétű kontextusba ágyazódik; aligha lehet pusztán Kazinczy Gyöngyösit neveltségessé tevő szándékaként láttatni. Egyrészt fontos, hogy a kétségtelenül degradáló jelentésű/hangzású szavak nem Kazinczy leleményei Gyöngyösi lejárására: szerepeltetésük egyúttal egy korábbi hagyomány játékba hozása is. Másrészt pedig, ha figyelembe vesszük a „Murány rotyog, potyog, totyog, szotyog” verssor szöveghelyzetét is az episztolán belül, az is látszik, hogy a szöveghely konkrét funkciót tölt be: célja egy jellemző versnem hívószavakkal történő egyértelmű felidézése.

Kölcsey és a *Nemzeti hagyományok*

A Gyöngyösi-költészet recepciótörténeti narratívájában kétségtelenül Kölcseynek jutott a rossz rendőr szerepe: míg „a kánonból való kiiktatást” megkezdő Kazinczy írásaiban itt-ott felbukkan egy-egy megengedőbb, sőt, akár elismerő gondolat Gyöngyösivel kapcsolatban, addig Kölcsey véleményét egyértelműen lesújtóként tartja számon az irodalomtörténeti emlékezet. Kölcseyt a Gyöngyösi-kutatók körében a *Nemzeti hagyományok* című értekezés egy szöveghelye keverte gyanús hírbe, amelyet Jankovics Riedl Frigyes nyomán annak példaként idéz, hogy Gyöngyösi elítélésének kérdésében „Kölcsey tovább is lépett széphalmi mesterénél”; arról a fél-sorról van szó, amely szerint Gyöngyösi „sem adott a nemzetnek semmit, ami való poétai nevet érdemelne”.⁴⁹

Kölcsey írása (többek között) a magyar nemzeti poézis hiányának okairól vázol fel nagyszabású koncepciót: állítása szerint a nemzeti poézis kifejlődéséhez szükséges, hogy egy népnek legyen nemzeti hőskora és nemzeti hagyománya. A nemzeti hagyomány Kölcseynél Takáts József megfogalmazásában „prehistorikus emlékeket jelent, azokból az időkből származó közös emlékeket, amelyek történetírás előtti-ek”.⁵⁰ Kölcsey legfőbb példája a görög nemzet, ahol a nemzeti hagyomány mintaszerűen létezett, s ahol a homéroszi eposzok öntötték költői formába a nemzet mitológiáját és hőskorának emlékeit – mindez azonban a magyaroknál (és általában a többi európai nemzetnél) hiányzik. A költő szerepe Kölcseynél tehát kiemelkedően fontos: amint Ferenczi Attila hangsúlyozza, azért, mert ő az, aki a hősi korban meg-

48 KAZINCZY Ferenc, *Berzsenyihez, i. m.*, 1052.

49 JANKOVICS, *Gyöngyösi redivivus, i. m.*, 194.

50 TAKÁTS József, *Politikai nyelvek a Nemzeti hagyományokban* = T. J., *A megfelelő ötvözet: Politikai eszmetörténeti tanulmányok*, Bp., Osiris, 2014, 135–150, 142. (Kiemelés az eredetiben.)

teremtődött hagyományokat megfogalmazza és átörökíti a későbbi korok számára, vagyis képes a nemzeti karakter alakítására.⁵¹ Ebből a szempontból érdemes szemügyre venni azt is, amit a magyar irodalomtörténet különböző költőiről, különösen Gyöngyösiről ír.

Kölcsey a magyar nemzet történetén végigtekintve arra jut, hogy legkésőbb a „Hunyadiak körül fel kellett volna a meghatározó pontnak tűnni, melyből a nemzeti való költés szélllysugározék”.⁵² Hogy ez mégsem így történt, annak okait az idegen hatások átvételében látja: Janus Pannonius latinul írt, Mátyás király a külföldi kultúrát támogatta, stb. Kölcsey irodalomtörténeti áttekintésében („keressük az utat, melyen poesisünk az írói nyelvbe által menvén, megnemesedhetett”)⁵³ az *Emlékezzünk régiekről*tl említi elsőként, a Csáti Demeternek tulajdonított, Pannónia megvételéről szóló históriát a 16. század első feléből, amely arról szól, hogy Árpád vezér megveszi az országot a Veszprémben székelő lengyel hercegtől. Ez a munka Kölcsey szerint legalábbis kiindulási alapnak jó lehetett volna: „nem érdemel megvetést, mert lépcsővé tétethetett a magosb emelkedésre vágyónak”.⁵⁴ Ezt követően a reformáció korának népénekeit említi, amelyek „a költés határain kívül fekszenek”, majd Tinódi és társai történeti tárgyú verseire tér rá, akik azonban „nem tevének egyebet, mint az tenne, ki újságleveleket foglalna versekbe”. Ezt követően jön Gyöngyösi, akit Kölcsey hosszabban is jellemez:

„Ki nem kénytelen megvallani, hogy maga a rómaiaktól tanult, legalább mitológiát, és ovidiusi descriptio-viszketegét és eláradozást tanult Gyöngyösi sem adott a nemzetnek semmit, ami való poétai nevet érdemeljen? Az ő tárgyai többnyire hazaiak, de nemcsak hogy a lelketlen előterjesztés miatt hevületbe nem hoznak, hanem azonfelül a sok római tudománynál fogva a nemzetiség köréből kicsaponganak. Melyik magyar ismerjen saját mezeire, ha rajtok Pán fújja a sípot, s Tytirus hajhássza bárányait?”⁵⁵

Gyöngyösi tehát Kölcsey értelmezésében leginkább abban vétkes, hogy a magyar nemzet múltjától távoli római mitológiát és irodalmat követi. Érdekes, hogy az Ovidiustól származtatható „descriptio-viszketeg és eláradozás” voltaképpen nem is illeszkedik szervesen a gondolatmenetbe, hiszen az irodalom *stílusa* nem lényegi kérdése a *Nemzeti hagyományoknak*; Kölcsey itt, számomra legalábbis úgy tűnik, pusztán a 19. század eleji Gyöngyösi-értékelés Kazinczy kapcsán már tárgyalt

51 FERENCZI Attila, „*Nem hazai plánta*”: Az antik paradigma Kölcsey Nemzeti hagyományok című írásában = *Szívből jövő emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferenc Nemzeti hagyományok című írásáról*, szerk. FÓRIZS Gergely, Bp., reciti, 2012 (Hagyományfrissítés,1), 25–38.

52 KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok* = K. F. *Összes költeményei, Nemzeti hagyományok, Parainesis*, szerk. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Osiris, 2008, 181–206, 200.

53 *Uo.*, 202.

54 *Uo.*

55 *Uo.*, 203.

közhelyét, az Ovidius-követésből fakadó bőbeszédűség vádját mondja fel kötelező jelleggel, bár kétségtelenül elmés megfogalmazásban. Kölcsey ezt követően (még mindig Gyöngyösi kapcsán) tovább is fejtegeti, hogy a római mitológia számunkra idegen, „antiquariusi tudomány”, amely csak „valamely allegóriai tarka festés gyanánt” jelenhet meg, s leszögezi:

„Valljuk meg, hogy nem jó úton kezdtünk a rómaiaktól tanulni. Ahelyett, hogy segédüknél fogva tulajdon körünkben emelkedtünk volna, szolgálai követésre hajlottunk; ahelyett, hogy az ő szellemöket magunkba szívtuk és saját világunkban sajátunkká tettük volna, az ő világokba költöztünk által; de ott egészen fel nem találhatván magunkat, honunk felé visszapillongunk, s örökre megoszlott képzelettel itt is, ott is idegenek maradunk. Nem nyilván van-e, hogy a való nemzeti költésnek csak a nemzet kebelében lehet s kell szárnyára kelnie? Az idegen tűznél gyújtott fény a nemzetnek csak homály közül sugárzik.”⁵⁶

Gyöngyösi tehát (a leghosszabban tárgyalt költőként) a *Nemzeti hagyományok* gondolatmenetében annak példájává válik, hogyan lehet rosszul közelíteni egy idegen hagyományhoz: szolgálai utánzással, anélkül, hogy az idegent sajátta formáltuk volna. A pozitív példa (nem meglepő módon) Zrínyi lesz: igaz, hogy ő is „külföldi tűznél lánggra lobbant férjfiú”,⁵⁷ de ő „alkalmatosb vala az idegen szikrát saját keblében nemzeti lánggá gerjeszteni”; nála „magyar világot szemlélünk énekeiben megnyílni”.⁵⁸ Kölcsey értelmezésében azonban Zrínyi költészete sem segít sokat aktuálisan a nemzeti poézisen, mert az ő kora már elmúlt, meghaladottá vált. Bene Sándor ebben látja a legfőbb különbséget Kazinczy és Kölcsey Zrínyihez való viszonyulása között: értelmezésében a két szerző gyökeresen különböző időszemléletük miatt látta másként Zrínyi alakját, költészetét. Míg Kazinczy a történelmet ciklikusan fogta fel, addig Kölcsey az emberi életkorok analógiája szerint, lineárisan gondolkozott róla. Ebből fakadóan pedig, Bene tanulmányát idézve, „[a] nemzeti hagyomány hiányát Kazinczy lehetőségnek látta, Kölcsey viszont tragédiának”.⁵⁹

Hogy Kölcsey jelenében milyen szerzőtípus jelenthetett volna esélyt a hiányzó nemzeti poézis pótlására, azt a *Nemzeti hagyományok*ban Ányos Pál alakja testesíti meg. Ányos „a nemzeti költő eszményképeként” (Dávidházi Péter megfogalmazása)⁶⁰ tűnik fel a műben, akit Kölcsey a következőképp jellemez:

„Soraiból egy szelíden bús, s a hazához hevülettel vonzó léleknek
hármoniája hangzik felénk; énekbe ömlő sentimentalismusát, a hon-

56 Uo.

57 Uo., 204.

58 Uo., 204–205.

59 BENE, i. m., 59.

60 DÁVIDHÁZI Péter, *A hagyományban rejlő hipotézis: Előszó a Hagyományfrissítés sorozat első kötetéhez = Szívből jövő emlékezet, i. m., 7–24, 13.*

szerelmem érzelmei által vezeti, s a lenyugvó napban a haza lebeg, mint a szeretőnek kedvelt lánykája, szemei előtt; szívetől veszen táplálatot emlékezete, mely a nemzet múlt korának történeteiben oly örömmel andalog, s a viruló mezőn a rajta elhullott hős árnyékát pillantja meg; kísérőjévé teszi a bajnoknak a poetát, s az új kort a régivel öszvekötvén, e párosításban egy költői közép világot keres, melynek megszeliődött, megnevesített fényében magát minden érző hazafi fellelhesse, s megelkesítve lelhesse fel.”⁶¹

Nem nehéz belátni, hogy Gyöngyösi költészete mennyire távol esik ettől a történelmi emlékezetben szentimentálisan andalgó ideális poeta képétől. Kölcsey azonban később, a harmincas években is ráerősít erre az ellentétre *A vadászlak* című novellájában, amikor főhősének olvasmányait, köztük Gyöngyösi verseit, határozottan az ábrándozó karakterrel ellenkező hagyománynak látatja:

„Ha valaki, mikint Andaházi és egykorú, az iskolában Ovid mellett nő fel; s iskolán kívül, szépliteraturai olvasása a két Gyöngyösi verseiből, tudományos könyvtára pedig Verbőcziből és Husztiból áll: bizony mesterkéltnél ábrándozás és érzélgés nehezen fog benne támadni; s ha csakugyan ábrándozik és érzeleg, az anyagnak nem kis mértékben kell szíve fenekén eredetileg találatnia.”⁶²

Amint az a fenti idézetekből is látszik, Kölcsey elgondolása a nemzeti poézisről nem egykönnyen konkretizálható koncepció, a szöveg értelmezési hagyományában akadnak is róla eltérő elképzelések. Ami azonban szembeeső a vonatkozó részekben, az az, hogy Kölcsey nemzeti poézisének egyik legfontosabb eleme a befogadóra tett hatás: Gyöngyösi kapcsán is az az egyik fő kifogása, hogy az ő munkái „hevületbe nem hoznak”; s innen érthető meg az is, hogy miért a „játékszíni költés” lesz a nemzeti poézis fellendítése érdekében javasolt irány a *Nemzeti hagyományok* utolsó két bekezdésében.⁶³

Visszatérve a recepciótörténethez: kontextusból kiragadva, a recepciótörténet összefoglaló részeként a „nem adott a nemzetnek semmit, ami való poetai nevet ér-

61 KÖLCSEY, *i. m.*, 205.

62 Erre az ellentétre már Tóth Orsolya is felhívta a figyelmet: TÓTH Orsolya, *Andalgók, me-rengők, ábrándozók és rajongók: Megjegyzések Kölcsey Ferenc A vadászlak című elbeszélééséhez* = T. O., *Egykor és most: Tanulmányok a 19. századi magyar irodalomról*, Pécs, Kronosz, 2017, 99–140, 128.

63 Hogy a színházi élmény egyik legfontosabb velejárója Kölcsey számára az átélés és a belefeledkezés, az látszik az eredetileg cím nélküli *Nemzeti hagyományok* folytatásaként megjelenő Kölcsey-szöveg, a Körner Zrínyijéről írott értekezés egy részletéből is, amelyben Kölcsey levélformában így ír a darab hatásáról: „midőn a' játékszínen megjelentem, 's a' mi halhatatlan Bajnokunkat magyar nézők előtt magyarul hallám szóllani, hajlandó levék a' kritikust levetkezni, és a' poeta' hibáit nemzetem' dicsőségével fedni be. [...] a' magyar nyelv' hangja, a' magyar játészó és néző megcsalják a' szívet, 's a' patriotismus' gerjedésbe jött érzelmei a' kritikát, ha bár csak pillantatokra is, megszeliődítik. Én valóban észrevétlenül a' közönség' örömkifakadásai közé ve-gyültem, felejtém Körnert [...], 's csak azt érezvén hogy Magyar vagyok [...], épen olly művitélői

demelne” az olvasó számára olyasmint jelent, hogy Gyöngyösi nem nevezhető igazi költőnek, nem méltó a költő névre.⁶⁴ A *Nemzeti hagyományok* teljes szövegét vizsgálva viszont fontos figyelembe venni egyrészt azt, hogy milyen konkrét funkciót tölt be Gyöngyösi szerepeltetése a gondolatmenetben, másrészt pedig hogy Kölcsey speciális, szűk értelemben használja a „poétai” kifejezést. Gyöngyösi a *Nemzeti hagyományok*ban leginkább annak példakévként válik fontossá, hogyan lehet rosszul közelíteni egy idegen hagyományhoz. Kölcsey pedig nem általános irodalomtörténeti kánont rajzol fel, hanem nagyon is sajátos kérdésfelvetése, a nemzeti poézis általa felállított kívánalmainak szempontjából értékeli a magyar költőket. S ezek a kívánalmak és eszmények homlokegyenest mások, mint a kortárs recepció szempontjai: Kölcsey számára Gyöngyösi a római mitológia gyakori használata miatt nem tartható „való poétának”, a jelenkori irodalomtörténet-írásban viszont éppen a mitológiai pallérozottság jelenti Gyöngyösi költői értékének legfőbb biztosítékát.⁶⁵

Összegzés

A Gyöngyösi-recepciótörténet néhány, a rendszerezett irodalomtörténet-írás előtti jellemző szöveghelyét körüljárva több következtetést is levonhatunk. Egyrészt az látszik kirajzolódni, hogy Gvadányi, Kazinczy vagy Kölcsey Gyöngyösi-értékelése elsősorban nem Gyöngyösiről szól, hanem saját koruk aktuális, őket érdeklő irodalmi-kulturális dilemmáiról: Gvadányi esetében a magyar hagyomány és a külföldi divatok ellentétéről, Kazinczynál szoros értelemben vett nyelvi és poétikai-verselési kérdésekről, Kölcseynél pedig a magyar nemzeti költészet hiányáról és megteremtésének lehetőségeiről.

A következtetések másik része módszertani jellegű: az irodalomtörténet-írás, azon belül is a recepciótörténeti megközelítés kapcsán szolgálhat tanulságokkal. A recepció feltérképezése az irodalomtörténet-írás hasznos és elengedhetetlen módszere, mindazonáltal érdemes tudatosítani, hogy ez a diakrón megközelítés szükségszerűen elfed bizonyos szinkrón kontextusokat. A recepciótörténeti elbeszélések hajlamosak homogén történetet formálni olyan megállapításokból, amelyek önmagukban tekintve nem sok hasonlóságot mutatnak egymással, más és más szemléleti

fejvakargatás és szemöldökhunyorgatás nélkül csappangatám öszve tenyereimet: mint a' gale-riának boldog birtokosai.” CSELKÖVI [KÖLCSEY Ferenc], *Harmadik rész, Élet és Literatura*, 1826, 168–169. Idézi FÓRIZS Gergely, *A Nemzeti hagyományok és a neohumanista hagyomány = Szívből jövő emlékezet, i. m., 53–74, 72.*

64 Riedl Frigyes ekképp is értelmezi: „Tehát látjuk, hogy tíz-húsz évvel később, miután a magyar költők őt a legnagyobb költőnek tartották, akad egy magyar költő és kritikus, aki egyáltalában nem is tartja költőnek Gyöngyösit.” RIEDL, *i. m., 73.*

65 Érdekes ebből a szempontból, ahogyan Jankovics a maga nézőpontja felől önkéntelenül érti félre valamelyest a *Nemzeti hagyományok*at, amikor Kölcseyt parafrázálva „a mitológiában legalább jártos és Ovidius leíró-ábrázoló tehetségét megörökölt Gyöngyösi”-ről ír. Számomra úgy tűnik, a parafrázált Kölcsey-szöveghely azt jelenti, hogy Gyöngyösi *legalábbis a mitológiát* biztosan a rómaiaktól tanulta; Jankovics viszont azt sugallja, mintha Kölcsey *legalább a mitológiában való jártasságot* elismerné Gyöngyösi erényeként.

alapon, más és más célokkal születtek meg; ez a helyzet Gvadányi, Kazinczy és Kölcsey fentebb tárgyalt írásaival is. A recepciótörténeti emlékezet (s persze általában véve is az emlékezet) ráadásul eleve hajlamos arra, hogy jól hangzó, bombasztikus mondatokat ragadjon meg – mint hogy nagyobb poétát magyar anya még nem szült, hogy Murány szotyog–potyog–totyog–rotyog, vagy hogy nem adott a nemzetnek semmit, ami poétai nevet érdemelhetne. Ez pedig még inkább a komplex megközelítés ellen munkál, mert az ilyen típusú megfogalmazások akkora határozottságot mutatnak, hogy az adott véleményt vitán felül álló, egyértelmű álláspontnak tüntetik fel.

Gyöngyösi példája azt is megmutatja, hogy egy-egy hatásosan összerakott (recepció)történet sablonjaitól milyen nehezen szabadul az irodalomtörténet-írás: korábbi irodalomtörténeti munkák közhelyei és az általuk jellemzőként kiragadott idézetek óhatatlanul befolyásolják olvasatainkat, mi több, sokszor ezek hozzák létre gondolkodási keretünket. Ma jellemzően a 20. század eleji kritikai kiadásokat elkészítő Badics Ferencet tartjuk a modern és kritikai igényű Gyöngyösi-kutatás alapítójának, a recepciótörténet bevett fordulataiban azonban, úgy látom, sokkal inkább Riedl Frigyes 1908-ban megjelent egyetemi előadásai nyomán vannak használatban azóta is.

Egy-egy szerző megítélésének alakulását gyakran beszéljük el egyének egymáshoz fűződő viszonyaként, személyes rokon- vagy épp ellenszenvakként láttatva a szerzőről megfogalmazott értékeléseket. Tanulmányomban a Gyöngyösiről szóló kijelentések kontextusainak feltérképezésével e beszédmód árnyalására is törekedtem: íróink és költőink recepciójáról meggyőződés szerint az egyes vélemények háttérben meghúzódó irodalmi és irodalmon kívüli jelenségek vizsgálatával lehet a legpontosabban beszélni.

S végül: recepciótörténetet szükségszerűen a mindenkori jelen felől konstruálunk; a 20–21. századi professzionalizált irodalomtörténet-írás felől nézve pedig a 18–19. század íróinak-irodalmárainak kora újkori szerzők kapcsán alkotott ítéletei is úgy tűnhetnek fel, mintha azok az irodalomtörténeti szakmán *belül* megfogalmazott, kanonizáló vagy dekanonizáló törekvésű vélemények lennének. Ám Gyöngyösi példája azt mutatja, számot kell vetnünk azzal is, hogy az irodalomtörténet-írás mint tudomány létrejötté előtti megnyilvánulásokra mennyire és milyen értelemben tekinthetünk a kanonizálás fogalma felől: Kazinczy vagy Kölcsey tudatos törekvése az irodalmi mező formálására egyértelmű, nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy kijelentéseik nem a rendszerezett irodalomtörténet-írás keretei között születtek meg. Kora újkori szerzőink befogadástörténete óhatatlanul az irodalomtörténet-írás előtti korokban kezdődik; fontos azonban szem előtt tartani az ebből fakadó és ezzel együtt járó sajátosságokat is.

Horváth Margaréta

Újabb problémafelvetések az *Istenes énekek* kiadás-történetéhez

Balassi Bálint és Rimay János vallásos költeményeinek antológiája, az *Istenes énekek* nagy népszerűségnek örvendett a 17–18. században.¹ A gyülekezeti énekeskönyvek mellett ez az elősorban magánajátosság végzésére szolgáló kiadvány volt a korszak leggyakrabban kiadott versgyűjteménye.² Szöveganyaga nem tekinthető állandónak; tartalma folyamatos átszerkesztéseken esett keresztül az idők során, különböző szövegcsoportok (más szerzők versei, gyülekezeti énekek, imádságok) kerültek ki és be az egyes edíciókba.³ Éppen ezért a kiadványok címe inkább mint gyűjtőfogalom értendő, melyeknek törzanyagát Balassi Bálint és Rimay János istenes énekei képezik.⁴ Az énekeskönyv első, úgynevezett rendezetlen kiadásai jellemzően csak Balassi Bálintot jelölik meg szerzőként.⁵ Az általunk ismert ilyen jellegű edíciók a műveket két főbb csoportra osztják fel: a valójában a két költő énekeit összekeverve tartalmazó „Balassi-részre”, illetve az úgynevezett vegyes énekrészre, mely más szerzőktől származó munkákat foglal magába. A kérdésre, hogy Rimay János versei eleinte miért mesterének neve alatt jelentek meg, a Balassi-filológia mind ez ideig nem adott kielégítő választ.

Az áttekintést megnehezíti, hogy a kibocsátás körülményeiről igen kevés információval rendelkezünk. A korai kiadványokat csak erősen csonkult példányokból ismerjük. A kutatás az egyes edíciók forrásait, egymáshoz való viszonyát

1 A kiadások részletes listáját lásd H. HUBERT Gabriella, *Függelék: Balassi és Rimay Istenes énekeinek kiadásai* = H. H. G., *A sajkázai Radvánszky-könyvtár története*, Szeged, JATE Press, 1998, 109–118.

2 SINKA Zsófia, VADAI István, *Fától az erdő: Balassi Bálint istenes énekeinek szövegkritikai problémáiról* = *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Tomus XXX*, kiad. FONT Zsuzsa, Ötvös Péter, Szeged, 2011, 412–426, 412.

3 A korai edíciók protestáns gyülekezeti énekeket is tartalmaztak, melyek egy idő után kikerültek a kiadásokból. A katolikus kiadás Nyéki Vörös Mátyás, a protestáns kiadás Pécseli Király Imre énekeivel bővült. A kiadványok végén prózai imádságok helyezkedtek el. Ez a rendezetlen edíciók esetében az *Isten eleibe fölbocsátandó áhítatos imádságok*, a rendezett edíciókban a *Via Jacobaea, azaz Jákob pátriárkának oly úta, mely minden úton járó s bűjdoso igaz izraelitákat bátorságos és boldog derék útra igazgat, egynehány oktató regulák és istenes imádságok által* című gyűjtemény volt.

4 SINKA, VADAI, *i. m.*, 413.

5 Jelenlegi tudásunk szerint hét ilyen rendezetlen edíció létezik. Ezek a következők: a bártfai (1632 k.), a bécsi (1633), a lőcsei (1640 k.), az első váradi kiadás (1652), a második bártfai (1660 k.), a kassai első (1665), illetve a gyszombati kiadás (1699).

mindmáig csak sejteni véli, ezek ugyanis, ahogy Sinka Zsófia és Vadai István fogalmaz, kaotikusan függnek össze.⁶ Források hiányában, csonkult, vitatott leszarmazású edíciók birtokában az irodalomtörténet-írás igen gyakran kényszerül feltételezésekre hagyatkozni. A kiadástörténet áttekintése során más-más megállapításokból kiinduló, sokszor egymással ellentétes állításokra kell bízni magát a kutatásnak; annak ellenére, hogy ezeknek egy része még több mint száz évvel ezelőtt,⁷ bizonyos források ismeretének hiányában látott napvilágot. Annak érdekében, hogy a kiadásokkal kapcsolatban felmerülő kérdéseket továbbgondolhassuk, indokoltnak látom, hogy a témával kapcsolatos megfigyeléseim ismertetése előtt az alábbiakban röviden összefoglaljam és rendszerezem a rendezetlen edíciókkal kapcsolatos tudásanyagunkat. Ezt követően pedig a felmerülő kérdések, ellentmondások tisztázásához, a kiadásokban végbemenő változások megértéséhez ahhoz a párlevélnyi töredékhez fordulok, melyet az első bártfai kiadásból származónak tarthatunk.

I. Az *Istenes énekek* rendezetlen kiadásainak rövid áttekintése

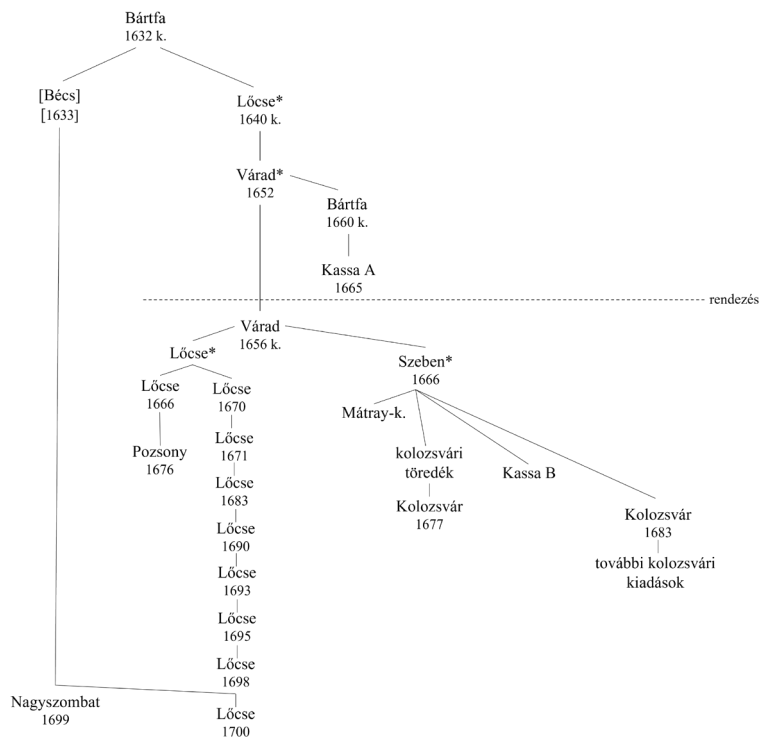
A filológusok több mint száz éve törekednek meghatározni és ágrajz segítségével modellezni az *Istenes énekek* kiadásainak egymáshoz való viszonyát az időről időre megújuló ismeretek vagy hipotézisek alapján. A sztemmát a közelmúltban Vadai István többször is jelentősen átdolgozta.⁸ Legutolsó eredményei alapján az *Istenes énekek* hagyományát a következőképpen ábrázolhatjuk:⁹

⁶ SINKA, VADAI, *i. m.*, 425.

⁷ Az *Istenes énekek* kiadásait elsőként Dézsi Lajos tekintette át, eredményei 1904-ben jelentek meg egy Rimay János műveit tartalmazó kiadvány kísérőtanulmányaként. Mind megállapításai, mind hipotézisei a mai napig meghatározzák azt, ahogy a szakirodalom az *Istenes énekek* körül felmerülő problémákra tekint: Dézsi Lajos, *Balassa és Rimay „Istenes énekei”-nek bibliographiája* = RIMAY János *Munkái: A Radvánszky- és a Sajókazai codexek szövege szerint*, kiad. RADVÁNSZKY Béla, Bp., MTA, 1904, 1*–114*.

⁸ Sinka Zsófia és Vadai István mindeközben arra is figyelmeztet, hogy az *Istenes énekek* hagyományát az ágrajz nemcsak megmutatni, hanem eltakarni is képes: SINKA, VADAI, *i. m.*, 418–425.

⁹ VADAI István, *Balassi, Rimay és Szenci Kertész Ábrahám: Az Istenes énekek kiadástörténetének új modellje*, I, ItK, 2015/4, 433–467.

Ebből az ágrajzból kiindulva ismertetem a továbbiakban az egyes rendezetlen kiadásokat, illetve bemutatom a hozzájuk kötődő legfontosabb szakirodalmi eredményeket. Mivel több esetben éppen a korábban keletkezett megállapítások tekinthetők érvényesnek, melyeket nem írnak felül az újabb hipotézisek, tudásanyagunkat nem kronológiai sorrendben rendszereztem, hanem az egyes kiadások bemutatása során összegeztem.

Balassa Bálintnak istenes énekei, Bártfa, 1632 k. (RMNy 1519)

Balassi Bálint istenes énekeinek első kiadása. Ma nyolclevelnyi nyomtatványtöredéket ismerünk, mely feltehetően ebből az edícióból származik.¹⁰ Az 1995-ben megtalált kiadvány létezését már Dézsi Lajos¹¹ és Klaniczay Tibor¹² is valószínűsítette, mely a konszenzus szerint 1632-ben jelenhetett meg. Ugyanis Dézsi feltételezése alapján a kiadványt Rimay János halálát (1631. január 7. és 9. között) köve-

10 H. HUBERT Gabriella, *Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása?*, MKSz, 1995/2, 169–172. A töredéket H. Hubert Szentmártoni Szabó Gézával közösen találta az MTA könyvtárában.

11 DÉZSI, i. m., 6*.

12 KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA I. Osztályának Közleményei, 11(1957), 265–338, 295–325.

tően adhatták ki Bártfán.¹³ De mindenképpen még 1633 előtt, ugyanis ekkor jelent meg az *Istenes énekek* következő, bécsi kiadása, mely Klaniczay eredményei alapján bizonyíthatóan nem lehetett az *editio princeps*.¹⁴ V. Ecsedy Juditnak a töredéken végzett vizsgálatai nyomán derült fény arra, hogy a nyomtatvány 1630 és 1635 között keletkezett a bártfai Klöss-nyomdában.¹⁵

Az énekek első közreadója a konszenzus szerint egy Solvirogram Pannonius álnév mögé rejtőző szerkesztő lehetett.¹⁶ Az 1665-ös kassai edícióban ugyanis fennmaradt egy ekként szignált előszó, mely feltehetőleg az őskiadás énekei előtt is ott állhatott. Tudnivaló, hogy az *Istenes énekek* kiadásai nagymértékben eltérnek egymástól. Az idők során az összeállítás több erőteljes átszerkesztésen ment keresztül, így a kassai kiadás az őskiadáshoz képest már jelentős változtatásokkal kerülhetett sajtó alá.

A (sokáig hipotetikus) első bártfai kiadás felosztását és a Balassi–Rimay-ének-rész tartalmát a téma kutatói kvázi azonosnak tartották az 1660 körül úgyszintén Bártfán megjelent, szintén rendezetlen kiadásával.¹⁷ Mindezt egy 17. század eleji, vegyes tartalmú kódex, az úgynevezett Tholnay-kézirat széljegyzeteire támaszkodva indokolták. Ez a gyűjtemény ugyanis tartalmazza Balassinak és Rimaynak néhány énekét, melyek fölé egy kéz gondosan beírta a forrás vonatkozó lapszámozását.¹⁸ Ennek alapján Vadai István kísérletet tett az őskiadás tartalomjegyzékének rekonstrukciójára.¹⁹ A töredék alapján azonban H. Hubert Gabriella felismeri, hogy az *Istenes énekek* első kiadása szoros kapcsolatban állhatott az 1593-ban Bártfán megjelent evangélikus gyülekezeti énekeskönyvvel (*Az keresztyéni gyülekezetben való isteni discséretetek*, RMNy 713) és általában a bártfai szövegahagyománnyal.²⁰

A ránk maradt töredék a kiadvány azon részéből való, amely a Balassi–Rimay-verskorpuszt követő vegyes énekanyagot őrzi. Ebből négy verset tartalmaz részben vagy egészében.

13 A Szenci Kertész Ábrahám által a rendezett kiadások elé írt előszó így fogalmaz az azt megelőző kiadásokról: „Mivel a néhai, jó hírrel, névvel tündöklő vitéz úrnak, a tekintetes és nagyságos Gyarmati Balassi Bálintnak Istenes éneki amaz jó emlékezetű, Istenben boldogul kimúlt néhai nemes és nemzetes Rimay János ékes énekivel annyira együvé voltak elegyedvén az elébbi Bártfai, Lőcsei, sőt még a Váradi első kibocsátásban is, hogy melyek legyenek a megnevezett úr elméjének istenes rajzati, a más fő személynek viszont üdvösséges találmányi, aki ugyan gyakran olvasta légyen is a két rendbéli munkát, alig tudhatott (avagy ugyan nem is) választást közöttük tenni.” A bejegyzés alapján Dézsi Lajos arra következtetett, hogy a rendezetlen kiadások ebben a sorrendben láttak napvilágot, azaz az őskiadás feltételezhetően Bártfán jelent meg.

14 KLANICZAY, i. m., 309.

15 V. ECESEDY Judit, *Tipográfiai vizsgálódások az „Istenes énekek” körül*, MKSz, 1997/2, 201–205.

16 DÉZSI, i. m., 23*.

17 KLANICZAY, i. m., 309.

18 Uo., 307. Vadai István ez alapján megkísérelte felvázolni az őskiadás tartalomjegyzékét.

19 VADAI István, *Balassi–Rimay „Istenes éneki”-nek elveszett kiadásairól*, ItK, 1991/1, 63–73.

20 H. HUBERT, *Balassi... i. m.*, 171.

Szerző	Incipit	Oldalszám
Szegedi Gergely	<i>Szükség keresztyéneknek tudakozni...</i> (töredék)	201
Bornemisza Péter	<i>Panaszolkodunk most országunknak ily nagy pusztaságán...</i>	201
Tasnádi Péter	<i>Látod, mely rövid, mulandó e világ...</i>	210
	<i>A gonosz természet megromlásáról...</i> (töredék)	213

Szintén H. Hubert Gabriella megfigyelése, hogy a fentiek közül mindegyik megtalálható a gyülekezeti énekeskönyvben is. A versek kéziratos és nyomtatott változatait áttekintve a szerző a dolgozatom szempontjából két fontos tényre mutat rá: ez a négy ének együttesen kizárólag az őskiadásban és a gyülekezeti énekeskönyvben fordul elő, illetve az *A gonosz természet megromlásáról...* kezdetű ének kivételével²¹ ezek a versek az *Istenes énekek* további kiadásaiban nem jelennek meg.

Az tekintetes és nagyságos Gyarmati Balassa Bálintnak istenes éneki, Bécs, 1633 (RMNy 1599)

Balassi Bálint és Rimay János istenes énekeinek rendezetlen, katolikus szemléletű kiadása, mely Bécsben, Ferenczffy Lőrinc nyomdájában készülhetett 1633-ban. Szerkesztője Ferenczffy mellett egyes szakirodalmi vélemények szerint a kiadványt a saját verseivel bővítő Nyéki Vörös Mátyás lehetett.²² A nyomtatvány érdekessége, hogy noha szöveganyagát több forrásból is ismerjük, vélhetőleg soha nem jelent meg, krúdában maradt.²³ A kinyomtatott ívek csak közel hatvan évvel később, az 1699-es nagyszombati edíció részeként kerültek forgalomba.²⁴

A kiadványt sokáig az *Istenes énekek* első kiadásának tekintették. A ránk maradt példányok egyikét Varjas Béla találta meg Marosvásárhelyen, 1939-ben. Jóllehet Varjas a címlap hiányában is helyesen állapította meg, hogy a könyvecske Bécsben keletkezett, nem pedig Bártfán, mégis úgy gondolta, hogy a csonkult, címlap nélküli

21 Az *A gonosz természet megromlásáról...* kezdetű ének (RPHA 0007) az 1593-as bártfai énekeskönyvben fordul elő először. A későbbiekben az *Istenes énekek*-kiadások vegyes énekrészének állandó darabja. Vö. VADAI István, *Solvirogram Pannonius = A zsolta a régi magyar irodalomban*, szerk. PETRÓCZI Éva, SZABÓ András, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2011, 225–254.

22 Ennek lehetőségét Jenei Ferenc veti fel, hipotéziseit azonban fenntartásokkal kell kezelnünk, mivel érvelésének alapja a bécsi nyomtatvány őskiadásként való azonosítása: JENEI Ferenc, *Az első Balassi-kiadás történetéhez*, It, 1951/3, 343–346, 345–346.

23 VADAI István, *Krúda = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon LX: Minden kor (ányod térde – „Zsupra, aggnő”): A főszerkesztő, Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. BARTÓK István, Csörsz Rumen István, JANKOVICS József, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., rec.iti, 2011, 116–120; illetve Armando NUZZO, *Kísérőtanulmány a hasonmás kiadáshoz = BALASSI Bálint, Gyarmati Balassa Bálintnak Istenes éneki, Bécs, 1633*, kiad. KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 1994 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 29).

24 BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, I, Bp., Akadémiai, 1951, 21.

kötetben a korábban Dézsi által megsejtett őskiadást fedezte fel. Tévedésében több tényező is közrejátszott. Egyrészt a nyomtatvány megjelenését – helyesen – 1633 és 1635 közé datálta,²⁵ mely terminus igen közel esik az őskiadás feltételezett megjelenési idejéhez (1632). Másrészt erre a kiadásra a kutatók számára már ekkoriban is ismeretes nagyszombati *Istenes énekek* címlapja úgy hivatkozik, mint a „bécsi első editio”. Klaniczay Tibor azonban rámutatott arra, hogy bizonyos szempontok alapján a bécsi kiadás szöveganyagából lehetetlen a bártfai, majd a váradi kiadások leszármaztatása.²⁶ Ennek értelmében az „első” nem az *editio princeps*et jelenti, hanem a nagyszombati *Istenes énekeket* megelőző szövegkiadás megjelölése.²⁷ Ám Kőszeghy Péter véleménye szerint nem lehetünk benne teljesen bizonyosak, hogy az első bártfai kiadás megelőzte volna a bécsi edíció keletkezését.²⁸ Azt mindenesetre meggyőzően támasztja alá a kutatás, hogy a bécsi nyomtatvány – ha egyáltalán megjelent – kevéssé tudott hatni a további kiadásokra.²⁹

Azt a felismerését, hogy a bécsi kiadás valószínűleg soha nem hagyta el Ferenczffy Lőrinc nyomdáját, Vadai István Beniczky Péter *Magyar ritmusok* (Nagyszombat, 1664) című munkája segítségével világítja meg.³⁰ Ennek első részében Beniczky művei mellett nyolc Nyéki Vörös- és egy Rimay-vers is olvasható. Ez a kilenc szerzemény akkoriban kizárólag az *Istenes énekek* bécsi kiadásában volt megtalálható, valószínűsíthető tehát, hogy ennek felhasználásával szerkeszthette saját verseskötetét. A jelenségből Vadai arra következtet, hogy Beniczky azért épp ezeket a verseket illeszti be saját kötetébe, míg más költeményeket nem, mert az általa ismert példány is megszakadt a 190. lapon – jöllehet egy vers közepén, ámde éppen ívfűzethatáron –, ugyanúgy, ahogyan a ma is ismert példányok, sőt, a bécsi kiadás összes valaha volt példánya. Ezt pedig azzal magyarázza, hogy az úgynevezett bécsi kiadás vélhetőleg sosem készült el teljes egészében: krúdában maradt.

Vadai hipotézisét Armando Nuzzo felfedezése igazolta, aki kevéssel Vadai kéziratának elkészülte után, 1992-ben a firenzei Biblioteca Nazionale magyar gyűjteményében rábukkant a tárgyalt nyomtatvány addig ismertnél teljesebb példányára,³¹

25 VARJAS Béla, *Balassi Bálint „Istenes énekei”-nek első kiadása*, MKSz, 1940, 105–126.

26 KLANICZAY, i. m., 296–307.

27 *Uo.*, 297.

28 KŐSZEGHY Péter, *A titokzatos SOLVIROGRAM*, Korunk, 2008/7, 29–35.

29 A bécsi kiadás pozíciójával kapcsolatban fontos megjegyeznünk, hogy bár úgy tűnik, az a további rendezetlen kiadásokra nem hatott, a rendezett kiadások szövegei több helyen az abban található változatokhoz állnak közelebb, ahogyan azt Sinka Zsófia és Vadai István vizsgálatai kimutatják. Ez utalhatna arra is, hogy valamiféleképpen Szenci Kertész Ábrahám mégis ismerete a bécsi kiadást, de erre semmilyen bizonyítékunk nincs; ő maga sem említi a fent idézett előszavában. Vadaiék éppen ezért gondolják úgy, hogy ez a jelenség is az őskiadásra vezethető vissza, onnan merít a bécsi kiadás és majd később a rendezett kiadások is. Vö. SINKA, VADAI, i. m., 418–425.

30 VADAI, *Krúda*, i. m., 116–120.

31 Armando NUZZO, *Balassi Bálint Istenes énekeinek első bécsi és lőcsei kiadásáról*, MKSz, 1992/4, 348–351. Vadai elképzeléseit már 1991-ben ismertette egy pécsi konferencián, ám tanulmány formájában, átdolgozott formában csak 2011-ben jelentette meg (VADAI, *Krúda*, i. m.). Nuzzo azonban a bécsi kiadás faksimile kiadásában említést tesz Vadai kéziratáról.

mely azonban ugyanúgy a 190. lappal ér véget, mint a korábban ismert marosvásárhelyi. Varjas Béla és Holl Béla eredményeire támaszkodva³² Nuzzo megerősíti, hogy a nyomtatvány két jól elkülönülő faszcikulusra oszlik, vagyis gyakorlatilag olyan módon állították össze, mint egy kolligátumot.³³ Mindezt továbbgondolva a szerző felveti annak lehetőségét, hogy a félbemaradt nyomtatványhoz további elem is járulhatott volna.

Meglehet, a bécsi nyomtatvány jelentős mértékű átszerkesztésen eshetett át az őskiadáshoz képest, tartalma mégis nagyban árnyalhatja az *Istenes énekek* őskiadásáról kialakított képünket. A katolikus jellegű edícióban a felekezeti különbség ellenére ugyanis két protestáns gyülekezeti ének is fennmaradt.³⁴ Ezeket más *Istenes énekek*-kiadásokból nem ismerjük, az *editio princeps* azonban (Klaniczay szerint) minden bizonnyal magában foglalta azokat.³⁵

Az őskiadás töredéke – mint azt fentebb már említettem – szintén tartalmaz négy gyülekezeti éneket. Tudjuk, hogy ezek megtalálhatók az 1593-ban Bártfán megjelent *Az keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték* című evangélikus énekeskönyvben is. Ugyanakkor Szabó Géza azt is észrevette, hogy a bécsi kiadás gyülekezeti énekei szintűgy megvannak a nevezetes bártfai énekeskönyvben.³⁶

Incipit	<i>Az keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték (Bártfa, 1593)</i>	<i>Istenes énekek (Bártfa, 1632)</i>	<i>Istenes énekek (Bécs, 1633)</i>
	Oldalszám		
<i>Szánja az Űristen híveinek...</i>	64	–	106
<i>Nagy keserves...</i>	217	–	113
<i>Szükség keresztyéneknek tudakozni...</i>	281	201 (töredék)	–
<i>Panaszolkodunk most országunknak ily nagy pusztaságán...</i>	340	201	–
<i>Látod, mely rövid, mulandó e világ...</i>	381	210	–
<i>A gonosz természet megromlásáról...</i>	382	213 (töredék)	–

32 Varjas szerint még legalább egy faszcikulusnak kell követnie az általa elgondolt bécsi kiadást. Erről bővebben VARJAS, *i. m.*, 106.

33 NUZZO, *Kísérőtanulmány...*, *i. m.*, 13–15; illetve HOLL Béla, *Ferenczffy Lőrinc: Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*, Bp., Magyar Helikon, 1980, 111.

34 Szegedi Kis István *Szánja az Űristen...*, illetve Németi Ferenc *Nagy keserves szívvel...* kezdetű énekei.

35 Véleménye szerint ezek a protestáns felekezetű énekek csak úgy kerülhettek be a győri kanonok, Nyéki Vörös Mátyás által szerkesztett kötetbe, ha az őskiadásban is szerepeltek. Erről bővebben KLANICZAY, *i. m.*, 302.

36 Idézi VADAI István, *Fától az erdőt: Balassi Bálint költészetének kéziratosa és nyomtatott hagyománya*, kiad. FAZEKAS Sándor, Bp., BTK ITI, 2021 (Humanizmus és reformáció, 39), 198.

Balassa Bálintnak istenes éneki, Lőcse, 1640 k. (RMNy 1933)

Balassi Bálint és Rimay János istenes énekeinek rendezetlen kiadása, melyből nem maradt ránk példány. Meglétére a Szenci Kertész Ábrahámtól származó előszó alapján következtethetünk, mely az 1656 körül Váradon keletkezett első rendezett edícióban jelent meg.³⁷

Balassa Bálintnak istenes éneki, Várad, 1652 (RMNy 2451)

Balassi Bálint és Rimay János istenes énekeinek rendezetlen, feltehetően protestáns kiadása. Példánya nem maradt fenn, Szenci Kertész Ábrahámnak az 1656 körül megjelent váradi kiadás elé írt előszava utalhat rá.³⁸ Klaniczay Tibor talál bizonyítékot meglétére: a rendezetlen kiadások függelékét képező *Isten eleibe fölbocsátandó áhítatos imádságok* című gyűjtemény³⁹ fennmaradt példánya segítségével, mely 1652-ben jelent meg Váradon.⁴⁰

Balassa Bálintnak istenes éneki, Bártfa, 1660 k. (RMNy 2890)

Balassi Bálint és Rimay János istenes énekeinek rendezetlen, protestáns kiadása. Az edícióból egyetlen címlap nélküli, töredékes példány maradt fenn, mely a D₂ levéllal, a 33. számozott lappal kezdődik. A nyomtatvány igen hiányos: a 233.-tól a 250.-ig, illetve a 295.-től a 330.-ig terjedő lapok hiányoznak, a 284.-től a 290.-ig át-lósan csonkultak, a 335–338. lapok pedig erősen sérültek. A kiadvány mellékletéből (*Isten eleibe fölbocsátandó áhítatos imádságok*) azonban kiderül, hogy a könyv Bártfán, Klössz (Klöss) Jakab nyomdájában jelent meg. Címe valószínűleg megegyezhetett az 1665-ben Kassán megjelent *Istemes énekek*-kiadásával (lásd ott), mely a 198. oldaláig e kiadás utánnomata.⁴¹

A címlap hiányában Dézsi úgy gondolta, hogy a második bártfai edíció az általa megsejtett őskiadást követően nem sokkal, valamikor 1635–1640 között látott napvilágot.⁴² A *terminus post quem* megállapítása során az énekeskönyv 342. lapján található Pécseli Király Imre-vers kolofonadatára hagyatkozik, mely szerint a mű 1631-ben íródott.⁴³ (Tudni lehet, hogy egy másik Pécseli-ének 1634-re keltezi ma-

37 Lásd a 13. lábjegyzetet.

38 Lásd a 13. lábjegyzetet.

39 RMNy 2454, 2455; RMK I. 865

40 KLANICZAY, i. m., 314.

41 DÉZSI, i. m., 20*.

42 Uo., 7*.

43 „Ezerhatszáz után harmincegyedikben, / Mikor magyar magyart prédálna frigyében, / Írám ezt nagy búmban, mint egy kék mirigyben, / Isten jobbítson meg minket ily ügyünkben.”

gát, valószínűleg tehát ennek okán nem azonosította e kiadást az – akkor még csak feltételesen – 1632-re datált őskiadással sem Dézsi, sem Klaniczay Tibor.)⁴⁴V. Ecse-
dy Judit tipográfiai vizsgálata ezzel szemben jóval későbbi, 1660 körüli megjelenést
valószínűsít.⁴⁵

Dézsi Lajos a további rendezetlen kiadások alapján megállapítja, hogy a kötet
elejéről hiányzó rész mintegy tíz lappal több annál, mint amennyit az elveszett vers-
anyag igényelne.⁴⁶ Ezt Dézsi szerint valószínűsíthetően egy hosszú előszó foglalta
el. Szerinte ez az 1665-ös kassai kiadás élén álló szöveggel lehet azonos, melyet egy
bizonyos Solvirogram Pannonius szignált. Ezt továbbgondolva Dézsi azt is meg-
kockáztatja, hogy az előszó már az őskiadásban is megjelenhetett. Vagyis az álnév
mögött Balassi Bálint és Rimay János kinyomtatott műveinek első sajtó alá rende-
zője állhat.⁴⁷

*Az néhai tekintetes és nagyságos vitéz úrnak, Gyarmati Balassa Bálintnak istenes
éneki, Kassa, 1665 (RMNy 3197)*

Balassi és Rimay istenes énekeinek rendezetlen, protestáns kiadása, mely 1665-
ben Kassán, Markus Severini özvegyénél jelent meg. A kis alakú (12°) kiadvány a
198. oldalig nagy hasonlóságot mutat az 1660 körül megjelent bártfai edícióval.⁴⁸
Az egyetlen ránk maradt példány töredékeit Pauer János püspök áztattatta ki egy
könyvtáblából, s köttette egyetlen könyvvé 1881-ben. A példányról Vadai István ki-
mutatta, hogy tulajdonképpen két különböző kiadásból van összeállítva. A kettő
közül az első (A) egységben a bártfai edíciót követve helyezkednek el a szövegek,
míg a második (B) a rendezett kiadásokat követi,⁴⁹ az ezt új számozással követő
Áhítatos imádságok... (C) pedig újra az A-hoz kapcsolódik.⁵⁰

A kiadvány előszavának terjedelme nyolc lap (A2r–A5v). Az egyes ívfüzetek
terjedelme 12 levél. Egy levélen 18 szövegsor fér el. A fejlécek a kiadások szerint
elkülönülnek a nyomtatványban: az A rész felirata „Balassa Bálintnak | Istenes Ene-
ki”, melyet – a C-hez hasonlóan – línea választ el a főszövegtől, míg a B fejlécében
„ISTENES | ENEKEK” olvasható.

44 DÉZSI, *i. m.*, 6*; KLANICZAY, *i. m.*, 296–297.

45 V. ECSEDY, *i. m.*, 202.

46 DÉZSI, *i. m.*, 8*.

47 *Uo.*, 23*–25*.

48 Dézsi Lajos még a második bártfai edíció utánnyomatának tartja, Sinka Zsófia azonban
rámutat arra, hogy az edíciók már a 198. oldalig sem tekinthetők teljesen azonosnak: DÉZSI, *i.*
m., 20*; SINKA Zsófia, *Adalékok a Balassi–Rimay-szöveghagyományhoz = Filológia és textológia a*
régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28., szerk. KECSKEMÉ-
TI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi
Intézet, 2012, 387–395, 388.

49 A rendezett kiadások szövegváltozatait közli. Erről bővebben VADAI, *Balassi, Rimay és*
Szenci..., *i. m.*, 433–467.

50 A három egység levél-, illetve oldalszámái: (A) A1r–A7v + 1–198; (B) 301–394; (C) 145–
168. Vö. VADAI, *Balassi, Rimay és Szenci...*, *i. m.*, 433–467.

Köztudott, hogy a kassai kiadás az első olyan rendezetlen típusú nyomtatvány, melynek fennmaradt az előszava. Az előszó szerzője egy Solvirogram Pannonius álneven tevékenykedő szerkesztő, akinek személye máig ismeretlen. A szöveg a szakirodalom egyöntetű véleménye szerint feltehetőleg nem a kassai kiadáshoz készült, hanem már az első rendezetlen (az 1632 körüli bártfai) kiadás elején is ott állhatott, vagyis Solvirogram lehet az első közreadója a Balassi és Rimay által írt istenes énekeknek.⁵¹

A tekintetes és nagyságos vitéz úrnak, Gyarmati Balassa Bálintnak istenes éneki, Nagyszombat, 1699 (RMK I. 1546/C)

Balassi Bálint és Rimay János istenes énekeinek rendezetlen kiadása, mely 1699-ben jelent meg Nagyszombatban, Hörmann János nyomdájában. A fametszetes képekkel illusztrált kiadvány a 118. oldaláig megegyezik a bécsi edícióval. A 119. lapot a nyomdász újraszedte, hogy a 120. oldaltól teljesen új anyagot közölhessen.

A nagyszombati kiadás, ahogy azt a címlapján szereplő megjegyzés is jelzi, szöveganyagát közvetlenül a bécsi kiadásból meríti.⁵² Eckhardt Sándor a két nyomtatványt (sajtóhibák, betűkopások, vízjelek) összevetve megállapítja, hogy azok ténylegesen azonosak egymással. Ezt azzal magyarázza, hogy Hörmann a bécsi kiadás maradékíveit felhasználva készítette el saját kiadványát.⁵³ Vadai István rámutat arra, hogy ehhez a bécsi kiadásnak irreálisan nagy példányszámban kellett volna megjelennie, ezért valószínűbb, hogy meg sem jelent, krúdában maradhatott (lásd fent).⁵⁴ E teória mellett szól az is, hogy Ferenczffy Lőrinc nyomdászfelszerelése, mellyel a bécsi kiadás is készült, ebben az időszakban Hörmann birtokában volt.⁵⁵

A nagyszombati kiadás címlapját a bécsi nyomtatványéval Armando Nuzzo veti össze.⁵⁶ Mindkettő verzóját egy Dávid királyt ábrázoló fametszet díszíti, ugyanakkor a metszetek nem azonosak egymással. Feltehetőleg a bécsi kiadás címlapjához felhasznált metszetedúc már nem állhatott Hörmann János rendelkezésére, ezért azt egy hasonlóval helyettesítette.

A nagyszombati edíció a 120. oldaltól kezdődően több olyan Balassi-éneket is közöl, melyet előtte a rendezetlen kiadások nem tartalmaztak. A jelenséget Eckhardt Sándor azon felismerése magyarázza, mely szerint a szövegkorpusz egy további forrással, méghozzá az 1670-es lőcsei kiadvánnyal mutat rokonságot.⁵⁷ Azt a

51 DÉZSI, *i. m.*, 23*.

52 „A tekintetes és nagyságos vitéz úrnak, Gyarmathi Balassa Bálintnak Istenes éneki, melyek a bécsi első edícióból most újonnan kinyomtatattak Nagyszombatban, az academiái betűkkel Hörmann János által, 1699. esztendőben” – a bejegyzésről bővebben KLANICZAY, *i. m.*, 296–307.

53 BALASSI *Összes művei, i. m.*, 21.

54 VADAI, *Krúda, i. m.*, 117.

55 IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert, *A Királyi Magyar Egyetemi nyomda története, 1577–1927*, szerk. CZAKÓ Elemér, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927, 40–41.

56 NUZZO, *Balassi Bálint... i. m.*, 349.

57 BALASSI *Összes művei, i. m.*, 21.

kérdést, hogy egy rendezett kiadás ismeretében a nagyszombati edíció miért marad mégis rendezetlen, Kószeghy Péter üzletpolitikai szempontokra hivatkozva válaszolja meg; az ívek újrahasznosításával ugyanis számottevő nyomdai költséget lehetett megspórolni.⁵⁸

II. Nyitott kérdések a rendezetlen kiadások kutatásában

1. Az őskiadás tartalomjegyzéke

Az *editio princeps* szöveganyagának meghatározásával kapcsolatban Klaniczay Tibor emel ki több olyan lényeges szempontot, melyek segítségével teljesebb képünk lehet az *Istenes énekek* első kiadásáról. Jóllehet a bártfai nyomtatványtöredéket nélkülöznie kell, mégis azt valószínűsíti, hogy az *Istenes énekek* őskiadása részben 16. századi, kifejezetten protestáns kiadványokból vesz át verseket. Elképzelését az 1633-ban megjelenő katolikus szemléletű bécsi edícióra alapozza,⁵⁹ melyben olyan protestáns szerzők művei jelentek meg, mint Szepsi Csombor Márton, Szegedi Kis István vagy Németi Ferenc.⁶⁰ Véleménye szerint egy olyan kötetbe, melyet a győri kanonok, Nyéki Vörös Mátyás szerkeszthetett,⁶¹ csakis úgy kerülhettek be ezek az énekek, ha azok már annak forrásában is megtalálhatók voltak. Ez annál is valószínűbb, hiszen az úgyszintén protestáns második bártfai kiadás már elhagyja ezeket az énekeket.

Klaniczay hívja fel a figyelmet a Tholnay Ferenc-gyűjteményre is. Ebben a kéziratban az *Istenes énekek* egy ma már nem ismert kiadására vonatkozóan jegyeztek fel lapszámokat.⁶² Klaniczay sejtése szerint ez a második bártfai kiadástól eltérő alakú, de azzal annak 245. lapjáig azonos elrendezésű nyomtatvány lehetett. A Tholnay Ferenc-gyűjtemény csak a Balassi- és Rímay-versekhez, tehát Nyéki Vörös Mátyás, illetve Pécseli Király Imre énekeihez nem közöl lapszámot. Vagyis ezek a beírások egyenesen az őskiadásra utalhatnak, tudniillik abban – így Klaniczay – az utóbbi két költő művei nem jelentek meg.⁶³ Klaniczay abbéli meggyőződését, hogy a gyülekezeti énekeskönyvek az *Istenes énekek* egyik lehetséges forrásai volnának, Szentmártoni Szabó Géza és H. Hubert Gabriella felfedezése igazolta.⁶⁴ Ők azonosították

58 KÓSZEGHY Péter, *A Balassi-szöveggyűjtemény néhány kérdéséről*, ItK, 1985, 76–89, 87.

59 Erről bővebben KLANICZAY, *i. m.*, 303.

60 Korábban említettem Szentmártoni Szabó Géza megfigyelését, miszerint az *Istenes énekek* anyagában megtalálható gyülekezeti énekek egy része, mint például Szegedi Kis István *Szánja az Úristen...*, illetve Németi Ferenc *Nagy keserves szívvel...* kezdetű versei egyedül az 1593-ban Bártfán megjelenő evangélikus gyülekezeti énekeskönyvben fordulnak elő együttesen (lásd a 36. lábjegyzetet). Ez a nyomtatvány ugyanakkor nem lehet kizárólagos forrása az *Istenes énekek*-nek, tudniillik Szepsi Csombor Márton *Egekben lakozó Szentséges Háromság...* incipitű éneke, bár protestáns jellege ellenére helyet kap a bécsi kiadásban, a bártfai gyülekezeti énekeskönyvben nem fordul elő.

61 JENEI, *i. m.*, 345–346.

62 KLANICZAY, *i. m.*, 307–309.

63 *Uo.*, 307.

64 H. HUBERT, *Balassi...*, *i. m.*, 170–171.

ugyanis azt az első bártfai edícióból származó nyolclevelnyi töredéket, melyen valóban protestáns gyülekezeti énekek olvashatók.

Ezáltal válik ellenőrizhetővé az a hipotetikus őskiadás-tartalomjegyzék, melyet Vadai István néhány évvel a felfedezés előtt készített.⁶⁵ Ennek egyetlen tételét érdemes most kiemelni. Vadai a Tholnay-kézirat bejegyzései és a második bártfai kiadás alapján – az énekek terjedelmének arányát állandónak tekintve⁶⁶ – úgy számolt, hogy az őskiadás 198. lapján (ameddig számításai tartottak)⁶⁷ a *Vigasságom mint fordula...* kezdetű vers következett.

Csak hogy ez nem lehetett így.⁶⁸ Tudnivaló ugyanis, hogy az *editio princeps* első ránk maradt lapján, a 201.-en Szegedi Gergely költeményének (*Szükség keresztyéneknek tudakozni...*) egy részlete található, a 16. strófa végétől a 19. strófaig bezárólag. S minthogy az egyes lapokon legfeljebb négy és fél versszak foglal helyet, a 197. vagy 198. lapon minden kétséget kizáróan ennek az éneknek kellett kezdődnie.

Ugyanakkor, ha Vadai István számításai helyesek, az csak egyetlen dolgot jelenthet: hogy alkalmasint nem az őskiadás tartalomjegyzékét rekonstruálta, hanem egy általunk nem ismert kiadását. Sokkal inkább lehetséges, hogy a Tholnay-kéziratban feltüntetett lapszámok egy, az első edíciót követő rendezetlen típusú kiadványra utalnak. Erre a számozásra hagyatkozva valószínűsíthető, hogy ebben a második bártfai kiadáshoz közel álló nyomtatványban vélhetőleg gyülekezeti énekek már nem kaptak helyet, illetve a szöveganyagot még nem bővítették Pécseli Király Imre verseivel.⁶⁹ Jelenlegi tudásunk szerint ilyen az első lőcsei vagy az első váradi kiadás, melyeknek nem maradt ránk példánya.

2. Az őskiadás felépítése

Célszerű összevetnünk a korai rendezetlen kiadások felépítését és az első bártfai kiadás töredékét, ez ugyanis a rendezetlenség problémájára is magyarázatul szolgálhat. Ahogy azt fentebb már említettem, az általunk ismert legkorábbi két rendezetlen kiadás egyaránt igyekszik elkülöníteni Balassi és Rimay énekeit a más költőktől származó művektől. Ezt a szándékot a fejlécek is tükrözik.

65 VADAI, *Balassi–Rimay „Istenes éneki”-nek...*, i. m.

66 Vadai ebben Kőszeghy Péter teóriáját vette alapul. Eszerint ha két azonos tartalmú kiadványt hasonlítunk össze, az énekek terjedelmének aránya állandónak tekinthető az egyes kiadványokban. A módszerről bővebben KŐSZEGHY, *A Balassi-szöveg-hagyomány...*, i. m.

67 Vadai István tartalomjegyzékének utolsó eleme a *Vigasságom mint fordula...* incipitű ének, feltehetően azért, mert a második bártfai kiadásban ezt követően Pécseli Király Imre énekei következnek. Ezekről Klaniczay nem feltételezi, hogy helyet kaptak volna abban az énekeskönyvben, amire a Tholnay-kézirat hivatkozik. Erről bővebben KLANICZAY, i. m., 307.

68 Vadai István a tartalomjegyzék készítésekor még nem ismerte a töredéket. Annak, hogy később változtatott-e az eredeti koncepción, nincs (publikus) írásos nyoma.

69 Abban az esetben, ha elfogadjuk Klaniczay Tibor érvelését, miszerint a Pécseli-énekek azért nincsenek meghivatkozva a Tholnay-gyűjteményben, mert azok nem szerepeltek a szóban forgó kiadásban.

Kiadvány	Élőfej	
[Bécs, 1633]	BALASSA BALINTNAK ISTENES ENEKI.	ISTENES ENEKEK.
Bártfa, 1660 k.	Baláffa Bálintnak Iftenes Eneki.	Külömb külömb fele Iftenes Enekek.

Emlékezzünk: az őskiadásból mindössze nyolclevélnyit ismerünk, melyek azonban nem Balassi- vagy Rimay-verseket, hanem gyülekezeti énekeket tartalmaznak. Ismeretes, hogy ezek az énekek – az *A gonosz természet megromlásáról* kivételével – egyéb ránk maradt *Istenes énekek*-kiadásban nem jelentek meg. Azt, hogy ezek a költemények mégis az őskiadás részét képezték, a fejlécben olvasható „*Balaffa Bálintnak Iftenes Eneki*” felirat szavatolja. Mindezek okán a töredéket megtaláló H. Hubert Gabriella és a nyomában járó Vadai István egyaránt úgy gondolja, hogy ezek a költemények az *editio princeps* függelékében⁷⁰ foglalt vegyes énekrészhez⁷¹ tartoztak.

Ebben az esetben viszont elgondolkodtató, hogy a szóban forgó énekrész nem kapott külön fejléctet, hanem (alighanem folytatólagosan) Balassi Bálint neve alatt jelent meg. Akárcsak a későbbi rendezetlen kiadások Balassi-részében közölt, de nem tőle származó költemények esetében, melyek fölött nem egyszer a tényleges szerző nevét is feltüntetik a szöveggondozók.⁷²

Ahogy a későbbi *Istenes énekek*-kiadásokéban, úgy az első edíció esetében sem valószínű, hogy az szándékosan hallgatná el az egyes versek alkotóinak nevét. Ezt a feltevésemet a következő jelenség támasztja alá. Az ősnymotatványból ránk maradt nyolc levélen olyan művek találhatók, melyek az 1593-ban megjelenő bártfai gyülekezeti énekeskönyvből származnak.⁷³ Közülük az evangélikus gyűjtemény két ének szerzőjét nevezi meg a vonatkozó argumentumokban, az egyik Bornemisza Péter,⁷⁴ a másik Tasnádi Péter.⁷⁵ Az *Istenes énekek* első kiadása az előbbi argumentumát valamilyen okból elhagyja, a Tasnádi-versét ugyanakkor szó szerint, vagyis a szerzői névvel együtt átveszi.

Az *editio princeps*, meglehetősen, nem különíti el a Balassi-énekeket a más költőktől származó, esetenként azonosítatlan munkáktól, ami voltaképpen a versanyag keveredését is okozhatta. Nem zárható ki ezért, hogy az eddig összevegyítőnek gondolt korai kiadásokban már egyfajta rendszerezés mehetett végbe, melynek során az apokrif tartalom részben kikerült a szövegkorpuszból vagy átkerült az úgynevezett vegyes énekrészbe.

A fentiek fényében talán az őskiadás feltételezett megjelenését (1632) követő évben kiadott bécsi *Istenes énekek* anomáliái is érthetőbbé válhatnak. Tudjuk, hogy ez a

70 H. HUBERT, *Balassi... i. m.*, 170.

71 SINKA, VADAI, *i. m.*, 417.

72 Mint Kanizsai Pálfi János *Dicsőült helyeken...* kezdetű éneke, Rimay János *Epicédiumának* versei vagy a bécsi kiadásnak a Nyéki Vörös Mátyástól származó hét bűnbánó zsoltára esetében.

73 H. Hubert Gabriella textológiai vizsgálata alapján: H. HUBERT, *Balassi... i. m.*, 171.

74 BORNEMISZA Péter: *Panaszolkodunk most országunknak ily nagy pusztaságán...* (RPHA 1171)

75 TASNÁDI Péter: *Látod, mely rövid, mulandó e világ...* (RPHA 0830)

kötet jelentős átalakításon esett keresztül. Ide tartozik, hogy a szerkesztő megbontja Rimay János *Epicédium*át, s énekeit a többi közléstől eltérő sorba rendezi. Vagy az, hogy a tematikus azonosság okán⁷⁶ Nyéki Vörös Mátyásnak tulajdonított hét bűnbánó zoltárt is beilleszti a versanyag Balassi–Rimay-részébe. Noha ez utóbbi s bizonyos egyéb mozzanatok katolizáló szándékra engednek következtetni, ennek ellenére e nyomtatványban több olyan költemény is megtalálható, melyek általában protestáns gyűjteményekben fordulnak elő.⁷⁷ Ilyen szempontból valószínűsíthető, hogy a kiadás összeállítása során mégsem a felekezeti hovatartozás lehetett az egyetlen kritérium.⁷⁸ Talán némi attribúciós igény is feltételezhető a háttérben.

2.1. Az őskiadás felépítése a későbbi edíciók fényében

Mindezek alapján érdemes közelebbről is szemügyre venni a bécsi, illetve a bártfai típusba tartozó edíciók között tapasztalható eltéréseket, hogy közelebb kerülhessünk az őskiadás szerkezetéhez. Ha ugyanis felekezeti alapon kerültek volna kiválasztásra az énekek, sem Szepsi Csombor Márton, sem Szegedi Kis István, sem Németi Ferenc protestáns hangú verse nem kaphatott volna helyet a kötetben, hiszen semmi nem támasztja alá, hogy ezek kevésbé szűrhattak szemet a bécsi nyomtatvány szerkesztőjének, mint például azok a Rimay-versek, melyek végül kikerültek az edícióból. Valószínűbbnek tűnik az anomáliának az a fent már említett magyarázata, hogy mind a bécsi, mind a második bártfai kiadás a Balassi-versek kiválogatására törekedett. Az így újrarendezett szöveganyagot pedig kétfelé tagolták. Az egyik rész magába foglalta a Balassi Bálintnak tulajdonított istenes verseket, illetve az olyan, személyéhez kötődő munkákat, mint az *Epicédium* vagy a bártfai típusú kiadások esetében az *Elogium*. A vegyes énekrész pedig a Balassi-versektől ilyen módon elválasztott munkákat tartalmazta, melyet aztán később újabb énekekkel bővíthettek.

Az 1633-ban keletkezett bécsi nyomtatvány esetében is megfigyelhető, hogy törekszik az egyes énekek szerzőinek megnevezésére, vagy annak jelölésére, hogy az olvasott szöveg mástól származik. Ha az egyes szövegek alkotói akár ténylegesen felekezeti hovatartozásuk miatt nem is kerülnek nevesítésre, a szerkesztők figyelmeztetik az olvasót, hogy véleményük szerint nem Balassitól származó munkát olvasnak. Erre utal Nyéki Vörös Mátyás monogramjának közlése,⁷⁹ Rimay János nevének többszöri megjelenítése,⁸⁰ illetve az *incerto autore* megjelölés is az egyes mű-

76 A bővítéssel kapcsolatban a bécsi kiadás szerkesztője így fogalmaz: „Nota bene: ez ötvenedik psalmus, mivelhogy szent Dávid királynak a hét penitenciatartó zoltári közül egyik; jó és helyes alkalmosságért, a több psalmusok is, melyek hasonló versek módjára fordítottanak, ide helyezetttenek.”

77 Ezek feltehetően az őskiadásban is helyet kaptak. Erről bővebben KLANICZAY, *i. m.*, 302.

78 Kőszeghy Péter is figyelmeztet arra, hogy nem ez lehetett az egyetlen szempont a bécsi edíció összeállítása során: KŐSZEGHY, *A Balassi-szöveggyűjtemény... i. m.*, 83.

79 V. M. monogrammal a 128.-tól a 172. oldalig közli, feltehetőleg saját maga, az istenes énekeit. A nyomtatvány szerkesztésében való részvételéről bővebben: JENEI, *i. m.*, 345–346.

80 A bécsi edíció Rimay nevét kétszer is megemlíti, a *Bocsásd Szent Lelkedet...*, illetve a *Meny-nyekben lakozó, imáandó fölség...* incipitű énekek argumentumában.

vek argumentumaiban.⁸¹ Abban az esetben pedig, ahol a szerkesztők egy nagyobb egységet, további hét zsoltárparafrazist illesztnek be – feltehetően a tematikus azonosság okán – a kötetbe, arra külön prózai megjegyzésben figyelmeztetnek.⁸²

A *Dicsőült helyeken, mennyei Paradicsomban...* incipitű ének esetében Klaniczay Tibor megjegyzi, hogy a bártfai típusú kiadásokban megtalálható J. P. C. monogramot valószínűleg felekezeti okokból módosították az „incerto authore” kifejezésre.⁸³ Ugyanis a verset bár sokáig Pécseli Király Imrének tulajdonították, nevének sem latin, sem magyar alakja nem feleltethető meg a rövidítésnek. Mint írja, a J. P. C. sokkal inkább Kanizsai Pálfi János latin nevének, a „Joannes Paulides Canisaeus”-nak kezdőbetűire utalhat, így a verset az ő szerzeményének kell tekintenünk. Klaniczay úgy véli, a kiadás idejében dunántúli református püspökként tevékenykedő szerző monogramját Nyéki Vörös Mátyás mint győri kanonok nem kívánta megörökíteni, így ismeretlen szerzőjű műként jelölte meg edíciójában. Ám ezzel kapcsolatban nem szabad elfelejtenünk, hogy Kanizsai Pálfi János egy másik műve is öröklődött az *Istenes énekekben*, méghozzá a bővített, Pécseli Király Imre énekeit is tartalmazó kiadásokban.⁸⁴ A *Ne szállj pörben énvelem...* kezdetű vers argumentumában szintén a J. P. C. jelöléssel találkozunk. Abban nem lehetünk biztosak, hogy az ének az *editio princeps*ben is helyet kaphatott, vagy esetleg Kanizsai Pálfi János két verse egymástól függetlenül került be az egyes kiadásokba. Az viszont elgondolkodtató, hogy ezek szerint egy protestáns kiadás szerkesztője sem volt feltétlenül tisztában azzal, hogy kit jelöl a J. P. C. rövidítés. Felmerülhet a kérdés, hogy ez miért lett volna másként egy győri kanonok esetében, aki Balassi Bálint és Rimay János verseit sem tudja megnyugtatóan azonosítani a kötetében, az *Epicédium* énekeit rossz sorrendben közli, illetve az edíciójába olyan alkotásokat is belefoglal, melyek általában protestáns gyülekezeti énekeskönyvekben szerepelnek.

Szintén Klaniczay Tibor észrevétele, hogy a második bártfai edícióban rendezettebb a versek sorrendje.⁸⁵ E nyomtatványt a bécsi kiadással összehasonlítva arra a következtetésre jut, hogy a két kiadásban az énekek egészen a 26. versig azonos sorrendben következnek, jóllehet a bécsi kiadás bizonyos műveket nem vesz át az őskiadásból. A versek sorrendjét áttekintve kitűnik, hogy azokat, ha elsődlegesen nem is felekezeti alapon, de mindenképpen valamifajta szempont alapján igyekszik rendszerezni a szerkesztő. Mindkét vizsgált kiadás hagy el szövegeket az *editio princeps*hez képest,⁸⁶ azonban egyik esetben sem tekinthetjük a versek sorrendjét önkényesnek. Bár az első kiadásból kétségkívül más kritériumok alapján kerülnek kiválasztásra az egyes művek, a két edíció felépítése hasonló marad.

81 A nyomtatvány a következő énekek argumentumaiban jelöl ismeretlen szerzőt: *Dicsőült helyeken, mennyei Paradicsomban...*, *Forog az szerencse...*, *Sublimi te Pater athere...*

82 Lásd a 76. lábjegyzetet.

83 KLANICZAY, i. m., 305.

84 Az éneket az 1660 körüli második bártfai kiadásból ismerjük, de nagy valószínűséggel a több helyen hiányos példányból ismert, 1665-ben Kassán megjelent edícióban is ott állhatott.

85 KLANICZAY, i. m., 300.

86 SINKA, VADAI, i. m., 414–418.

Azok a fentebb már tárgyalt Rimay-költemények, melyeket a szerző hosszú argumentummal látott el, az 1633-ban Bécsben keletkezett nyomtatványból nagyrészt kimaradnak, a bártfai típusú kiadásokkal szemben mindössze három ilyen verset közöl. Ennek ellenére a bécsi edíció vegyes énekrésze tartalmazza a *Mennyekben lakozó, imálandó fölség...* kezdetű, Rimay Jánosnak tulajdonított verset, melyet más *Istenes énekek*-kiadások nem közölnek, sőt jelen nyomtatványon kívül a költeményt kizárólag az *Erdődy-énekeskönyvből* ismerjük. Klaniczay érvelése alapján érthetetlennek tűnik a szerkesztő eljárása, miszerint több Rimay-éneket nem illeszt be az edíciójába, viszont egy külön forrásból származó, semmivel sem kevésbé protestáns szerzeményét igen. Valószínűbbnek tűnik, hogy a szerkesztő az alapján válogatta ki a verseket, hogy azok Balassi Bálintnak tulajdoníthatók-e, vagy sem. A bizonytalan szerzőségű vagy a költő személyéhez köthető műveket a Balassi-részben hagyta, a többit pedig elhagyta a kiadásból.⁸⁷ Mivel a bécsi nyomtatvány befejezetlen maradt, abban sem lehetünk biztosak, hogy a Balassi-részből kiemelt verseket a későbbiekben a szerkesztő nem tervezte az általa létrehozott vegyes énekrészbe illeszteni. A *Mennyekben lakozó, imálandó fölség...* esetében valószínűbbnek tűnik, hogy az az őskiadásban is megtalálható volt, és mivel argumentumában az *Epicédium* szerzőjének neve szerepelt, a szerkesztő érdemesnek tartotta azt az ő versei után közzétenni a felekezeti különbség ellenére is.

A bécsi nyomtatványban három énekcsoporthoz esetében érzékelhetünk nagyobb elmozdulást a bártfai típusúhoz képest: (1) a második bártfai kiadásban a vegyes énekrészben található *Ó, szép drága zálog..., Forog az szerencse..., Ifjúságom vétke gyakran..., Egekben lakozó Szentséges Háromság..., Sublimi te pater athere...* és a *Szegény fejem Uramhoz óhajt...* kezdetű versek, (2) az *Epicédium* és (3) a Rimay Jánostól származó *Könyörülj énrajtam, Úristen..., Kiáltok hozzád mélységből..., illetve Reménységem te légy nekem...* incipitű énekek esetében tapasztalhatjuk mindezt, melyek elé a szerző eredetileg hosszabb, prózai elmélkedéseket szánt. Mindhárom alkalommal azt látjuk, hogy nem egy-egy mű, hanem valamilyen kisebb egység pozíciója változott a kiadásban.

Az *Ó, szép drága zálog...* incipitű verssel kezdődő énekcsoporthoz esetében kevésbé valószínűsíthető, hogy azokat Nyéki Vörös Mátyás a Klaniczay által feltételezett vegyes énekrészből kiemelte volna, hogy azután azokat Balassi Bálint neve alatt közölje. Hiszen, ahogy arra fentebb már utaltam, úgy tűnik, a szerkesztő nem törekszik arra, hogy elhallgassa a művek szerzőinek nevét. Ahol bizonytalan a versek származásában vagy bővíti kiadását, következetesen tájékoztatja az olvasót. Így a szóban forgó énekekkel kapcsolatban felmerülhet az az eshetőség is, hogy azok az

⁸⁷ Ebben a vonatkozásban a bártfai típusú nyomtatványok szerkesztése is hasonló lehetett ehhez. Ebből a szempontból a két költő műveinek keveredése kifejezetten szerencsés jelenségnek tekinthető, mivel ennek köszönhetően maradhatott ránk több Rimay-vers is. Ugyanis ha valóban a fentiek szerint dolgoztak a kiadások összeállítói, az általuk nem Balassi-versnek ítélt *Mennyekben lakozó, imálandó fölség...* incipitű énekhez hasonlóan Rimay János többi művét is kihagyhatták volna.

Istenes énekek első edíciójában is valahol a Balassi-részben, ha nem is az *Epicédium* versei közé beékelve állhattak eredetileg.

3. Solvirogram Pannonius mint az *Istenes énekek* első közreadója

Az utolsó állításom Solvirogram Pannonius személyéhez kötődik. Az *Istenes énekek* korai kiadásai szerencsés esetekben is csak töredékes formában maradtak ránk. A rendezetlen edíciók közül mindössze egyetlen kiadványnak, az 1665-ben Kassán keletkezett nyomtatványnak ismerjük az előszavát. A forrásanyag kiadástörténetét elsőként feldolgozó Dézsi Lajos úgy vélekedett, hogy ennek szövege állhatott az *editio princeps* élén is.⁸⁸ A feltevés a mai napig a konszenzus szerves részét képezi.⁸⁹ Az előszó szerzőjének, Solvirogram Pannoniusnak a kilétét azóta is sokan próbálták felfedni, hiszen a fentiek szerint az ő személyében az *Istenek énekek* első kiadóját lehet tisztelnünk.

Anagramma. Ehhez többen a Solvirogram Pannonius névből indultak ki. Dézsi Lajos megfejtésre váró anagrammaként azonosítja, melyet a későbbiekben Szörényi László kísérel meg feloldani.⁹⁰ Elképzelése szerint ez a következőképpen értelmezhető: OLOR Pannonius SVI GRAM(MATICUS), azaz „a pannóniai hattýú önmagát magyarázza”. Szörényi úgy gondolja, ez a megfejtés tökéletesen illeszkedik a kötet gondolatvilágába, melynek célja a szöveg tisztaságának helyreállítása és az egyes irodalmi hatások kimutatása, továbbá jól tükrözi azt a grammatikus-filológusi-kommentátori álláspontot, melyet maga Rimay János is képviselt. Rimay személye ekként párhuzamba állítható Apollóval, a költészet istenének pedig közismerten a hattýú a szimbóluma.

Jelmondat. Eckhardt Sándor az álnevet egy latin jelmondat, a *Soli viro gratiam* rövidítésének véli, melyből azonban nem lehet konkrétan az előszó szerzőjének személyére következtetnünk.⁹¹ Eckhardt véleménye szerint Solvirogramot Rimay valamely közeli tisztelőjében kell keresnünk, mint például a munkáit egybegyűjteni kívánó Madách Gáspárban vagy annak sógorában, az irodalompartoló Ráday Andrásban. De azt sem tartja kizártnak, hogy az úgynevezett „szepesi humanisták” környezetéből került ki viselője, mint például Darholcz Kristóf.

Kiadásterv. Bóta László megfigyelése szerint a (ha és amennyiben) Solvirogram Pannonius által szerkesztett kötet nem egyeztethető össze azzal a kiadásterffel, melyet Rimay János egy meg nem valósult Balassi-kiadás előszavában vázolt fel.⁹²

⁸⁸ Annak ellenére, hogy a kiadás előszava csak Balassi Bálintot jelöli meg szerzőként. Így az elkészült kiadás és Solvirogram szövege között ellentmondás tapasztalható, amire már Dézsi is felhívta a figyelmet: DÉZSI, *i. m.*, 23*–25*.

⁸⁹ *Uo.*, 23*.

⁹⁰ SZÖRÉNYI László, *Önfiloszhattýú: Kísérlet a Solvirogram Pannonius aláírás anagrammaként való megfejtésére = „Mielz valt mesure / que ne fait estultie”: A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*, szerk. BARTÓK István, HEGEDŰS Béla, SELÁF Levente, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, SZENTPÉTERI Márton, VERES András, Bp., Krónika Nova Kiadó, 2008, 362–369.

⁹¹ BALASSI *Összes művei*, *i. m.*, 9–12.

⁹² BÓTA László, *A Balassi–Rimay-versek első kiadásának keletkezéséhez*, ItK, 1983/1–3, 173–188.

Az *Istenes énekek*ben többek között nem találhatók meg Rimay argumentumai, a „deák summácskák” a szövegek előtt, ráadásul az énekek sorrendje sem igazodik a Rimay-tervezethez. Az argumentumok hiányával kapcsolatban később Bóta megjegyzi, hogy azok talán azért maradtak ki, mert Rimay még nem készítette el őket. Az álnév mögött mégis magát Rimayt valószínűsíti, aki ezek szerint valamilyen okból eltért az eredeti elképzeléseitől. További érvek tekintik Bóta azt a tényt, hogy Rimay egy helyütt a Pannonius nevet használta.⁹³

Kőszeghy Péter szintén feltűnőnek találja az ellentmondást Solvirogram Pannonius előszava és a megvalósult kötet között, amely láthatóan Rimay tervezetét sem követi.⁹⁴ Kőszeghy egy háromtagú munkacsoportot gyanít az álnév mögött: Balassa Imrét mint a vállalkozás finanszírozóját, illetve Madách Gáspárt és a már Eckhardt által is gyanúba fogott Ráday Andrást.⁹⁵ Arra is rámutat, hogy a Solvirogram névben mindkét feltételezett közreadó monogramja megtalálható (MG+RA=GRAM), illetve – Szörényi László imént említett tanulmányától inspiráltan – arra is, hogy a Ráday család címerében is feltűnik két hattyú.

Vadai István hiányolja a meggyőző érveket annak eldöntéséhez, hogy az álnév rövidítés vagy anagramma, személynév vagy formula-e, ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy a kassai kiadás gyenge minősége miatt még annak is fennáll a lehetősége, hogy az aláírás hibás alakban maradt ránk.⁹⁶ Bóta álláspontjával szemben kiemeli a Solvirogram- és a Rimay-előszó között tapasztalható hasonlóságot, illetve megkísérli felvázolni az előbbinek lehetséges forrásait. Mindazon írásművek alapján, amit Solvirogramnak szerinte ismernie kellett volna az előszó megírásához, Vadai úgy gondolja, hogy e szövegnek magától Rimay Jánostól kell származnia, melyet később valaki, feltehetőleg Prágai András, átdolgozott.⁹⁷

Rendezetlenség. A korai kiadványok rendezetlen állapotára szintén több magyarázat született. Dézsi Lajos is két lehetőséget vázol fel. Egyrészt figyelembe kell vennünk, hogy az előszó eredetileg nem az általunk ismert szöveganyag elé íródott, hanem egy olyan kiadáshoz, amely csak Balassi Bálint istenes énekeit tartalmazta. Másrészt – s ez Dézsi szerint jóval valószínűbb – Rimay valóban összeállított egy kiadásra szánt versgyűjteményt, melyben Balassi versei után, de talán nem szorosan

93 „Nevezetesen az *Epicédium*ához készült Darholcz-féle előszó Jenei által agnoszkált kéziratának a végén, ahol is ez áll: *Jo. Rimay Pannonius.*” *Uo.*, 186.

94 KŐSZEGHY, *A titokzatos...*, i. m., 30.

95 Balázs-Hajdu Péter nem tartja valószínűnek Madách Gáspár közreműködését az *Istenes énekek* kibocsátásában. Véleménye szerint az a levélfogalmazat, melyre Kőszeghy Péter hivatkozott érvelése során, később keletkezhetett: BALÁZS-HAJDU Péter, *Zsengék, töredékek, kétes hittelűek: A Madách–Rimay-kódexek Szerelmes énekek című füzetének versanyaga*, Bp., reciti, 2019, (Irodalomtörténeti Füzetek, 181), 253–258.

96 VADAI, *Solvirogram Pannonius...*, i. m.

97 Vadai István véleménye szerint az egyetlen személy, aki alapos irodalmi műveltséggel rendelkezett, ugyanakkor Rákóczi György környezetében tartózkodott, Prágai András volt. Tudniillik fennmaradt egy adat arról, hogy Rákóczi György könyvtárában megtalálható volt „Balassi Balint enekei Rimai Ianos keze irasa alatt”. Ismerteti JENEI Ferenc, *A Balassi-hagyaték történetéhez*, ItK, 1966/1–2, 190–197.

elkülönítve következtek saját költeményei, amelyek aztán az idők során összekeveredtek. A keveredés úgy is elképzelhető, hogy ebből a hipotetikus kéziratból nem a Rimay által gondosan megállapított sorrendre ügyelve, hanem a tartalmi rokonságra való tekintettel válogatták ki a későbbi szerkesztők azokat a verseket, amelyek megfeleltek a kiadói igényeknek.

Lényegében ezt a nézetet tette magáévá Klaniczay Tibor is, aki szerint a versek a szöveggondozó tájékozatlansága miatt jelentek meg ebben a formában.⁹⁸ Solvirogram láthatólag nem volt tisztában azzal, hogy az énekek egy része Rimay Jánostól származik. Talán mert Rimay olyan gyűjteményt adott át a kiadónak, amely Balassi énekei mellett saját verseit is tartalmazta. A másoló pedig, aki csak a tematikus azonosságot vette figyelembe, összekeverte ezeket.

Bóta úgy véli, hogy a keveredés mögött Rimay János állhat. Mint írja, az *Istenes énekek* kiadásához valójában egyedül Rimaynak fűződött érdeke.⁹⁹ Amellett, hogy lerója tiszteletét mestere előtt, az is motiválhatta, hogy saját verseit is megjelentethesse nyomtatásban. Erre pedig akkor nyílt alkalma, mikor a Balassi Bálint vallásos témájú énekeinek kiadását állította össze. Idézett tanulmányában Kőszeghy is hasonló alapötletből indul ki.¹⁰⁰ A kötet rendezetlenségére szerinte is olyan szerkesztői szándékban kell keresni a magyarázatot, amely gyűjteményét Balassi verseivel akarta fémjelezni. A szerkesztők, Rimay János baráti köre számára a Rimay-anyag fontosabb volt Balassiénál; erre utal, hogy már az előszó stílusa is Rimayt imitálja.

Az előszó és a korai rendezetlen kiadások között szembeűnő eltérés tapasztalható. A szöveg ugyanis kizárólag Balassi Bálintról és költészetéről ejt szót, kiemelt figyelmet fordítva a költő szerelmes verseire. Rimay János vagy más költők munkásságáról nem ejt szót. Erre a problémára már többen ráirányították a figyelmet a szakirodalomban. Kőszeghy a jelenséget azzal magyarázza, hogy az előszó szerzője nem azonos a kassai kiadás szerkesztőjével.¹⁰¹ Dézsi Lajos korábban ismertetett véleménye szerint pedig az sem kizárható, hogy a szöveget Solvirogram egy olyan kiadás elé szánta, mely kizárólag Balassi-verseket tartalmazott, bár ezt az eshetőséget maga Dézsi sem tartja valószínűnek.¹⁰²

Pedig ebben az esetben a szerkesztő mondanivalója érvényes lenne a kötet egészére, és az is világossá válna, miért nem ír bővebben az előszó Rimay Jánosról. Solvirogram már a szöveg elején abban jelöli meg a kiadás lényegét, hogy végre egy helyen jelenhetnek meg Balassi Bálint versei.¹⁰³ Ami szerinte azért is lényeges, mert sokan igyekeznek Balassi verseit saját nevük alatt feltüntetni. Annak tükrében, hogy Solvirogram számára mennyire fontos, hogy Balassi-verseket ad ki, valószínűtlennek tűnik, hogy más szerzők műveivel szándékosan összekeverje ezeket a

98 KLANICZAY, *i. m.*, 311.

99 BÓTA, *i. m.*, 186.

100 KŐSZEGHY, *A titokzatos...*, *i. m.*, 30.

101 *Uo.*, 34.

102 DÉZSI, *i. m.*, 25*.

103 „Sokan vannak, kik felette igen ez Istenben elnyugodt, hazájaszerető vitéz úrnak munkájára régtől fogva vágnak, de mind együtt és igazán sehol nem találhatának”

munkákat. Ez csak abban az esetben feltételezhető, ha ténylegesen nem volna tudatában annak, hogy ezek nem kizárólag Balassitól származó alkotások. És még egy dolog. Az őskiadás-töredék egyedül Tasnádi Péter nevét tünteti föl, a többi szerző nincsen megnevezve. Bár Solvirogram írása nem zárja ki, hogy a kiadvány Balassin kívül másoktól származó alkotásokat is közöljön, mégis elgondolkodtató, hogy a szerzőség kérdését kiemelt figyelemmel kezelő szerkesztő nemcsak Rimayról, de róluk sem ejt szót előszavában.

Egy másik lényeges különbséggel kapcsolatban érdemes közelebbről is megismerlünk az előszót. Véleményem szerint ennek szövege nem Rimay nyelvezetével¹⁰⁴ vagy a tervezett Balassi-kiadása elé írt előszóval,¹⁰⁵ hanem a *Szép magyar komédiával* hozható kapcsolatba. Bevezetésében Solvirogram kiemeli, hogy Balassi munkáira nagy igény mutatkozik, összegyűjtve azonban még nem adták ki őket. Ennek okát abban látja, hogy néhány „magagondolatlan”, azaz saját gondolatokkal, művészi invencióval különösebben nem rendelkező személy a költő életművének egy részét igyekszik eltulajdonítani és azt sajátjaként feltüntetni. Erre szolgál az az eljárás is, miszerint „a versek fejéből”, azaz a versfőkből mindenféle módon igyekeznek nemcsak eltüntetni az eredeti akrosztichont, hanem átalakítani azt olyan módon, hogy abból maguk vagy más neve legyen kiolvasható. Érdemes megfigyelni, hogy Balassi Bálint is használja a „versek fejében” kifejezést a *Szép magyar komédia* ajánlásában.¹⁰⁶

Az 1665-ös kassai kiadás előszava

„mert némely magagondolatlanok, elmés voltokat akarván mutogatni, felette igen megvesztegették, magok vagy másoknak nevét imígyamúgy kikalapálván a *versek fejéből* és így osztán az ő elméjükből száramazott munkának mondják”

*Szép magyar komédia*¹⁰⁷

„Egynéhány ok készerít reá, hogy kegyelmeiteknek ajánljam ez komédiát: Egyik ez, hogy magamnak is kedvet találnék véle, más meg ez, hogy látom, hogy mind ott benn Erdélben, s mind itt kinn Magyarországon az versszerzést igen elővették és közdologgá is tették, kit nem gondoltak, akármí héjával essék, csak önékik tessék, és az *versek fejében* mehessenek ki az hasonló bötük.”

A „versek fejének” említése azonban nem az egyetlen párhuzam a Solvirogram-előszó és a *Szép magyar komédia* szerzői ajánlása között. Az előszó szövege ezután a Balassi nevét befeketíteni igyekvő személyekre tér rá. E részlet érvmenete további egyezést mutat a *Szép magyar komédia* dedikációjával. Mindketten arról beszélnek, hogy Balassi, akárcsak „a régi tudós emberek”, szerelmes verseket írt, ám emiatt

104 VADAI, *Solvirogram Pannonius...*, i. m.

105 *Uo.*, 234.

106 A szófordulat jelentése azonban itt nem egyértelmű, a szöveghelyet a szakirodalom többféleképpen magyarázza. Erről bővebben VADAI István, *Balassi és Echo*, Palimpszeszt, 1998/10. http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/10_szam/02.htm.

107 A *Szép magyar komédiát* innen idézem: BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. KŐSZEGHY Péter, Bp., Osiris, 2004, 261.

nincs szégyellnivalója, hiába próbálják rágalmozni rosszakarói.¹⁰⁸ Sőt, ahogy azt Solvirogram írja, a költő így egy sokkal előkelőbb társasággal vállal közösséget, ahelyett hogy „bolond” embereknek igyekezne megfelelni:¹⁰⁹

Az 1665-ös kassai kiadás előszava

„Mert valjon s ki volna bölcsebb Arisztotelész-nél, ékesebben szóló a deákok között *Cicerónál*? A Görögök között *Démoszthenésznél*? Mindazonáltal ők sem tetszettek mindennek.”

Szép magyar komédia

„Csakhogy nem tudom micsoda bolond szokás és pór szemérmesség bánt bennünket, hogy azt csak mi szégyenljük, azmivel egyéb nemzet dicsekedik és tisztelkedik, úgymint diáksággal, jó nyelvvél s elmével s versszerzéssel, mely dolgok Istennek fő ajándéki az emberekben régén *Cicerónak* Rómában s *Demosthenesnek* Áthénásban nagy tisztességet szerzett az jó hírnév, ha Virgiliusnak, Homerusnak jó hírt-nevet szerettek az szép versek, azonképpen ha Sándornak s Juliusnak az jó tudomán s bölcsesség nemcsak használt, de tisztességére esett, mi mért pirolunk meg rajta?”

Vegyük észre: Ciceró és Démoszthenész neve mindkét érvelésben szerepel. De míg Balassi esetében említésük nagyobb egység részét képezi, ahol a költő – magyarázatát minél részletesebben kidolgozva – tevékenység szerint kategorizálja a neves embereket, addig Solvirogram a neveket egyszerűen felsorolja.¹¹⁰ Ebből következtethetünk akár arra is, hogy nem akart olyan egyértelműen a költő érveléséhez kötődni, vagy arra, hogy az előszó írása közben nem volt keze ügyében a *Szép magyar komédia* szövege, hanem emlékezetből próbálta meg felidézni azt.

Ezt támaszthatja alá az a tény is, hogy a példák mellett leginkább a szövegek gondolatmenete egyezik. A nagy elődök áttekintése után mindkettő a költői nyelv témája felé fordul. Egységesen kiemelik, hogy nem a téma milyenségét kell figyelembe vennie az olvasónak, hanem a nyelvezetet, amit a poéta használ. Amint azt megjegyzik, ez nemcsak költői bravúrként méltó a figyelemre, hanem annak okán is, hogy Balassi mindezt anyanyelvén vitte véghez; egyrészt gazdagítva azt, másrészt bizonyítva, hogy a magyar nyelv is alkalmas ugyanarra, amire a görög vagy latin.

Az *editio princeps* és az előszó között tehát egy lényeges diszkrepancia tapasztalható. Mint látjuk, utóbbi nagyobb arányban tárgyalja Balassi szerelmes, mint istenes énekeit. Az ellentmondás okára nehéz magyarázatot találni. Gondolhatunk akár arra, hogy Balassi Bálint neve ekkor már összefonódott a szerelmes versekkel, ám ez sem indokolja azt, hogy az előszó szerzője nem a szöveganyag vallási aspek-

¹⁰⁸ Solvirogram ezzel kapcsolatban így fogalmaz: „Ellenberpedig vannak sokan ismét oly ízetlen agyafúrt emberek, kik heában való csácsogó nyelveket megzabolázni nem tudván, e vitéz urat immár halála után is rágalmozásokkal séregetik [...] azért, hogy a régi tudós embereket követvén, szerelmes verseket írt.”

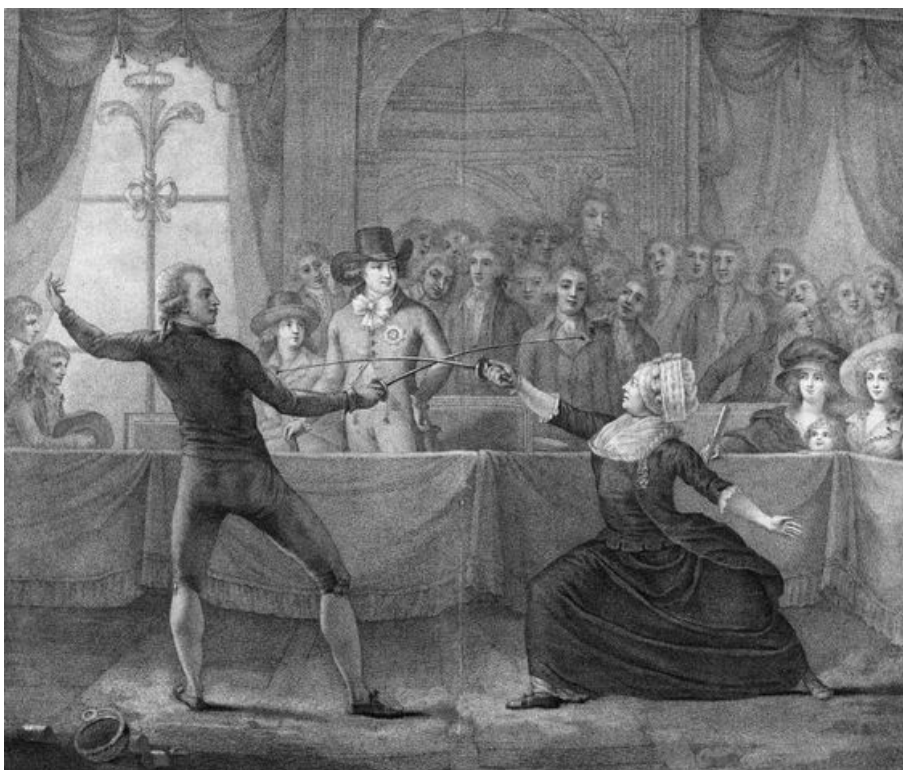
¹⁰⁹ „Ugyanis inkább akart a tudós emberekkel gyaláztatni, mint a bolondokkal dicsértetni.”

¹¹⁰ Vadai István a fentieket Rimay János tervezett Balassi-kiadásának előszavával állítja párhuzamba, ahol szintén megjelenik Démoszthenész neve: VADAI, *Solvirogram Pannonius... i. m.*, 234.

tusát hangsúlyozza. De vélekedhetünk úgy is, hogy az előszó általános védőbeszéd Balassi Bálint költészete mellett – csakhogy ez esetben sem adható megnyugtató válasz arra, hogy Solvirogram miért éppen az életmű azon halmazát emeli ki és tárgyalja mélyrehatóan, amelynek amúgy „békét akar hagyni”, miközben a kiadni kívánt versekről meglehetősen szűkszavúan, alig pár sor erejéig nyilatkozik.

Ez főként az ősnymtatvány töredékével való egybevetés során jelent problémát. Ugyanis az nemcsak hogy Balassi Bálint vallásos énekeit közölte, hanem bizonyosan tartalmazott olyan műveket is, melyek általában evangélikus gyülekezeti énekeskönyvekben szerepeltek. Egy ilyen jellegű kiadvány előtt valószínűtlennek tűnik, hogy olyan előszó jelenhessék meg, mely a szerelmi témájú énekekről ilyen hosszasan ír, illetve azokat kétes megítélésük miatt nem kívánja közölni. Mindezek alapján megkockáztatható, hogy az általunk ismert előszó nem az *Istenes énekek* első kiadása előtt állhatott, továbbá megkérdőjelezhető, hogy valóban Solvirogram Panoniusban kell-e keresnünk a Balassi–Rimay-énekek első közreadóját.

KRITIKAI LAPOK

Fórizs Gergely

Búvárlás egy elsüllyedt világban

The Culture of the Aristocracy in the Habsburg Monarchy, 1750–1820, hg. Gábor VADERNA, Wien, Praesens Verlag, 2022 (Verflechtungen und Interferenzen: Studien zu den Literaturen und Kulturen im zentraleuropäischen Raum, 8).

A *The Culture of the Aristocracy in the Habsburg Monarchy, 1750–1820* című angol és német nyelvű kötet a „Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820” nevű, Csörsz Rumen István vezette Lendület-kutatócsoport nemzetközi konferenciáját dokumentálja, melyet 2019 kora nyarán rendeztek a keszthelyi Festetics-kastélyban. A tanácskozás múltidéző helyszínét és külsőségeit nemcsak a gróf Festetics György halálának 200. évfordulójára való megemlékezés indokolta (a kultúrapártoló főúr nem véletlenül a leggyakrabban visszatérő szereplője a tanulmányoknak), hanem jelképesnek is tekinthető a kötet módszertanát tekintve. A magyar, orosz, horvát, cseh, szlovák, osztrák és egyesült államokbeli szerzőktől közölt értekezések ugyanis a maguk módján mind a korszakba való *visszahelyezkedés* metodikájával élnek, vagyis az utólagos értelmezésektől függetlenül igyekeznek a vizsgált periódusról a bevett történeti vagy irodalomtörténeti elbeszéléstől sok tekintetben eltérő képet adni. A kötet szerkesztője, Vaderna Gábor a bevezető tanulmányban megállapítja, hogy a történetírás hagyományosan alábecsülte a közép-európai arisztokrácia kulturális gyakorlatainak jelentőségét a polgársággal szemben, s ezért szükséges a „perspektívaváltás”, mely általában az „arisztokrácia történeti szerepének átértelmezéséhez” vezet, a művelődéstörténet területén pedig kivált ezen társadalmi réteg felvilágosodáshoz való viszonyának újraértékelését eredményezi. (12.) E váltás legfőképpen eme visszahelyezkedésben vagy annak kísérletében érhető tetten. Noha a szerkesztő külön nem reflektál a vizsgálódások évkörének kijelölésére, meglátásom szerint ez önmagában is nagyban segíti ezt a fajta szemszögváltást. Itt különösen a záró évszám kiválasztására gondolok: az 1750-es kezdő évszámhoz a „nyeregidőszak” (*Sattelzeit*) kosellecki koncepciója szerint az 1850-es zárás illene, amennyiben a kora újkorból a modernségbe való átmenet ábrázolása volna a cél. Ha viszont képzeletbeli időcsúszkánkat három évtizeddel visszatojzuk, 1820-szal olyan évet kapunk, amelyet Európában a francia forradalmat és a napóleoni háborúkat követő restauráció jellemez: olyan időpillanatot, amelyben úgy tűnhetett, hogy az arisztokrácia szempontjából (is) minden ott folytatódik, ahol a felfordulás előtt abbamaradt. A kötet alapkérdéseire nézve megvilágító erejűnek vélem Berzsenyi Dániel 1817-es, Ferenc

császár (tervezett) keszthelyi látogatásának alkalmából írt, Festetics Györgyöt megszólító ódájának felfogását. Amikor ugyanis Berzsényi az országait bejáró uralkodót a vihar után a fellegek mögül előbukkanó naphoz hasonlítja, akkor nem csupán a politikai restaurációt ünnepli, hanem egyben (és az előbbtől elválaszthatatlanul!) egy bevett felvilágosodás-szimbólumot is alkalmaz.¹ Abszolutista hatalomgyakorlás és felvilágosodás effajta kortársi egyben látása egy időben távolabbi, a polgári átalakulás utáni nézőpontból már nehezen követhető.

A kötet huszonnégy tanulmánya a következő, egymással szoros összefüggésben és egymással átfedésben álló témacsomópontok köré szerveződik: az arisztokrácia társadalmi helyzete a Habsburg Birodalomban; arisztokrata művészet- és kultúrapártolás, valamint ennek intézményesülése; arisztokrata írásgyakorlat; főúri nevelés; az arisztokrácia kulturális gyűjteményei; főurak szerepe hivatalos és titkos társaságokban; arisztokrata felvilágosodás; gazdálkodás; kertművészet.

Az elsőként említett ponthoz tartozó tanulmányok rendkívül érdekes részleteket közölnek egyes helyi arisztokráciák betagozódásáról a soknemzetiségű birodalom hatalmi hierarchiájába. A horvát történészek (Ivana Horbec, illetve Suzana Coha és Nikola Vukobratović) által jegyzett két indító értekezés kiválóan mutatja, hogy a Vaderna által „mikroperspektívának” (12.) nevezett nézőpont milyen összetett struktúrák feltárását segíti elő. A horvát főnemességnek ugyanis meg kellett határoznia magát a bécsi udvarhoz való viszonylatban, miközben a Magyar Királyságon belül élvén a „natio Hungarica” tagja volt, de egyben részét képezte a területi önkormányzattal rendelkező horvát rendi nemzetnek („natio Croatica”) is. A horvát történetírás a nemzeti eszme képviselőjét kérte számon a korabeli kis létszámú, de nagy hatalmú horvát arisztokrácián (45.), azonban az itt közölt mélyfúrások mutatják, hogyan bicsaklik meg a „nemzeti újjászületés” időben kiterjesztett narratívája, ha ráközelítünk a vizsgálat tárgyára. Megtudhatjuk például, hogy egy horvát főrend az 1790-es sorsfordító évben Zágrábban általános szimpátiát érzékelt a magyarok iránt, és a Bécs túlhatalma elleni horvát–magyar védszövetség ötletének népszerűségéről tudósított. (48–49.) Másrészt egy szintén ez idő tájt keletkezett latin (!) alkalmi költemény éppen a magyar (azaz „hun”) elnyomással szemben választotta volna a horvátok számára a kisebbik rosszat jelentő „németek” védelmét. (49–50.) Kérdésessé válik az a bevett állítás is, hogy a horvát nemesség alsóbb rétegei képezték volna az arisztokratákkal szemben a nemzeti patriotizmus bázisát, hiszen Ivana Horbec arra jut: a horvát köznemesek sokkal készségesebben teljesítették a bécsi udvar kívánságait, így komoly versenytársaivá váltak a hagyományos arisztokrata családoknak. (42.) Hozzátehetjük: a horvát eredetű Festetics család 18. századi felemelkedése e tétel kiváló illusztrációja. Kökényesi Zsolt aprólékosan dokumentált esettanulmánya az 1668-ban alapított (és még ma is létező) Csillagkeresztes Rend (*Sternkreuzorden*)

¹ Erről bővebben lásd FÓRIZS Gergely, *Áttűnések: Politikai és filozófiai szimbolika Berzsényi császárverseiben = Adomány, díj, jutalom, segély: A mecénatúra színeváltozásai az irodalomtörténetben*, szerk. KOLLÁR Zsuzsanna, HITES Sándor, Bp., Reciti, 2022, 31–64.

magyar tagjairól az itt tárgyalt 1766 és 1792 közötti időszakra nézve mint cseppben a tenger mutatja, hogy a Habsburg adminisztráció miként kívánta integrálni a soknemzetiségű birodalom arisztokráciáját. A Habsburg-dinasztia mindenkori legmagasabb rangú nőtagjának védnöksége alatt álló, katolikus főrendű hölgyek számára fenntartott s az „üdvösség és dicsőség” mottója jegyében szervezett rend tagjai származásuk szerint az egész Monarchiát képviselték. A magyar (pontosabban: *hungarus*) tagok azonban feltűnően alulreprezentáltak voltak a renden belül, ami részben nyilván a protestánsok mellőzésének köszönhető. Az intézmény megreformálása, azaz kiterjesztése a protestáns és köznemesi rétegekre 1792-ben napirenden volt, azonban Ferenc császár ezt már nem hagyta jóvá. Ennél jóval sikeresebb integrációs kísérletről tudósít Olga Khavanova a bécsi Theresianum és a magyar arisztokrácia kapcsolatát feltáró munkájában. Mária Terézia elitképzője az arisztokrata fiatalok számára kiváló eszköz volt arra, hogy az ideérkezők megismerkedjenek a birodalom „szociálisan, nyelvíleg és kulturálisan sokszínű” közegével, már egyszerűen csak azáltal is, hogy magyarok, morvák, olaszok, tiroliak és vesztfáliaiak osztoztak ugyanazon a hálótermen. (109.) Az uralkodónő által a főnemesség körébe emelt családok (Dőry, Festetics, Grassalkovich, Hadik, Orczy, Splényi) sarjainak fokozott jelenléte mutatja a Theresianum szerepét a fentről generált/szentesített horizontális társadalmi mozgásban. (112.) Egy másik tanulmányban Eva Kowalská e fokozatosan a protestánsok számára is megnyíló, emelkedő mobilitási pálya további példájául vezeti elő Zay Péter és a Zay család esetét, a kulturális reprezentáció témájára is kitérve. Teodora Shek Brnardić a szülői autoritás felvilágosodás kori fogalmát járja körül, két eseteirást helyezve egymás mellé. Gróf Franz Joseph Kinsky példája azért érdekes, mert ő nem saját gyermekeinek apjaként, hanem mint a bécsújhelyi katonai akadémia „alapító atyja” kerül a vizsgálódás látókörébe. A kadéttal és azok szüleivel folytatott levelezése arra mutat példát, hogy a monarchista állam paternalista ideológiája hogyan bővül ki a felvilágosodás eszméi nyomán érzelmi dimenzióval is. (128.) A „felvilágosult apaságnak” a szabadkőművességtől is befolyásolt másik esete Ivan Nepomuk Draškovićé, akinek a fiaival folytatott levelezése kerül terítékre.

Vaderna Gábor tanulmányával átérünk az arisztokrata művészeti gyakorlat területére. Vaderna a 18. és 19. század fordulójának főúri verselését gróf Fekete János és gróf Teleki László műveinek elemzése alapján a „magán- és a politikai-nyilvános szféra metszéspontjába” helyezi. (157.) Itt persze felmerül a kérdés: ha a nyilvános és a magánszféra szétválasztása (mint Habermas állítja) csak a polgári nyilvánosság jellemzője, akkor az arisztokrata esztétikai kommunikáció definiálható-e egyáltalán eme ellentett fogalmak használatával, vagy egyszerűen nincs megfelelő leíró nyelvünk a jellemzésére? Biró Annamária írása a gróf Teleki család tudományos és tudománypártoló tevékenységéről szintén elbizonytalanít az utólagos fogalomhasználatunk helyességét illetően, mégpedig a „felvilágosodás” kifejezés kapcsán. A marosvásárhelyi Teleki Tékát alapító Teleki Sámuel és fia, Teleki Domokos saját literátori tevékenységük okán is kétségkívül az erdélyi felvilágosodás jeles képviselői közé tartoznak. Hogyan értelmezzük azonban azt a gesztust, hogy Teleki Sámuel

a korán elhunyt fia által írt útleírás posztumusz, 1805-ös német kiadásának neki szóló ajánlásából törölte az „Aufklärung” szót, arra hivatkozva, hogy az „most némely fülekben nem jól hangzik”? (163.) Lehetséges, hogy egyszerűen eltúlzott óvatosságról van szó a jakobinus összeesküvés vérbe fojtását követő időszakban. De véleményem szerint annak is lehet a jele, hogy Teleki azt a „felvilágosult” tudomány- és irodalompártoló tevékenységet, amelyért az ajánlás őt dicséri, eleve nem valamiféle társadalmi átalakulás célzatával végezte; tehát itt csak a felvilágosodás szóra időközben ráakódott „radikális”, szubverzív jelentésárnyalattól határolódik el valójában.

Balogh Piroska gróf Festetics György és a pesti esztétikaprofesszor, Schedius Lajos kapcsolatát olyan újfajta viszonyként jellemzi, melyben egy tudós immár nem csupán alkalmazottként vagy kliensként áll szemben az ország egyik leggazdagabb arisztokratájával, hanem kölcsönösen képesek előnyöket nyújtani egymás számára. Az ifjú Festetics Lászlót európai tanulmányújtára kísérő Schedius, amint azt Balogh részletesen bizonyítja, olyan külföldi összeköttetéseket és egyéb lehetőségeket nyitott meg Festetics számára a *respublica litteraria* elismert tagjaként számára adott ismeretségek révén, amelyek a növekvő reputáció mellett gazdasági hasznot is hozhattak a Keszthelyen gazdálkodó gróf számára. Festetics László útinaplója mintegy mellékesen rögzíti, hogy 1802-ben Weimarban meglátogatták „Goethe udvari tanácsost” is. (181.) Például ez a találkozás sem jöhetett volna létre Schediusnak a német egyetemi körökkel ápoló jó kapcsolatai nélkül. Gurka Dezső a magyar mágnások szerepét tekinti át a Jénai Ásványtani Társaság korai működésében. A magyarok hozzájárulása igen jelentős volt a társaság működéséhez, amit kiválóan illusztrál, hogy az első, 1797-ben megválasztott elnök a fent említett ifjú (huszonnégy éves) Teleki Domokos volt. Telekit nyilvánvalóan a tőle remélt anyagi támogatás emelte ebbe a pozícióba, de Gurka hangsúlyozza, hogy ő, valamint édesapja tudományos téren is sokat tettek a társaságért, melynek egyébként a későbbiekben maga Goethe lett az elnöke. A 195. oldalon van egy zavaró téves dátumozás, ugyanis Festetics Györgyöt nem kérhették föl 1795-ben a társaság második elnökének; ez az esemény nyilvánvalóan Teleki Domokos 1798-as halála után következett be. És valóban: Festetics a megtszeltetéséről lemondó levelét nem 1795-ben, hanem 1799. augusztus 25-én írta Johann Georg Lenznek, amint azt a német kéziratárak egyesített katalógusában bárki ellenőrizheti.²

Kurucz György írása a tudományos és gazdasági érdek összefonódásának újabb verzióját vezeti elő, amikor azt a nyugat-európai tanulmányutat tárja fel, amelyre gróf Festetics László küldte az édesapja által alapított mezőgazdasági tanintézet, a Georgikon két professzorát az 1820-as években. A tudósok utaztatásának célja a tapasztalatszerzésen túl éppúgy a nemzetközi kapcsolatépítés volt, mint korábban éppen László gróf ifjúkori *Grand Tourja* kapcsán, és ilyen szempontból elfogadható, hogy Kurucz a 18. századi humanista „göttingai tudásesményhez” köti az utazást. (203.) Másrészről azonban mindez már túl is mutat ezen a világon, hiszen például az a „piackutatás”, amelyet Festetics elvárt a professzoroktól (212.), már a nemzetközi

² <https://kalliope-verbund.info/>

kitekintésű kapitalista vállalkozó szemléletét tükrözi. Krász Lilla Festetics György könyvtárának orvostudományi köteteiről ad részletes áttekintést: a sokféle elemzési szempont közül különösen érdekes a gyűjtemény egyes darabjaiban olvasható hálálkodó ajánlások számbavétele, melyek a gróf mecénási tevékenységéről tanúskodnak. Itt el lehet gondolkozni azon, hogy például Bene Ferencnek, a himlőoltás hazai bevezetőjének a támogatása (241–242.) mögött milyen motivációk állhattak: általános emberbaráti megfontolások? hazafias érzületek? netán gazdasági érdekek? És egyáltalán: el kell-e választanunk egymástól ezeket az aspektusokat? Lengyel Réka Festetics György és a szabadkőművesség viszonyáról értekezik. Ez azért ingoványos talaj, mert Festeticstől (aki tagja volt a bécsi *Zur wahren Eintracht* páholynak) nem ismerünk olyan iratokat, amelyekben ide vonatkozó nézeteiről vallana. (283.) Azt a sztoikus jellegű eszmerendszert pedig, amelyet a szabadkőművességnek tulajdonít a szakirodalom, és amely befolyásolta Festetics nevelési nézeteit (286.), a gróf elsajátíthatta például iskolai tanulmányai során is. Idevágó további dokumentumok előkerüléséig távlatosabbnak vélem azt a kutatási módszert, amely a tanulmány utolsó lapjain érvényesül, s amely Festetics szabadkőműves kapcsolati hálójának feltérképezésében áll. Csörsz Rumen István Jankovich Miklós *Nemzeti Dalok Gyűjteménye* című kéziratos énekgyűjteményéről értekezik kiváló tanulmányában. A kötet kontextusában itt az a kérdés adódik, hogy a vagyonos, de nem főnemes műgyűjtő tevékenysége mennyiben vethető össze a kulturális kincsek begyűjtésének és megőrzésének arisztokrata hagyományával. Míg a műkincsek és könyvek felhalmozása a főúri presztízs szempontjából (is) meghatározó volt (291.), Jankovichnak, különösen a közköltészeti hagyomány iránti érdeklődésében, nyilvánvalóan másmilyen mozgatórugói voltak. A Clemens Brentano–Achim von Arnim-féle gyűjtéssel való párhuzam alapján (296.) is sejthető, hogy a dalok „nemzeti” jelzője itt rendi korlátoktól függetlenül utal egyrészt a közölt anyag forrására, másrészt a magyar nyelvű célközönségre. Dóbké Ágnes és Mészáros Gábor a főúri mecénatúra klasszikus eseteit ismertetik Révai Miklós és Pálóczi Horváth Ádám kapcsán, Hegedüs Béla pedig Heinrich Gottfried von Bretschneider egy magyar vonatkozású regénye kapcsán osztja meg velünk magvas gondolatait. Andrea Seidler a fertődi (azaz esterházi) Esterházy-kastély 18. századi leírásai közül mutat be néhányat, melyek a zenei életre és a parkra is kiterjednek. A tanulmány címben kiemelt, Mária Teréziának tulajdonított mondás („Ha jó operát szeretnék hallani, Esterházára megyek”), amint a tanulmányíró rámutat, kevésbé a valóságról tanúskodik (hiszen az uralkodónő csupán egyetlenegyszer fordult meg a kastélyban [267.]), hanem inkább arról a vágyvezérelte elképzelésről, miszerint egy magyar főúr a 18. század második felében érdemi konkurenciát volt képes teremteni Bécsnek a reprezentáció területén. Ennek végső tétjét akkor érthetjük meg, ha belegondolunk, hogy később Napóleon éppen „Pompakedvelő Miklós” unokáját, Esterházy II. Miklós herceget akarta megtenni magyar királynak.

Az Esterházy-kastély parkjának ismertetéseivel pedig a kötet utolsó, legterjedelmesebb blokkjához érünk: összesen öt tanulmány tárgyalja ugyanis az arisztokrata kertművészet kérdéskörét. Ivo Cerman a „hazafias tájkert” típusáról ír egy cseh-or-

szági példa (a Veltrusy park) alapján. A „hazafias” kifejezés értelmezésének időbeli változásairól tanúskodik mindazonáltal, hogy a kertben Csehország („Böhmen”) védelmezőinek emelt szobrok közül II. József császár és két 18. századi osztrák hadvezér ábrázolásait a második világháború után eltávolították, s ezek csak a 2010-es években kerültek vissza a helyükre egy nagyszabású rekonstrukció keretében. (332.) Victoria Frede igen érdekes témát állít a fókuszba: a „kerti diplomáciát”, II. Józsefnek II. Katalin orosz uralkodóval folytatott 1780-as tárgyalásai kapcsán. Ez év nyarán ugyanis az inkognitóban Oroszországba utazó (majd még ebben az évben trónra lépő) II. József többször is találkozott a cárnővel. Az 1781-es orosz–osztrák szövetség létrejöttét vizsgáló diplomáciatörténészek nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget a két uralkodó közös kerti sétáinak, noha, amint arra Frede rámutat, ezek biztosították leginkább az informális eszmecsere lehetőségét, miközben maga a Carszkoje Szeló-i kert és az ottani rendezvények (például opera-előadások) arra voltak hivatottak, hogy elbűvöljék a főrangú vendéget. A kert hatalmi jelképként funkcionált, amely az uralkodó „átalakító”, világmegváltoztató képességét volt hivatott bemutatni (396.). Szabó István és Mohay D. Borbála a Festetics grófok és gróf Széchényi Ferenc kerthasználatának szentelnek egy-egy tanulmányt, részletesen tárgyalva a gazdasági, politikai és esztétikai vonatkozásokat. Granasztói Olga Kazinczy Ferencnek arról az irodalmiakadémia-tervezetéről számol be, mely szerint a római Accademia degli Arcadi mintájára 1790 körül Magyar Liget Pásztorai néven alakított volna egy társaságot, herceg Batthyány-Strattmann Lajos elnökletével. Ez a terv a (főúri) kerthasználat egy további lehetséges formájára irányítja a figyelmet, hiszen a képzeletbeli ideális árkádiái tájra helyezett társaság eredeti formájában olyan főúri kertekben tartotta összejöveteleit, mint a római Orti Farnesiani sul Palatino. Batthyány nem utolsósorban a körmendi kastélykert kiépítettőjeként lehetett Kazinczy szemében alkalmas a soha meg nem valósult társaság vezetésére, mely park építményei, szobrai, táj- és térkompozíciója révén egyszerre kapcsolódott az antik pásztorköltészet hagyományához és annak Salomon Gessner nevéhez fűződő újkori felélesztéséhez, amint arra a parkban elhelyezett Gessner-emlékkő is utal. (341.) (Megjegyzendő, hogy a fiatal Gessner Zürichben maga is tagja volt egy efféle társaságnak, mely *Dienstags-Compagnie* néven működött, s melynek résztvevői pásztoroknak nevezték egymást.)

A kiváló kötet összességében összetett és részletgazdag képet rajzol az arisztokrácia elsüllyedt világáról. Segítette volna azonban az olvasót, ha az egyes tanulmányok tematikus egységekbe szervezve jelentek volna meg a tartalomjegyzékben, mert így nem könnyű a tájékozódás közöttük. Sajnos meg kell említenem, a kiadói szerkesztő nem végzett kellően alapos munkát: itt-ott bosszantó kisebb hibák, például nyelvtani tévesztések és tulajdonneveket is érintő elgépelések maradtak a szövegekben. A lényeg azonban az, hogy mind az irodalom-, mind a művészet- és a köztörténet kutatója fontos forrást és inspirációt talál a kötetben, amennyiben a Habsburg Birodalom főúri kulturális gyakorlatai által egykoron képzett egységes, ám korántsem statikus rendszer egyes elemeire kíváncsi.

Csanády Nikolett

A kéziratosság változatai

Női íráshasználat és kéziratosság kultúra a hosszú 19. században, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., reciti, 2022 (Reciti konferenciakötetek, 18).

2017-ben vette kezdetét az a konferenciasorozat, amely a 19. század magyar nőíróival foglalkozó kutatóknak biztosít lehetőséget eredményeik bemutatására és az együttgondolkodásra. A konferenciákat eddig minden esetben tanulmánykötet is követte a Reciti Kiadó gondozásában, Török Zsuzsa szerkesztésében; a 2022-ben megjelent *Női íráshasználat és kéziratosság kultúra a hosszú 19. században* a harmadik a sorban. A megegyező címmel 2021. október 21–22-én lezajlott konferencia előadásából készült tíz tanulmány négy fejezetre osztva szerepel a kiadványban. Török Zsuzsa szerkesztői bevezetőjében kiemelte: a kötet szervezőelve elsősorban tematikus volt, ugyanakkor a tanulmányok hozzávetőlegesen kronológiai sorrendben is követik egymást. Alapvetésük, hogy a 19. században a kéziratok és a nyomtatott szövegek párhuzamosan éltek egymás mellett, vagyis utóbbi nem váltotta, nem is válthatta le a korábit. Török bevezetőjében felvázolja a kéziratstudományok (manuscript studies) nemzetközi kutatási irányait is, amelyek módszertani alapot nyújtottak a témához. A tanulmányok esetében tehát két tudományos diskurzus találkozik egymással: a kéziratosságra és a nyomtatott nyilvánosságra irányuló, illetve a nőtörténeti kutatások. A különböző kéziratok tanulmányozása által így a női íráshasználat különleges szegmensei mutatkoznak meg, ami egyben az értekezések tartalmi sokszínűségét is biztosítja. A kutatások alapját ugyanis a naplók, levelek, versek mellett például receptek és közköltészeti alkotások is képezték. Mindemellett a kéziratosság és a nyomtatott nyilvánosság együttes jelenlétének vizsgálata, kimondva vagy kimondatlanul, azt a kérdést is felveti, hogy hol válik el a magán és a nyilvános szféra, továbbá milyen pontokon egyesül ismét, és hogyan hat egymásra.

A *Társas szöveghasználat* című nyitófejezet első tanulmánya Csörsz Rumen István *Nők a kéziratosság hagyományban a 18–19. század fordulóján* című írása. A szerző a közköltészet területén vizsgálja, hogy a nők hogyan használták a szövegeket, illetve a nőkről kialakult képet hogyan használták fel szövegeik alakításának folyamatában. Csörsz Rumen egyértelművé teszi, hogy mivel a női írás forrásaihoz nemigen férünk hozzá a régiségben, ezért a tanulmányban vizsgált közköltészeti szövegekből sokkal inkább a férfiak által konstruált nőkép és *női kultúra*, vagyis a nők nevében létrehozott szöveganyag válik láthatóvá. Mindez azonban a tanulmánynak csupán az egyik témája: az értekezés foglalkozik még a lányok és fiúk eltérő oktatásával,

a női néven futó kéziratos könyvekkel, a 18. század végi fiktív nőalakok által közvetített nézetekkel, de röviden előkerülnek mintegy érdekességként a női virág- és szöveghímzések is, utóbbi mint toll helyett *tűvel írt* lenyomata a női írásbeliségnek. Csörsz Rumen írása a színes forráshasználat miatt is kissé széttartó. Úgy vélem, az első bekezdésben olvasható mondat a szerző motivációja mellett a szöveg szervezőelvét is megragadja: „Bevallom, [...] nagy élmény volt az adatokat egy új kaleidoszkópban összerázni.” (17.) Az összerázásból érdekes és fontos megállapításokat tartalmazó, színes, de olykor csapongó tanulmány születik.

Mészáros Gábor értekezése (*Lokalitás és női íráshasználat a 19. század elején: A Göcseji Helikon költői*) jóval szigorúbban ragaszkodik az általa kijelölt témához; a tanulmány a 18–19. század fordulóján alkotó Pálóczi Horváth Ádám Zala vármegyében létrehozott irodalmi körével foglalkozik. Pálóczi Horváth Dóczy Teréziával, Tuboly Erzsébettel és Tuboly Rozáliával levelezett, s összegyűjtötte a tőlük kapott verseket is. A levelezés során Pálóczi Horváth Ádám voltaképpen a kevésbé ismert költőnők mentoraként lépett elő. A kör tagja volt továbbá Kazinczy Klára, Pálóczi Horváth felesége is, aki végül összeíratta a verseket, leveleket, és Pálóczi Horváth teljes hagyatékát is ő őrizte és kezelte. Mészáros Gábor elemzése alapján Dóczy Terézia jelentősége tűnik ki a levelezésben, ugyanis az ő műveit Pálóczi Horváth követendő példaként használta fel a többiek inspirálására, továbbá Dóczy Terézia a kör alakítójaként is tevékenykedett. Mészáros Gábor kitér arra, hogy mindezek ellenére vajon miért nem Dóczy ért el olyan sikereket, mint Kazinczy Klára. A szerző állítása szerint Kazinczy Klára korabeli sikerei abból fakadhattak, hogy ő (véltetően férjének köszönhetően) nyilvánosan is felolvashatott, és verseiből néhány nyomtatásban is megjelent. Következtetései támpontokat nyújthatnak a korszakban a (női) írói kapcsolatokra és érvényesülésekre vonatkozó kutatások számára.

Kucserka Zsófia *A női Bildung elmélete és gyakorlata Kölcsey Antónia naplójában és Ábrányiné Katona Clementina publicisztikájában* című tanulmánya az Én- és közösségprezentáció című fejezet nyitódarabja. Az értekezés célja elsősorban az, hogy érzékeltesse: a vizsgált szövegek alapján a magánélet és a nyilvánosság szerepei, valamint szövegei nem határolhatók el élesen egymástól. Az írás anya és lánya művelődésének eltérő megítélését, illetve lehetőségeit elemezve a női műveltséggel kapcsolatos felfogások társadalmi változásait is bemutatja. Kucserka kiemeli, hogy „a kettejük közötti generációváltás egybeesik a nőtörténet korszakváltásával”. (70.) Kölcsey Antónia naplójával kapcsolatban a szerző felhívja a figyelmet arra az ellentétre, amely a honleányság ideálképe és a vidéki kisnemesség elképzelései között húzódott: bár a napló az olvasási forradalomnak, a könyvpiac radikális növekedésének, egyben a társadalmi szerepek átalakulásának idején keletkezett, Kölcsey Antónia tanultsága, rendszeres írása és olvasása környezete szemében csupán elnézett *különtség* volt. Kucserka megállapítja, hogy közege ellenére Kölcsey Antónia számára a művelődése mégis önértelmezésének mondhatni legmeghatározóbb eleme volt. A tanulmány abból a szempontból is fontos, hogy a kötet írásai közül a leghangsúlyosabban mutat rá arra, hogy a női íráshasználat és művelődéssel kapcsolatos vélemények hogyan alakultak át a korszakban, hiszen Kölcsey Antónia

lánya, Katona Clementina már publicistaként, a női jogok szószólójaként tevékenykedett.

Domokos Mariann *Kéziratos ételleírások a 19. században: egy sajátos női szöveg- és forrástípus* című tanulmánya olyan forrásra hívja fel a figyelmet, amellyel eddig kevesen foglalkoztak. Csörsz Rumen Istváné mellett ez az egyetlen írás, amely nem szerző(ke)t vagy alkotói csoportosulást választ fókuszként. Domokos Mariann alapvetése, hogy a kéziratban maradt receptek a konyhakultúrát és a női íráshaszna-
lalat egyik szegmensét is megmutathatják. A tanulmány első részében a szövegtörz-
pusz jelentőségének bemutatása mellett Domokos több kutatási szempontot is fel-
vet, mint például az ízlés kérdésének vagy egy család anyagi helyzetének vizsgálatát.
A szöveg második részében a szerző a kézirat és a nyomtatásban megjelent recep-
tek közötti kölcsönös átjárási lehetőséget mutatja fel: a receptek a hagyományos-
nak tekintett női szerepkészlet elemei, ugyanakkor megjelentetésükkel a nyilvános
térbe is átléptek, a nemzeti identitásképzésben nyújtott szerepük miatt pedig fel is
értékelődtek. Domokos Mariann különleges anyagot felölelő tanulmányában nem
tárgyalja részletesen az egyes recepteket, egyedi témaválasztásának körülményeivel
inkább alapot nyújt esetleges későbbi kutatások számára. Mindeközben azáltal,
hogy a receptekben a helyi identitások fontosságának jelenlétét hangsúlyozza, új
szövegtípust von be a lokalitás szempontját vizsgáló kutatásokba.

A kézirat receptek vizsgálatának felvetése kapcsolódik a kötet következő da-
rabjához, Kapus Erika „*Bob lovagol a tarkán*”: *Szabolcsi hétköznapiak a mi háborúnk ide-
jén Czóbel Minka 1914-es naplójeljegyzéseiben* című tanulmányához, amely a szerző át-
fogóbb kutatásának egy része. Kapus saját módszerét „inkluzívként” határozza meg,
annak ugyanis része például a háztartási feljegyzések vagy a rajzvázlatok beemelése.
Érvelése szerint „éppen azok a határműfajok, sőt eleddig az irodalmi elemzésektől
idegen materiák kerülnek így reflektorfénybe, amelyek korábban perifériára
szorultak, vagy teljességgel kívül rekedtek”. (101.) Bár a szemléletmód hasonló, Ka-
pus Erika Domokostól eltérően jár el, amennyiben nem saját szövegtípust vagy
műfajt választ, hanem meghatározott időintervallumban, az első világháború kitö-
résének évében keletkezett szövegeket. Szemléleti keretének, átírási szabályainak és
fogalomhasználatának esetében is pontos meghatározásokkal él, és számos példával
érzékelteti a vázlatos feljegyzések hétköznapiságát. Értekezése ugyanakkor, ebből
adódóan, némiképp egyhangúvá is válik. A napló figyelemre méltó részleteket tar-
talmaz Czóbel Minka mentalitásával kapcsolatban, ezért a tanulmány inspiratív le-
het a további Czóbel-kutatások számára. Emellett társadalomtörténeti szempontból
is tanulságosak azok a részletek, amelyek azt mutatják be, a napló tanúsága szerint
az első világháború miként alakította át a hétköznapiakat.

Az *Írás és emlékezés* című fejezet a szerkesztő, Török Zsuzsa tanulmányával
(„*Szállnak e könyvből szép emlékeim*”: *Majthényi Flóra kéziratok verseskönyve*) kezdődik,
amely Majthényi Flóra népszerűségét, sikerességét és rendkívüli produktivitását
járja körül. Török Zsuzsa kiemeli, hogy a költőnő bár sok szöveget írt és jelentetett
meg, életművének nagyjából felét kéziratban hagyta. A tanulmány ezáltal önma-
gában is alátámasztja a kötetet megalapozó tézist, mely szerint a nyomtatott kul-

túra nem számolta fel a kéziratot. Majthényi verseskönyve feltehetően tisztázatnak készült; az értekezés szemlélteti, hogy a kéziratok versek összegyűjtése milyen különböző módokon valósult meg a korszakban. A szerző következtetései alapján a versekben megjelenő, Madách Pálhoz (Madách Imre öccséhez) kötődő emlékek valójában konstruált ábrándok, melyek mintegy menedéket nyújtottak a költő számára. Török kiemeli, hogy a kötet tisztázatjellege miatt ebben az esetben elsősorban a *másolás, egybegyűjtés, rendszerezés* gyakorlatai mutatkoznak meg, és nem a közvetlen alkotófolyamat. Mindazonáltal a szerző meglátásom szerint Majthényi emlékkonstruálásával kapcsolatban a versírásnak olyan lélektanilag fontos aspektusát ragadja meg, amely tanulságos lehet általánosságban véve az alkotás folyamatával kapcsolatban is.

A fejezet második írása (*Az emlékezés kontextusai és narratívái Lövei Klára írás-használatában*) az előző tanulmánynál még szorosabban foglalkozik az emlékezés aktusának írásbeli megjelenésével. Lingvay Julianna Lövei Klára emlékező szövegeit tematikus szempontból két csoportra bontja: a szülőföldre és az 1848–49-es szabadságharcra irányuló emlékezésekre. A tanulmány az első esetben a gyermekkori nosztalgia mellett a lokalitás szempontját emeli ki, például a szintén Máramaroszigetről származó színésznőhöz, Prielle Kornéliához szóló levelekből. A színésznővel folytatott levelezés azért is tanulságos, mert Prielle Kornélia nyomtatásban is megjelentette Lövei levelének egy részletét, ami nyilvánvalóvá teszi a privát és nyilvános szféra közti átjárásokat. A második tematikus csoport kapcsán az értekezés hangsúlyozza, hogy a személyes emlékeknek a nemzeti eszmék egyaránt fontos szervezőelemei, ezért képezhetnek külön csoportot a forradalom eseményeiről, személyeiről szóló írások, amelyek középpontjában Lövei fogsága, valamint Teleki Blanka alakja áll. A tanulmány érdeme, hogy érzékelteti, Lövei írásos és szóbeli beszámolóival hogyan járult hozzá a kulturális emlékezet építéséhez. Lingvay „az emlékek tudatos megőrzőjeként” elemzi Lövei írásait, amelyek egyik jellemzője korának nacionalista szemléletmódja a közösségi és a személyes emlékek esetében is, tehát az életmű a korszak mentalitástörténeti kutatásai számára sem elhanyagolható.

A kötet zárófejezete (*Kommunikáció és közösségteremtés*) Somogyi Gréta *Rhédey Mária grófnő férjéhez, gróf Mikó Imréhez írott levelei (1848–1849)* című szövegével indul. A tanulmány a levelek keletkezésének időszakát tekintve kötődik Lövei Klára írásaihoz, ám ez esetben nem tudatos emlékezésekről van szó, hanem egy pár intim, bizalmas, egymásnak szóló levelei érzékeltetik ezt a sajátos korszakot. Somogyi Gréta tanulmánya elején kiemeli a leveleskönyv jelentőségét, majd bemutatja, hogy a levelezést mi indokolta, mennyire rendszeres levélváltásról volt szó, és hogy milyen témákról, illetve milyen hangvételben folyt a beszélgetés a házastársak között. A szerző Mikó utazásával kapcsolatban kiemeli, hogy a kötelességteljesítés, a köz előnyben részesítése az egyéni érdekekkel szemben kifejezetten hangsúlyos módon volt része a házaspár szemléletének. Az 1848–49-es események értelmezése a levelezésben – az előző tanulmányhoz hasonlóan – mentalitástörténeti aspektusból lehet érdekes. Somogyi jó érzéssel ragad ki példákat a levelekből, különleges kapcsolat lenyomataként láttatva az írásokat. Elemzése kedvcsináló is, amely nemcsak

a kiadott levelezés elolvasására, hanem további kutatásra is buzdít, hiszen tanulmánya végén olyan izgalmas kérdéseket vet fel, mint például hogy a leveleket vajon ki gyűjtötte össze.

Szintén levelezéssel foglalkozik Dede Franciska *„Édes Mephisto!”: Justh Zsigmond női levelezőtársai* című tanulmánya, amely Justh Zsigmond kiterjedt levelezéséből a női partnerekkel (Justh anyjával, Pákozdy Matilddal, valamint Nemeskéri Kiss Margittal, Bolza Annával, Wohl Jankával és Stefániával, Fesztyné Jókai Rózával, Jászai Marival, Némethy Emmyvel, illetve Czóbel Minkával) váltott írásokat vizsgálja. A levelek szerzői megbeszéltek egymással irodalmi, művészeti tevékenységeiket, közben kölcsönösen segítették is egymást munkájukban. Dede Franciska elemzéséből a kor értelmiségi körének, alkotóinak kapcsolati hálója válik láthatóvá. A szerző nemcsak tartalmi szempontokra tér ki, hanem az írásképre, a helyesírási hibákra, a nyelvhasználatra és a megszólításokra is, melyeket a kapcsolatok közvetlenségének megnyilvánulásaként értelmez.

A kötet utolsó tanulmányában (*„Sok a dolgom, és már írógörcsöm van...”: Levelező közösségek és kéziratosság Schwimmer Rózsa hagyatékában*) Fedeles-Czeferner Dóra nagyobb anyagot felölelő kutatásának egy részét foglalta össze. A szöveg elején a szerző fontos, előremutató megállapításokat tesz azzal kapcsolatban, hogyan lehetne a kutatást megkönnyítő, hatékonyabb, átláthatóbb módon kezelni Schwimmer Rózsa hatalmas hagyatékát. A tanulmány részletesebben a Feministák Egyesületének tagjaival folytatott levelezésre koncentrálnak, különös figyelmet fordítva Glücklich Vilma alakjára. A levelek egyrészt bepillantást engednek a nőszervezetek és nőmozgalmak belső működésébe, formálódásába, másrészt Fedeles-Czeferner eddig biztosnak vélt szakirodalmi állításokat is megcáfol, például azt, hogy Schwimmer elszigetelődött volna a nőmozgalom hazai bázisától az első világháború kitörése után. A forráscsoport bemutató elemzéséből kiderül, hogy Schwimmer a levelezés egy pontján áttért a gépírásra: szövegeit legtöbbször valószínűleg diktálta, csupán hozzáfűznivalóit írta kézzel. Ezáltal egy olyan változás is láthatóvá válik, amely a korábbi szövegekkel foglalkozó tanulmányok kapcsán nem merülhetett fel: ez esetben az írások sokszor már megszületésük pillanatában sem kézzel készültek, a kézírás pedig csupán kiegészítette azokat.

A *Női íráshasználat és kéziratosság kultúra a hosszú 19. században* kötet tíz tanulmánya különleges montázst nyújt a 18–19. század fordulójától a 20. század elejéig a női szerzők által megalkotott vagy hozzájuk köthető manuscriptumok és publikációk viszonyáról. Az írások számos új kutatási irányt vetnek fel, amivel továbbgondolkodásra ösztönözhetik a szakmabelieket. A forradalom és szabadságharc eseményei, illetve következményei is megmutatkoznak több tárgyalt szövegben, például Lövei Klára írásaiban vagy a Rhédey–Mikó-levelezésben. Több tanulmány is hangsúlyozza a nacionalista szemlélet növekvő térnyerését, ami például Domokos Mariann elemzése alapján akár a receptek értelmezésére is kiterjedt. A kronológiai linearitásra törekvő szerkesztésnek köszönhetően a tanulmányok Csörsz Rumen írásától, vagyis a közköltészet területén elsősorban férfiak által létrehozott női kultúrától ívelnek Fedeles-Czeferner Schwimmer Rózával foglalkozó, egy rendkívüli befo-

lyással bíró nő levelezését tárgyaló szövegéig. A könyv egésze így azt mutatja meg, ahogy a női szerzők lehetőségei és szövegeik megítélése is átalakult a hosszú 19. század folyamán. A fokozatosan terjedő nyomtatott nyilvánosság mellett ugyanakkor a kéziratosság sem vesztette el a jelentőségét. A kéziratok továbbra is részét képezték a szerzők életének, önreprezentációjuknak vagy kommunikációs gyakorlataiknak, legfeljebb funkciójuk lett más, mint korábban. A kötet tanulmányai sokoldalúan közelítik meg a kéziratosság különböző megnyilvánulási módjait a hosszú 19. században, és ezzel képet adnak erről a változó, sokarcú íráshasználatról.

HASZNOS MULATSÁGOK.

Nem csak mindig játszani ,
Hanem kell is tanulni.

HYMNUS 200

A *Hymnus* a határon túli magyartanításban

Szerkesztői előszó

Kölcsey Ferenc *Hymnus*ának 200. évfordulójához kapcsolódva kértünk fel határon túli, magyar oktatási nyelvű iskolákban tanító tanárokat, hogy írják meg, milyen tapasztalataik vannak a *Hymnus* tanításáról. Arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen sajátos körülményeket jelent a határon túl tanítani a *Hymnust*. Vajon a nyelvi kisebbségi helyzet hogyan befolyásolja a szöveg értését, értelmezését és tanítását? Mennyiben és hogyan kell tanárként figyelembe venni a tanulók esetleg összetett nemzeti identitását, amikor egy nemzeti identitást hordozó és teremtő szöveg tanításáról van szó? Hogyan jelenik meg mindez a tervezésben, és milyen sajátos kihívásokat jelenthet a tanár és a tanulók számára?

Felkérésünket három kolléga fogadta el, így az alábbiakban egy gyergyóalfalui, egy pozsonyi és egy eszéki beszámolót olvashatnak a *Hymnus* irodalomórai tanításáról. A három reflektált óravázlatból módszertani és elméleti tanulságok is levonhatók. Módszertani szempontból a három szöveg alapján úgy tűnik, hogy a konstruktivizmus tanuláseméletének didaktikai modellje és az arra épülő irodalomtanári módszertan (amely Magyarországon elsősorban Pethóné Nagy Csilla munkássága nyomán vált ismertté) a határon túli magyartanításban legalább annyira elterjedt és gyakran használt, mint Magyarországon. Az itt közölt óratervek ugyanazt a módszertani nyelvet beszélik: a reflektív tanulási technikákat alkalmazó, kompetenciafejlesztő célú konstruktivista módszertanét. A *Hymnus* tanítása lényegében sem módszertanában, sem tantervi helyében nem különbözik a határon innen és túl. Ami mégis más fókuszot ad ezeknek a tanítási folyamatoknak, az inkább elméleti, szemléletbeli különbség. Mégpedig az, hogy a határon túli *Hymnus*-óratervekben jóval erősebben érvényesül a komparatív szemlélet. A *Hymnus* órai értelmezése Miklós Krisztina erdélyi és Ferenczy Nikolett eszéki óratervében konkrét összehasonlító szövegelemzéssel nyer más perspektívát, míg Kulcsár Mónika arra reflektál, hogy a hozzájuk látogató magyarországi diákoknak mennyiben jelent más élményt Pozsonyban ünnepelni március 15-ét. Vagyis összességében úgy tűnik, a *Hymnus* iskolai környezetben történő olvasása, értelmezése a határon túl mindenképp magában foglal egyfajta összehasonlítást is. A *Hymnus* más népek nemzeti himnuszával vagy az anyaország kultikus gyakorlataival való összevetésben jelenik meg. Kölcsey szövege a határon túl mintha a komparatív szemlélet tágabb kontextusában szólna a magyar irodalmat tanulókhöz.

Miklós Krisztina

Kettősség és kontraszt

A *Hymnus* tanítása Székelyföldön

A himnusz az erdélyi magyarok számára nemcsak egy dal, hanem olyan szimbólum, amely összeköti őket a világ magyarjainak közösségével. A himnusz ereje és jelentősége az erdélyi magyarok számára a mindennapi életükben is jelen van, hozzájárul ahhoz, hogy erős és egységes közösséget alkossanak. A székelyföldi magyar hétéves korára – helyzetéből adódóan – már három különböző himnuszt ismer: a magyart, a székelyt és a románt. Gyergyóalfalu székelyföldi település. Sok különféle hagyományőrző egyesület működik itt, több évtizedes hagyománya van a néptáncnak, a citerázásnak, az éneklésnek. Mindemellett a település folyamatosan fejlődik, modernizálódik, ugyanakkor mindig megőrzi az egyensúlyt a hagyomány és az új szokások között. Itt található a Sövér Elek Szakközépiskola, amely egy elismert alfalvi festőművészről, grafikusról kapta a nevét.

Idén, a *Hymnus* születésének 200. évfordulóján még nagyobb figyelmet fordítottam arra, hogy több szempontból megközelíthessük a szöveget az iskolában. Az általunk használt tankönyvben¹ a *Béklyóba vert idő* című fejezet kezdő leckéje Kölcsy Ferenc *Hymnusa*. Jellemzően nyolcadik osztályban tanítandó, emellett, mivel az érettségien is találkozhatnak vele a diákok, később, a líceumi évek alatt újra foglalkoznak a szöveggel.

Bevezetőnek tökéletes volt a *Kárpát-medencei Himnusz és Szózat szavalóversenyre* való készülés, mely során több diák megtanulta a teljes szöveget, ennek eredményeképp elmélyült benne, közelebb került hozzá. Ez nagymértékben megkönnyítette a közös munkát és az értelmezést. Ebben az évben négy órát szántunk a *Hymnusra*: az első két tanórán konkrét szövegértelmezéssel foglalkoztunk, a harmadik óra a szerkezeti sajátosságokról és a műfaji specifikumokról szólt, a negyedik óra témája pedig egy komparatív vizsgálat volt a székely és a magyar himnusz szövege között.

¹ TIMÁR Ágnes, ZÁGONI Melinda, *Magyar nyelv és irodalom: VIII. osztály*, Bukarest, Editura Didactică și Pedagogică, 2022.

FORGATÓKÖNYV 1–2. ÓRA	INDOKLÁS
RÁHANGOLÓDÁS	
<p>1. Fürtábra készítése, közepén a <i>himnusz</i> szó</p> <p>2. Közös megbeszélés a következő kérdések mentén:</p> <ul style="list-style-type: none"> – <i>Milyen himnuszokat ismertek?</i> – <i>Szerintetek mi kihagyhatatlan egy himnuszból?</i> – <i>Miért tartjátok fontosnak azt, hogy egy-egy közösség rendelkezzen külön himnusszal?</i> 	<p>A gyerekek előzetes tudására építve vezetem be a tananyagot: a magyar himnuszt eleve mindenki ismeri, de emellett a székely és a román himnusz ismerete is általános, mindhárommal többször találkoztak életük során. Emellett az osztályhymnusz, a cserkészek himnusza stb. is szóba kerülhet.</p>
JELENTÉSTEREMTÉS	
<p>1. Meghallgatjuk a <i>Hymnust</i> Reviczky Gábor előadásában.</p> <p>2. Mindenki kap egy nyomtatott példányt a szövegből, melyet megtölthet jegyzetekkel, hozzászólásokkal.</p> <p>3. A <i>kettéosztott napló módszerével</i> olvassuk végig a szöveget, közben magyarázatot, értelmezéseket fűzünk hozzá. Bejelöljük az egyes szerkezeti egységeket.</p> <p>4. Az értelmezést a következő feladatok segítik:</p> <ul style="list-style-type: none"> a. Nézz utána az interneten annak, hogy ki volt Bendegúz, Árpád, Mátyás. Milyen jelképes értéket képviselnek ők a magyar nép történelmében? b. Ki a vers megszólítottja? Kinek a nevében beszél a lírai én? c. Vizsgáld meg az egyes szakaszok tartalmát, figyelve a versbeszéd idejére! d. Milyen történelmi eseményekre utal a lírai én a dicső múlt ábrázolásakor? e. Milyen történelmi eseményeket elevenít fel a versben megszólaló hang a tragikus múlttal kapcsolatban? f. Mivel magyarázod, hogy a dicső múlt bemutatása csupán két szakasz terjedelmű, viszont a nemzet szenvedéseit négy szakaszon keresztül részletezi a lírai én? g. Fogalmazd meg, hogy a lírai én miért fohászkodik Istenhez! 	<p>Fontosnak tartom, hogy olyan előadásmódban találkozzanak a gyerekek a <i>Hymnus</i> szövegével, mely megállja a helyét, emiatt választottam egy színész előadását.</p> <p>A kettéosztott napló olyan eljárás, amely a személyes olvasói reagálásra épít. Elősegíti az olvasmányvaló személyes kapcsolat kialakítását. Támogatja a szubjektív jelentésteremtést, az erőteljes reagálást, melynek alapján beszélgetést, megbeszélést, értelmezést, elemzést vagy vitát kezdeményezhetünk és folytathatunk.²</p>

REFLEKTÁLÁS	
<p>1. Az eddigi gondolatok összefoglalása, lejegyzése</p> <p>2. Házi feladat:</p> <p>A. Értelmezd a következő sorokat 10 mondatban: „nem lelé / Honját a hazában.”</p> <p>B. Kölcsey Ferenc <i>Hymnusa</i> nemcsak a reformkori, hanem a mindenkori magyarság verse. Készíts érvelő szöveget azzal kapcsolatban, hogy ez a költemény méltán vált nemzeti himnuszunkká is!</p>	<p>Az A pontban szereplő feladat akkor kerül kiosztásra, amikor az értelmezés közepén tartunk, így lehetőséget nyújt arra, hogy összefoglalja az addig megbeszélteket, illetve elmélázzon a következőkön.</p> <p>A B feladat az értelmezés végén lesz házi feladat, melyben kifejthetik véleményüket arról, hogy miért pont ez a szöveg lett a magyar himnusz, illetve arról is, hogy miért jó választás.</p>

A fenti vázlatból látszik, hogy milyen konkrét feladatok mentén haladtunk végig a *Hymnus* szövegén. Az órai beszélgetésből szépen kirajzolódott egyfajta közös értelmezés, de szerettem volna, ha egyedi, szubjektív jegyekkel is kiegészül egy-egy olvasat, ezért a házi feladatban adtam erre lehetőséget. Az alábbiakban idézek néhány részletet a diákok házi feladataiból.

Válaszok az A feladat kérdésére:

„Ha jobban belegondolunk, a »Hon« nem egyenlő a hazával, ugyanis a haza úgy értendő, mint az a terület, melyre őseink letelepedtek és igénybe vették, éltek rajta és meghaltak, míg a hon arra utal, hogy személyesen is otthonának érzi ezt a helységet.”

„Aki olyan helyen van, ahol nem tud megszólalni a saját anyanyelvén, jajj, annak, hisz *nem lelé honját a hazában*. Anno átlépett a határ a fejünk fölött és elszakadtunk a történelmi Magyarországtól. Ennek ellenére továbbvisszük magyar anyanyelvünket és a hagyományainkat.”

„Minden ember az otthonában érzi biztonságban magát. Megvannak a saját szokásaink és értékrendünk, az otthonunkban megismerjük a nyelvünket, az ételeinket és az ünnepeinket, amelyek mind hozzájárulnak ahhoz, hogy magyarnak érezzük magunkat. Az otthon az, ahol a családdal, barátainkkal és szeretteinkkel eltöltött időket élhetjük meg, ahol a magánéletünket élhetjük, és ahol az élet legfontosabb pillanatait tölthetjük. A hazához való kötődés az otthon megtalálásának egyik legfontosabb része. A hazához való kötődés azt jelenti, hogy szeretjük az országunkat, tiszteljük a kultúránkat és az értékeinket, és büszkéek vagyunk arra, hogy hazánk polgárai vagyunk. Az otthon és a hazához való kötődés segít az embernek abban, hogy megtalálja a helyét a világban, és boldog, kiegyensúlyozott életet élhessen.”

Válaszok a B feladat kérdésére:

„Kölcsey Ferenc *Hymnus* című alkotása olyan magas színvonalú és mély érzelmi tartalmú alkotás, amely méltó arra, hogy az országunk nemzeti himnuszává váljék. A költemény magában hordozza az összetartozást, a büszkeség és a hazafiasság érzéseit, tisztelettel és alázattal emlékeztet az elődeink áldozataira és a felajánlott lehetőségekre. A költemény a magyar nép múltjának és jelenének elkötelezett tiszteletét sugározza, mindig olyan alapvető értékeket fogalmaz meg, mint az emberség, az egyenlőség és a szabadság. Kölcsey remekműve nem csak egy magyar költői alkotás, hanem az egész nemzet összetartozásának, hagyományainak és értékeinek kifejezője, valamint a hazafiasság megtestesítője. Mindemellett az Istenhez való ragaszkodásunkat fejezi ki, ezért minden alkalommal méltóképpen kell megdicsőülnie.

„A *Hymnus* egy olyan alkotás, amely az elmúlt több mint két évszázadban mélyen beivódott a magyar kultúrába és identitásba. A költemény a magyarok hősi múltjának és keresztény hitének tiszteletére és megőrzésére ösztönöz, és ezzel erősíti a magyar nemzet összetartozásának érzését.”

„A *Hymnus* a magyar nyelv egyik legnagyobb példája, és ezzel a magyar nyelv értékeit, szépségét és gazdagságát is kifejezi. Kölcsey Ferenc mesterialakban keverte a klasszikus és a népi nyelvezetet, így létrehozva egy olyan művet, amely minden magyar számára könnyen érthető és követhető.”

„Kölcsey *Hymnus* című verse egy olyan alkotás, amely minden generáció számára aktuális maradt, és amely még ma is releváns üzenettel bír. Az alkotás arra ösztönöz, hogy szeressük és becsüljük a hazánkat, és azon dolgozzunk, hogy a magyar kultúra és nemzet fennmaradjon és tovább fejlődjön.”

FORGATÓKÖNYV 3. ÓRA	INDOKLÁS
RÁHANGOLÓDÁS	
1. Rövid ismételés a lírai műfajokról, majd a <i>Hymnus</i> műfajának közös azonosítása	Abból fakadóan, hogy a szöveg műfajjelölő címet visel, nincs nehéz dolguk a gyerekeknek.
JELENTÉSTEREMTÉS	
<p>1. Műfaj/ műnem meghatározása.</p> <p>2. A már meglévő nyomtatott lapon elkülönítjük a négy egységet: első egység a megszólítás, I. szakasz / második egység a tárgy megnevezése, II–III. szakasz / a harmadik az érvelő rész, IV–VII. szakasz / végül pedig a zárás, a VIII. szakasz.</p> <p>3. A keretes szerkezet felismerése, ennek megbeszélése: különbségek, hasonlóságok.</p>	<p>Meghatározás: „himnusz: antik eredetű műfaj, amely istent, istenséget szólít meg; a középkorban élte virágkorát, ekkor az istentisztelethez kapcsolódott, a romantika korában már a liturgikus funkciótól elválasztva vált újra népszerűvé.”³</p> <p>Szerkezet: a megszólítás, a tárgy megnevezése, az érvelő rész, a zárás – ezt a szerkezeti megoldást szokás ABA-formának nevezni.</p>
REFLEKTÁLÁS	
<p>Házi feladat: következő órára elolvasni a székelly himnuszt.</p> <p>Házi feladat:</p> <p>A. Értelmezd a himnusz kettősségét: iskolai tananyag és a magyarság „szent” szövege. Hogyan látod ezt a kettősséget?</p> <p>B. Értelmezd a <i>Hymnus</i> ambivalenciáját a következő fogalmak mentén: küzdelmek és büszkeség.</p>	<p>Összefoglaló gondolatok egybefogása, készülés a két himnusz összehasonlítására.</p>

Néhány válasz az A és B feladatokra:

„Szerintem a *Himnusz* szövege ambivalens, mert egyszerre hivatkozik a magyarság büszkeségére és az elnyomás történelmi emlékeire. Az első sorokban a szöveg kiemeli Magyarország szépségét és gazdagságát, valamint a magyarok hősiességét és bátorságát. Azonban a következő sorokban a szöveg utal az évszázados küzdelmekre, amelyek során Magyarországot és a magyar népet gyakran elnyomták és megalázták.”

„Az ambivalens természet az, hogy míg a *Himnusz* az iskolai tananyag részévé, és a magyarság »szent« szövegévé vált, ugyanakkor olyan témákat és érzelmeket is kifejez, amelyek nem feltétlenül éppen büszkeséget váltanak ki minden magyarból. A *Himnusz* mindenesetre azt üzeni, hogy a magyar nép történelmi küzdelmei és szenvedései ellenére továbbra is küzd és kitart, és hogy az ország és a nép megérdemli a tiszteletet és az elismerést.”

„Véleményem szerint fontos, hogy a *Himnuszt* ne csak »szent« szövegként kezeljük, hanem úgy is, mint egy iskolában értelmezendő szöveg, mert metaforikus jelentése van. Ez az értelmezés és szövegismeret segíthet abban is, hogy az ország és a magyar nép történelmét mélyebben megérthessük.”

A konkrét szöveg értelmezését szeretem összehasonlító elemzésekkel elmélyíteni, kitágítani. Tavaly különböző népek himnuszaival hasonlítottuk össze a magyart, idén a *Székely himnusz* állt az összehasonlítás egyik oldalán, Kölcsey *Hymnusa* a másikon. Az alábbi óravázlatban követhető, hogy miket beszéltünk meg, milyen következtetéseket vontunk le a komparatív óra végére. A gyerekeknek nagyon tetszett ez a feladat, lelkesen olvasták a szövegeket, szívesen válaszoltak a kérdésekre. Külön kiemelném, hogy a március 15-i iskolai rendezvénysorozat és az arra való készülődés nagymértékben segítette az átszellemülést, a felkészülést. Öröm volt együtt gondolkodni.

FORGATÓKÖNYV 4. ÓRA	INDOKLÁS
RÁHANGOLÓDÁS	
1. A <i>Székely himnusz</i> felolvasása, meghallgatása	A szöveg egyes részletei természetesen minden diák számára ismertek, ugyanakkor nem biztos, hogy a szöveg egésze is. Fontos, hogy hallják a hangsúlyozást, a hanglejtést.
JELENTÉSTEREMTÉS	
1. Szemponttáblázat készítése: az egyik oszlopban a <i>Székely himnusz</i> jellemzői jelennek meg, a másik oszlopban a <i>Hymnus</i> jellemzői. A két szöveget az alábbi szempontok mentén vetettük össze:	A szemponttáblázat olyan grafikai szervező, amely többnyire két (vagy több) jelenség, szöveg, fogalom stb. konkrét szempontok mentén való összetevését segíti. ⁴

⁴ Vö. KUCSERKA Zsófia, *Az irodalomtanári mesterség gyakorlata és módszertana*, Pécs, PTE BTK, 2011, 138–139, 236.

a. Címértelmezés b. Megszólított azonosítása c. Kinek a nevében szólal meg a lírai én? d. Mit kér a lírai én? e. Szerkezet f. A keret jelentősége	Egyazon szempontrendszer mentén határozzuk meg a két himnusz tulajdonságait, jellemzőit, melyek olykor hasonlóak, máskor egészen eltérők. A cél az, hogy a gyerekek jobban átlássák a szövegeket, megértsék azokat egymás viszonylatában is.
REFLEKTÁLÁS	
1. Rövid esszé: Írj rövid esszét, melyben megmagyarázod, hogy nekünk, székelyeknek miért van két himnuszunk. Keress érveket mindkét himnusz mellett: melyik miért mondható a miénknek?	Az írás a kritikai gondolkodás fejlesztésének és elmélyítésének hatékony eszköze. Egyéni munkaként alkalmazható az óra közben és házi feladatként is. Ezzel a módszerrel a tanár arra ösztönzi a diákokat, hogy írjon arról, amit az olvasott, tanult, megbeszélte anyag számára személyesen jelent, vagy gondolja át, hogy a saját életében mihez tudja kapcsolni az olvasottakat. A rövid esszé a tanár számára is lehetővé teszi, hogy jobb kapcsolatot építsen ki a tanulókkal, betekintést nyerjen az osztályban zajló szellemi folyamatokba. ⁵

A fenti óravázlatból látszik, hogy a tanulási egységet lezáró házi feladat egyfajta összegzése az addig megbeszélteknek. Néhány részlet a gyerekek házi feladatából:

„Szerintem a székelyeknek két himnuszuk van: a *Székely himnusz* és Kölcsey Ferenc *Himnusza*. Ez nem jelenti azt, hogy nem tudunk dönteni a kettő között. Ez azt jelenti, hogy mindkettő nagyon fontos a számunkra, mert együtt nagyobb értéket képviselnek.”

„A *Székely himnusz* különlegessége abban rejlik, hogy az egyetlen olyan himnusz a világon, amely kifejezetten egy etnikai kisebbség számára készült. A *Székely himnusz* olyan érzéseket ébreszt a székelyekben, amelyekre más nemzeti himnuszok nem képesek. A himnusz magában hordozza a székely identitást, és emlékeztet a székelyek hősiességére, bátorságára, azokra az értékekre, amelyek a székelységet meghatározzák. A *Székely himnusz* emellett szimbolizálja a székelyek elszántságát a szabadságuk és autonómiájuk megőrzésében, valamint az együttműködésre való törekvésüket. A magyar himnusz emlékeztet minket arra, hogy szerves részei vagyunk a magyar nemzetnek, és hogy az ország jövője szempontjából fontos szerepet játszunk. A magyar himnusz azon értékek és eszmék kifejezésére szolgál, amelyek a magyar nemzetet összetartják, és amelyekre a székelyeknek is büszkének kell lenniük.”

5 PETHŐNÉ, i. m., 283.

Mind a székely, mind a magyar himnusz fontos kulturális értékeket hordoznak a magyarság számára. A két szöveg különböző toposzokkal és szimbólumokkal ugyan, de egymáshoz nagyon közel álló történeteket, eseményeket tematizál. Ebben az a jó, hogy egyik sem idegen a székelység számára, sőt, egyfajta többletet jelent. A magyar himnusz „Isten, áldd meg a magyart” sora a magyar nemzet egészére utal, így a székely emberek is beletartoznak ebbe a közösségbe. Az összetartozás érzésének fontos része, hogy közös szimbólumokat használunk. A magyar himnusz az egyik ilyen közös szimbólum lehet a székelyek számára. Összességében elmondható, hogy a kisebbségben élő gyerekek számára Kölcsey *Hymnusa* éppúgy fontos és értékes szimbólumot jelent, mint a *Székely himnusz*. E kettő hatására erősebb a nemzettudatuk, illetve a magyarsághoz kapcsolódó érzéseik is. Fontosnak tartom, hogy irodalmi szöveggént is találkozzanak Kölcsey versével a gyerekek, hiszen így közelebb kerülhetnek a szöveghez, elgondolkodhatnak egyes motívumokon, történéseken, ugyanakkor tisztábban is fogják látni a nemzeti múltat. Noha a kisebbségi helyzetet sokan negatívumként élik meg, a diákok viszonyulásából, gondolataiból az látszik, hogy helyzetükből adódóan inkább többnek érzik magukat: székelynek is, magyarnak is, székely magyarnak. A vizsgált szövegek a múlt, a kulturális örökség értékeiként tiszteletet váltanak ki belőlük. Mindeközben az itt tanuló diákok a román himnusz szövegével is foglalkoznak. Megismerik a román kultúrát, történelmet, irodalmat, így olyan komparatív szemléletmódot alakíthatnak ki, mely nem értékítéletek mentén szerveződik, hanem inkább komplex látásmódot, érzékeny viszonyulást eredményez.

Melléklet:

Szempon	Székely himnusz	Kölcsey Ferenc: <i>Hymnus. A' magyar nép zivataros századaiból</i>
1. Cím	A <i>Székely himnusz</i> címe eleve megjelöli azt a népcsoportot, akit képvisel – értelmezhető téma és műfajmegjelölő címként is.	Kölcsey szövege 1829-ben még csak a <i>Hymnus</i> címet viselte. 1832-ben már kiegészül a ma is ott lévő alcímmel. Az alcím pontosítja a mű tárgyát, így témamegjelölő. Emellett a cím műfajjelölő.
2. Megszólított	Isten: „Ne hagyd elveszni Erdélyt, Istenünk!” ⁶ Szűz Mária: „Édes Szűzanyánk, könyörögve kérünk, Mentsd meg e népet, vérző nemzetet!” Csaba királyfi: „Jöjj hát, királyunk, itt vár a Te néped, Székely nemzeted Kárpát-bérceken.”	Isten: „Isten, áldd meg a magyart”
3. Lírai én	A székelység nevében: „Maroknyi székely porlik, mint a szikla”	A magyar nép nevében: „Isten, áldd meg a magyart”
4. Kérés	„Vezesd még egyszer győzelemre néped, Csaba királyfi csillag ösvényen.” „Ne hagyd elveszni Erdélyt, Istenünk!”	„Isten, áldd meg a magyart” „Nyújts feléje védő kart” „Hozz rá víg esztendőt” „Szánd meg Isten a magyart”
5. Szerkezet	Azonos: a megszólítás, a tárgy megnevezése, az érvelő rész, a zárás – ezt a szerkezeti megoldást nevezzük ABA-formának.	
6. Keret	Azonos: A műalkotás sajátos kompozíciós formája, melyben a nyitány és a zárlat formai-motivikus vagy tartalmi szempontból megegyezik. ⁷ Szerepe: a nyomatékosítás, a hangsúlyozás.	

6 CSANÁDY György, *Székely himnusz = „Megáldott a csíksomlyói Szűz Mária”: Imák, himnuszok Csíksomlyón*, szerk. BEKE Sándor, Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, 2009, 33, <https://mek.oszk.hu/23800/23814/23814.pdf>.

7 *Fogalomtár = Irodalom 10. (NAT2020)*, https://www.nkp.hu/tankonyv/irodalom_10_nat2020/fogalomtar

Kulcsár Mónika

Isten, áldd meg a (szlovákiai) magyart!

A „magyar” címben használt jelzője a hivatalos Szlovákiában, azonban mi, itt élő magyarok inkább úgy fogalmaznánk: *Isten, áldd meg a (felvidéki) magyart!* És sajnos Szlovákia történetében voltak olyan időszakok, amikor így sóhajthattak fel azok, akik ismerték a *Hymnust: Szánd meg, Isten, a (felvidéki) magyart!* Vajon hogyan jut el egy felvidéki magyar odáig, hogy a *Hymnus* – akár ilyen kontextusban is – alkalmazható érzés- és tudásanyag legyen számára?

Képzeljünk el egy, az anyaország határától északra fekvő, szlovák többségű államnak a déli részén szalagszerűen végighúzódó sávban élő magyar ajkú gyermeket! Egyike annak a 456 154 személynek, akik a 2021-es szlovákiai népszámláláson magyar nemzetiségűnek, valamint annak a 462 175 személynek, akik magyar anyanyelvűnek vallották magukat. Az ország lakosságának kb. 8%-át kitevő nemzeti kisebbség (a szlovák *národnostná menšina* fordítását használva a *nemzetiségi kisebbség*) tagja, és azon valamivel több mint 500 település egyikén él, ahol anyanyelve hivatalos érintkezésben is használható, mivel a település magyar lakosságának száma meghaladja a 20%-ot. Iskolaköteles társainak – a 2010-es évek végén készült felmérések szerint – viszont csak valamivel több mint 5%-a látogat magyar tanítási nyelvű tanintézményt. A magyar tanítási nyelvű iskolák száma 650 körül mozog, ami az összes szlovákiai közoktatási intézmény mintegy 10%-át teszi ki. Az említett évtizedben kb. 10%-kal emelkedett a magyar óvodába járó gyermekek száma, az alapiskolákat látogató tanulók létszáma viszont hozzávetőlegesen 5%-kal lett kevesebb; sokkal látványosabb azonban a magyar nyelvű középiskolákat látogató diákok számának zuhanása: több mint negyedével csökkent a számuk a 2010-es években.

Immár harminckét éve tanítok egy olyan szlovákiai tanintézményben, amely Pozsony Óvárosában, a Duna utcában működik több mint hetven esztendeje, jelenleg Magyar Tannyelvű Alapiskola és Gimnázium néven. A 19. század végén épült, műemlékvédelem alatt álló iskolaépületben működő intézmény fenntartója Pozsony megye. Az iskola, ahogy mi nevezzük, egy magyar sziget Pozsony szívében, hiszen a főváros és környéke szórványvidéknek számít a magyarság tekintetében: a lakosságának nem egész 3%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek a legutolsó, 2021-es népszámlálás alkalmával, számuk nem éri el 14 ezret. Pár percnyi sétára tőlünk található a Medikus-kert, ahol – alapos felújítás után – éppen húsz évvel ezelőtt helyezték el Radnai Béla 1911-ben készült Petőfi-szobrát: előtte zajlanak a pozsonyi március 15-i ünnepek, ahol mindig felhangzik a magyar himnusz, a Kölcsey-vers Erkel Ferenc által megzenésített változata az ünneplő, emlékező tö-

meg éneklésében. Hátborzongatóan felemelő érzés, amikor száz-kétszáz torokból zendül fel a Pozsony szívében lévő, sokak által látogatott parkban nemzeti dalunk. Gyakran ünnepeljük együtt a március 15-ét magyarországi iskolák hozzánk érkező diákcsoportjaival: egyöntetű véleményük szerint teljesen más hangulatú az ünnep nálunk, mint az anyaországban. A himnusz közös éneklése emelkedett érzéseket kelt bennük, erőteljesebben érzékelik az összetartozást. Szintén a belvárosban, iskolánk közelében található a pozsonyi magyarok által látogatott református, valamint a magyar miséknek helyet adó ferences templom, ezekben a jelentős egyházi ünnepek alkalmával tartott istentiszteletek végén szintén felcsendül nemzeti imánk. Felvidék-szerte a magyar lakossággal is rendelkező településeken, még a legkisebbeken is, hasonló alkalmakon halljuk, énekeljük a himnuszt. A nemzeti ünnepeink kapcsán tartott megemlékezéseket, kulturális rendezvényeket zömében az 1949-ben alapított, jelenleg több tízezres taglétszámmal működő Csemadok jegyzi (a mozaikszó az eredeti, Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete névből származik, a szervezet Szlovákia megalakulása óta Szlovákiai Magyar Társadalmi és Közművelődési Szövetség néven működik).

De vajon az imént említett magyar gyermek tanulmányai során mikor és hogyan találkozik a magyar himnusz szövegével versként? Gyakran felmerül bennem nemzeti dalunkat hallva az a gondolat, hogy vajon az éneklők felfogják, mit énekelnek? Elgondolkodtak vajon valamikor azon, hogy a „Hozz rá...” vagy a „Hozz reá víg esztendő” sor-e a helyes, és miért? Vajon milyen szerepe van a himnusznak magyar identitásuk megélésében? Az iskolánkban, több mint 400 diákkal, közös igazgatóság alatt működik a kilencéves általános iskola (helyi megnevezése a szlovák *základná* škola kifejezés tükörfordítása nyomán használt *alapiskola*) és a négyéves gimnázium is. Több tanulónk érkezik egyes házasságból, sőt, teljesen szlovák családi környezetből is kerülnek hozzánk diákok. Ők olyan összetett nemzeti identitással rendelkezhetnek, amit előzetesen mindenképpen ismernünk kell, és figyelembe kell vennünk az óratervezésnél.

Mielőtt azonban bepillantánánk az osztálytermekbe, hogy utánajárjunk a diákok *Hymnusszal* való találkozásának, nézzünk bele a hivatalos szlovákiai dokumentumokba, az Állami Oktatási Programba (ÁOP), és vizsgáljuk meg, hogyan szerepel benne témaként, tananyagként Kölcsey verse, valamint annak megzenésített változata. Előljáróban megjegyezném, hogy a szlovákiai Állami Oktatási Program az oktatás egységes nemzetközi, ISCED-nek nevezett osztályozási rendszere alapján sorolja be a képzési szinteket a közoktatás számára: mi most az iskola előtti, óvodai oktatást jelentő ISCED 0-tól a középfokú oktatást felölelő ISCED 3-ig tekintjük majd át az említett témát. Az ÁOP ugyanakkor „csak” egy keret, amely a kiindulópontot szolgáltatja minden képzési szinten a tanintézetek specifikus, az intézményi és helyi jellegzetességeket figyelembe vevő Iskolai Oktatási Programjának. Ami tehát általánosan elmondható a *Hymnusszal* való foglalkozásról, az az ÁOP-ból és az arra épülő tankönyvekből vezethető le (Szlovákiában a tankönyvpiac egyébként erősen központosított, az egy tantárgy-egy tankönyv elvet követi, tehát a téma keresésekor nem kényszerülünk könyvtárnyi irodalomkönyv átlapozására). Az alábbi

áttekintés így a mi iskolai programunkból, illetve a saját tapasztalataimból, pedagógiai, tanítási gyakorlatomból, valamint a témával kapcsolatos kérdéseimre kapott válaszokból származik.

Induljunk el tehát az említett magyar ajkú kisgyermekkel az óvodába! Előrebocsátom, hogy a magyar tanítási nyelvű óvodák számára nincs külön ÁOP, a szlovák intézmények számára készült program fordítását használják. A himnusz értelemszerűen semmilyen formában nem szerepel benne. Viszont óvodai igazgatóktól szerzett információk alapján megfogalmazható, hogy intézményeink nagy hangsúlyt fektetnek a magyar identitás kialakítására, a magyarságtudat megalapozására már a kisgyermekes esetén is. Hagyományőrzést és -átadást végeznek az óvodában is, megemlékeznek nemzeti ünnepeinkről, ilyenkor pedig felhangzik a himnusz, és felteszik a gyermekeknek a kérdést, hogy ismerik-e a dallamot, hiszen az apró gyerekekhez a dallam előbb ér el, mint a szöveg értelme. Az óvodapedagógusok tapasztalatai szerint kevesen ismerik a himnuszt, akik igen, azok a nemzeti ünnepek megemlékezésein hallották, amikor szüleikkel részt vettek ezeken. A kisgyermekesek egy része, akik magyar tanítási nyelvű óvodába jártak, úgy lép át az alapiskolába, hogy már mindenképp találkozott nemzeti imánkkal. Ugyanakkor ez nem állítható azokról a gyerekekről, akik szlovák tannyelvű óvodába jártak.

Az általános iskolába érkező kisdíák számára az alsó tagozaton az ISCED 1 nem ír elő konkrét tananyagtartalmakat, hanem nagyon általánosan, főleg a kompetenciákra összpontosítva adja meg az oktatási alapkövetelményeket (standardokat), valamint az elsajátítandó készségeket. Ezért a tankönyvekben kerestünk rá Kölcsey *Hymnusára*. A negyedikesek számára készült irodalomkönyvben¹ a *Regélő századok* fejezetben szerepel témaként, az első két versszakot idézi belőle a könyv. A tanmenet szerint ideálisan éppen március 15-e környékén foglalkoznak vele. Az alapiskolában tanító kolléganőink szerint a negyedikes gyerekek számára már nem idegen a *Hymnus*, hallották, ismerik. A feldolgozás – a tankönyvben megfogalmazott kérdések nyomán – azzal kezdődik, hogy elolvassák a részletet, megbeszélik, mit jelent a himnusz szó, megmagyarázzák a gyerekek számára ismeretlen kifejezéseket (például *Kárpát szent bércére*, *Bendegúznak vére*), majd meghallgatják a verset szavalként és megzenésítve egyaránt. Összefoglalják, milyen eseményeken és ünnepeken hangzik el, illetve hogyan kell viselkedni a himnusz éneklése közben. A versrészlet befogadását, megértését a Feszty-körkép tankönyvben szereplő részletének elemzésével segítheti a tanár. A tankönyvhöz tartozó munkafüzetben a szöveghez további kérdések és feladatok is társulnak. A kisdíákok az első versszakot fejből megtanulják.

Az alapiskola felső tagozatának magyar nyelvi és irodalmi oktatási standardjait megfogalmazó ISCED 2, valamint a gimnáziumban érvényes ISCED 3 követelményrendszere irodalomból az irodalomtörténeti kánonra támaszkodva ismeretanyag-centrikus szemléletű, annak ellenére, hogy a 2008-ban elindított átfogó oktatási reform nyomán elkészült ÁOP már a kompetencia alapú oktatásra helyezte

¹ BÁRÁNY Jánosné, NAGYNÉ BONYÁR Edit, MEZZEI Elza, MEZZEI Adél, *Olvasókönyv a magyar tanítási nyelvű alapiskola 4. osztálya számára*, Bratislava, TERRA, 2018.

a hangsúlyt. Az ÁOP-ot azóta már kétszer módosították, legutoljára 2015-ben, és bár kissé csökkent a kötelező tananyagmennyiség, és megnőtt a magyartanárok szabadsága a műválasztás tekintetében, de hogy ez mennyire jelent szemléletváltást konkrétan az oktatási folyamatban, az már – főleg a tankönyvkiadás nehézségét, problémáit is figyelembe véve – intézményenként eltérő, tanárfüggő lehet.

Az alapkola felső tagozatának 7. osztályában a kötelező oktatási követelmények között a következő pontot találjuk: *Kölcsey Ferenc: Hymnus, Huszt*. Mellette az elsajátítandó készségek között a lírai műfajok általános elemzési szempontjait sorolja fel az ÁOP, majd memoriterként a *Hymnusból* két versszak megtanulását javasolja, illetve szintén az ajánlások között szerepel a költő *Emléklapra* című versével való megismerkedés. A tankönyv² Kölcsey-fejezetében – rövid életrajzi áttekintés, illetve Kölcseynek a nyelvújítási harcban és a politikában vállalt szerepének felvázolása után – az egész *Hymnus* szerepel, alapos tartalmi, szerkezeti elemzéssel, a verselésével kapcsolatos információkkal, illetve külön alfejezetben tárgyalja a könyv a *Hymnus* megzenésítésének történetét. A szöveghez kapcsolódó feladatok bizonyos szavak, szövegrészek értelmezésére, a versben található stilisztikai eszközökre vonatkoznak. Kolléganőink elmondása szerint az elemzéshez és az összefoglaláshoz segítségül hívják az interneten található anyagokat (például okostankönyv, zanza.tv, Wordwall). Megállapíthatjuk tehát, hogy mire a diákok a gimnáziumba érkeznek, már jelentős előzetes tudással rendelkeznek a *Hymnusról*.

A gimnáziumok kerettanterve adja Szlovákiában a legnagyobb mozgásteret az intézmények számára az Iskolai Oktatási Program helyi változatának kidolgozására. Ez a magyar nyelv és irodalom tantárgy esetében a következőképpen néz ki: a gimnáziumi tanulmányok 4 éve alatt a kerettanterv kötelezően 8 órát ír elő a tanítására (szlovák nyelvből 12 óra kötelező), az iskoláknak rendelkezésére áll viszont a 4 év alatt 29 úgynevezett diszponibilis óra (ez egyébként a kötelező óraszám több mint egy-negyede), amelyek felhasználásával emelhető bármely tantárgy összórása – a mi gimnáziumunkban ezáltal dupla óraszámot, 16 órát (3–3–4–6) fordítunk a magyar nyelv és irodalom tanítására. Az irodalomtanítás fő céljaként az ÁOP a művek analitikus olvasásától a szintetikus, értékelő műértelmezésig való eljutást fogalmazza meg. Nem osztja be a tananyagot évekre, hanem az egész képzési szintre vonatkoztatva adja meg az elsajátítandó készségeket, amelyeket az irodalmi művek elemzési, értelmezési szempontjai szerint sorol fel, majd kötelező és ajánlott tananyagtartalmakat ad meg – ennek alapján az intézmény választja ki és foglalja saját Iskolai Oktatási Programjába az egyes gimnáziumi évek tananyagtartalmát. Ezáltal az iskola Oktatási Programja nem feltétlenül van teljes összhangban a használt tankönyvekkel, ami nehézségeket okozhat. Az ÁOP kötelező tananyagként Kölcseytől csupán a *Hymnust*, ajánltként pedig a *Vanitatum vanitas* és a *Csolnakon* című költeményeket tartalmazza, elhelyezve Kölcseyt az ábécésorba rendezett alkotók listáján. Ha a tankönyvből indulunk ki,³ a második év második félévében érünk el a magyar romantikához és Kölcseyhez. A tan-

2 ÁDÁM Borbála, *Magyar irodalom a 7. osztály számára*, Bratislava, TERRA, 2011.

3 BOLEMANT Lilla, KULCSÁR Zsuzsanna, KULCSÁR Mónika, *Irodalom: Tankönyv a gimnáziumok és a szakközépiskolák II. osztálya számára*, Bratislava, TERRA, 2010.

könyvi szöveg alapos, szinte kismonográfiászerű elemzését tartalmazza Kölcsey életművének. Hozzáteszem, hogy Kölcsey nálunk érettségi tétel minden iskolában, éppen ezért kerül dilemmába a magyartanár: vajon elegendő-e a *Hymnus*on kívül egy-két költemény, hogy Kölcseyről maradandó képet alkossanak diákjai, és vajon az érettségi vizsga nagyrészt lexikális tudást mérő írásbeli részének sikeres megoldásához megfelelő mennyiségű információt ad-e át tanulóinak ily módon?

A *Hymnus* tankönyvi feldolgozása alapos, valójában hasonló szemléletű és felépítésű, mint az alapiskolás tankönyv elemzése, csak jóval részletesebb. Kevés viszont a hozzá tartozó olyan kérdés és feladat, amely a tanulókat önálló vagy csoportmunkára ösztönözné, vagy lehetővé tenné a szöveg kooperatív feldolgozását. A feladatok mindössze szómagyarázatot, a tankönyvi elemzés összefoglalását, rövid szövegalkotást kérnek. Megjegyezném, hogy ez a tankönyv 2010-es kiadású, és bár az utóbbi pár évben elkezdődött a középiskolai irodalomtankönyvek modernebb tanítási módszereket preferáló, digitális készségeket feltételező átdolgozása, ez a második tankönyv esetében egyelőre még nem valósult meg. Ennélfogva az irodalomtanár feladata, hogy – akár az online oktatás alatt szerzett kompetenciákat felhasználva – elkészítse a vers közös tanórai feldolgozásának tervét.

Tanintézetünkben minden tanteremben interaktív tábla vagy projektor található, tanáraink iskolai laptoppal rendelkeznek, tehát csak az igényességükön és a kreativitásukon múlik a digitális kompetenciák, tananyagok használata a tanórán. Irodalomóráimon a tankönyvben szereplő tananyagra épülő, általam készített prezentációkat hívom segítségül, amelyeket a Prezi prezentációs szoftverrel készítek és dinamizálok. A prezentációt, valamint annak szerkeszthető dokumentumként is elkészített szövegét a diákok megtalálják a Classroomba feltöltve, tehát akik számítógépes jegyzeteket készítenek, ezt egészítik ki, bővítik. A *Hymnus* feldolgozásának szempontjai kérdések formájában szerepelnek a feltöltött anyagban, tehát a prezentáció nem „kész” értelmezést, tudást nyújt, hanem az önálló értelmezést és tudásszerzést támogatja.

A feltöltött prezentációs anyagon kívül a diákok minden egyes tananyagrészhöz egyéni tantárgyi portfóliót készíthetnek, amihez külön feladatgyűjteményt kapnak. A feladatok egy részét még az órán közösen megoldjuk; vannak köztük mindenki által kötelezően megoldandó feladatok; a többiből pedig válogathatnak kedvük, tehetségük szerint, majd a beadott feladatok mennyiségét és minőségét figyelembe véve kapnak pluszpontokat értük. A tanulási folyamatnak tehát egyaránt vannak frontális, csoport- és egyéni munkát igénylő szakaszai.

Az irodalmi témák, szövegek értelmezésére előszeretettel használom a tanulók kritikai gondolkodását eredményesen fejlesztő, konstruktivista szemléletű tanulási-tanulássegítési stratégiát, a diákközpontú RJR-modellt (ráhangolódás – jelentésteremtés – reflektálás), amellyel tapasztalatom szerint változatossá, élményszerűvé tehető az irodalomóra.⁴ Különösen a nemzeti jelképnek, ereklyének számító *Hymnus*

⁴ A tanórák módszertani kidolgozásában Pethőné Nagy Csilla módszertani kézikönyvére támaszkodom. PETHŐNÉ NAGY Csilla, *Módszertani kézikönyv: Az Irodalomkönyv 9–12. és az Irodalomtankönyv a szakközépiskolák számára 9–12. című tankönyvcsaláddhoz*, Bp., Korona, 2005.

tanításánál fontos, hogy tudatosan alakítsuk ki a megfelelő tanórai légkört. „Megfelelő tanórai légkör” alatt azt értem, hogy találjuk meg az arany középutat a vers tárgyilagos és szentimentális-patetikus megközelítése között: ne pusztán irodalmi remekműként tekintsünk rá, hanem tudatosítsuk, hogy hatása a jelenünkre – főleg a határon túli területeken – vitathatatlan, hiszen a nemzethez, az anyaországhoz való tartozást, a nemzeti közösségi érzést szimbolizálja.

Nézzük meg, hogyan működik az RJR-modell a *Hymnus* tanításának gyakorlatában! A modell első fázisa a ráhangolódás, amely során közösen vagy csoportmunkával felidézünk a verssel kapcsolatos előismereteinket, tudásunkat, a *Hymnus* esetén akár érzéseinket, élményeinket is. Ezek egyrészt az alapiskolában tanult információknak a hosszú távú memóriából való előhívását jelentik, másrészt feltehetjük a motivációs kérdést úgy is, hogy a vers néhány alaptémája (például a dicső múlt és a silány jelen összevetése, a bűntudat, az istentől való segítségkérés) mely korábbi alkotóknál jelent meg. Összegyűjthetjük a vers címében szereplő műfaj-meghatározással vagy az alcímekben található „zivataros századokkal” kapcsolatos előzetes tudásanyagot is. Az előzetes tudást rendszerezhetik a diákok valamelyik grafikai szervező (például gondolattérkép, fűrt- vagy pókhálóábra⁵) formájában. Kitérhetünk arra is, vajon milyen kép él diákjainkban népünkről a *Hymnus* ismerete alapján. Szerintük megragadja-e a magyar népjellemet a vers, alkalmas-e nemzeti imának az alkotás? Nagyon változatos és akár provokatív felvetésekkel, kérdésekkel is szembesíthetjük őket ebben a szakaszban, és érdekes lehet e kérdések némelyikét az elemzés végén, a modell utolsó, reflektáló fázisában újra feltenni. A válaszok között természetesen a vers megzenésített változatával kapcsolatos emlékezetes élmények is gyakran előkerülnek: a Felvidékhez kötődően például a dunaszerdahelyi futballklub, a DAC szlovák csapatok ellen játszott mérkőzésein szokták énekelni a himnuszt a szurkolók.

A modell következő szakasza a jelentésteremtés, amelyben a vers elolvasása után elkezdődik az elemzés, az új információk megértése, befogadása, összekapcsolása a már megszerzett tudással. Én az az irodalomtanár-típus vagyok, aki a verset maga olvassa fel, nem éppen szavalva, hanem értelmező olvasással. Ezt megelőzően a tanulók már megkapják a feladatokat, a szempontokat, amelyek alapján majd a vers elemzését elvégezzük; tudják, mire kell odafigyelniük. Bár a szómagyarázattal már az alapiskola mindkét tagozatán találkozottak, amikor arra kérem őket, hogy olvasás közben a margón jelöljék az ismeretlen kifejezéseket, hogy azokat majd csoportmunka keretén belül megbeszéljék, kicsit mindig meglepődöm: nemcsak a történelmi vonatkozású vagy archaikus szavak értelmezésével akad gondjuk, de egyre több olyan közkeletű szó is van, amelyet a mai fiatal nem ért. Az elemzés közben kizárólag a szövegre összpontosítunk: megvizsgáljuk a keretet adó áldáskérő és szájalomkérő versszakot; a kereten belüli hat strófát; az idősíkokat, valamint a bűnhődés-átok és az áldás-sikerek témát megjelenítő konkrét képeket, illetve az egyes motívumok visszatérését; kibontjuk a vers Isten-képét és történelemszemlé-

5 Az egyes tanulástámogatási módszerek, technikák és eljárások pontos leírását és használatát lásd PETHŐNÉ, *i. m.*, 205–300.

letét; valamint formai elemzést végzünk (verselés, rímek, költői képek és alakzatok).

A modell utolsó, reflektáló fázisában fontosnak tartom, hogy a szöveg személynés, mai jelentését is kibontsuk és megbeszéljük. Az ismeretek összefoglalására, illetve az önálló vélemény, reflexió megfogalmazására nagyon bevált az ötsoros vagy a kilépőkártya feladattípusa, főleg ha erre a fázisra már kevés időnk marad. Az ismétléshez Kahoot- vagy Wordwall-kvízt használunk. A témához tartozó tanulói portfólió feladatbankjában további változatos feladatok szerepelnek: irodalmi mém, plakát, szófelhő, képregény készítése (konkrét számítógépes alkalmazások megjelenésével), szövegalkotási feladatok, interjúkérdések megfogalmazása, keresztretjvény, gondolatterkép, összehasonlító verselemzés és így tovább.

Mit jelent Kölcsey *Hymnusa* és Erkel himnusza a kisebbségben élő felvidéki magyar fiatalok számára? Amikor gondolatmenetem végén felteszem ezt az utolsó kérdést, nem tudok pátoasz és emelkedettség nélkül válaszolni. Valaki számára esetleg közhelyszerűnek tűnik a válaszom: valószínűleg ugyanazt, amit az anyaországi kortársaiknak. Nemcsak egy irodalomórán elemzendő műalkotást, hanem a nemzeti identitásuknak részét képező verset és dallamot, amelyet szavalva ezt biztosan tudatosítják is, éneklése közben pedig nem azért állnak fel, mert ez a szokás, és mert erre már az alapiskola alsó tagozatán figyelmeztették őket. És mennyire jelent sajátos körülményt a határon túl tanítani a *Hymnust*? Szerintem semennyire: hiszen aki tanítja, az magyarnak érzi magát, akinek tanítja, az szintén magyarnak érzi magát, máskülönben nem egy magyar tanítási nyelvű iskolában találkoztak volna. És az, hogy ez utóbbi érzelmileg közel engedi magához az alkotást, talán kicsit hozzásegíti őt ahhoz, hogy ez a magyarságtudata meg is maradjon. Patetikus, közhelyszerű a válasz? Lehet, de vállalom.

Ferenczy Nikolett

A *Hymnus* Eszéken

Bevezetés

A 2021-es népszámlálás szerint Horvátországban 10 315 magyar nemzetiségű lakos él, ezzel a magyar a hatodik legnagyobb kisebbség az országban (a szerb, a bosnyák, a roma, az albán és az olasz után). Az országban 7 218 fő vallotta anyanyelvének a magyart.¹ Eszék-Baranya megyében 6059 magyar nemzetiségű él, a magyarok aránya a baranyai Hercegszöllősi járásban magasán a legnagyobb, itt a lakosság 38,7%-a vallja magát magyarnak. Ez azt jelenti, hogy még az ebben a járásban élő 1299 magyar sem él (nyelvi) többségben, a klasszikusan tömbnek nevezett kisebbségi jelenlét sem jelent valódi nyelvi tömböt, a fennmaradó több ezer fő, a horvátországi magyarság jelentős része pedig leginkább a szórványmagyarság fogalmával írható le. A horvátországi magyarok környezetnyelve – és ennek analógiájára a környezetkultúrája – egyértelműen a horvát.

Horvátországban négy oktatási intézményben zajlik magyar nyelven az oktatás: a Vörösmarti Általános Iskolában, a Laskói Általános Iskolában, a Kórógyi Általános Iskolában és a Horvátországi Magyar Oktatási és Művelődési Központban Eszéken – ez utóbbi az országban egyedülként nyújt középiskolai oktatást is magyar nyelven.² Ezek az intézmények nyelvi és kulturális szigetként működnek a közösség számára.

Mindebből a magyar nyelv és irodalom tantárgy, és abban Kölcsey Ferenc *Hymnus* című művének tanítására vonatkozóan is fontos következtetéseket vonhatunk le. A diákok a magyarországi kortársaikhoz képest jóval kevesebbet találkoznak a magyar nyelvvel, így a szókincsük szűkebb, szövegértésük jellemzően gyengébb, nyelvhasználatukra az interferencia-jelenségek jellemzők.³ A *Hymnusszal* tehát nemcsak irodalmi műként, hanem megértendő nyelvi produktumként is kell foglalkozni: az alkotás megértése előtt a szavak-mondatok elsődleges jelentését is meg kell fejteni az órán. Mivel a hétköznapokban elsősorban nem a magyar kultúra elemei veszik körül a tanulókat, nincs adekvát (passzív) tudásuk a *Hymnusban* megidézett történelmi alakokról, eseményekről sem, tehát ezeket az ismereteket is új elemként kell bevezetni a szöveg tárgyalása során.

1 Drzavni zavod za statistiku (Központi Statisztikai Hivatal), <https://podaci.dzs.hr/hr/podaci/stanovnistvo/popis-stanovnistva/>.

2 Ezeken kívül kéttannyelvű osztályba írathatják a gyermekeiket a magyar családok alsó tagozaton Zágrábban is, és több magyar óvoda is működik a horvát Baranyában.

3 Ne feledjük, hogy ugyanezen gyerekek anyanyelvi szinten beszélnek egy másik nyelvet is!

A himnusz és a *Hymnus* Horvátországban

Horvátországban a magyar nyelvű kultúra épülését magyar nyelvű iskolák, szervezetek, egyesületek segítik. Ha ezek rendezvényein, ünnepi alkalmain – a nemzetközi diplomáciai rend szerint – elhangzanak nemzeti himnuszok, akkor először az ország himnusza, majd a magyar himnusz csendül föl. A nemzeti ünnepekre való megemlékezéseken kívül az évnyitón és a ballagáson bizonyosan hallják a gyerekek a *Hymnust*, de teljesen elképzelhető, hogy mindössze ezeken az alkalmakon, vagyis évente négyszer találkoznak az énekelt szöveggel.⁴ Kölcsey Ferencnek nincs helyi kultusza, nincs róla elnevezve utca vagy egyesület – szemben például Petőfi Sándorral, akinek a nevét majdnem minden magyarlakta településen utca és/vagy szobor és/vagy táncsoport őrzi.⁵

Ezért gyakran előfordul, hogy amikor a *Hymnust* tanórai keretben kezdjük tárgyalni, kiderül, hogy a diákok nem tudják kívülről az első versszakot (sem); azt gondolják, hogy a *Hymnust* Petőfi Sándor írta; összekeverik a *Nemzeti dallal* (azt mindenkinek meg kell tanulnia az általános iskola alsó osztályaiban); meglepődnek, hogy van még a szövegnek további hét versszaka (hiszen a horvát himnusból a teljes szöveget énekeljük); és különösen meglepődnek a szöveg nehézségén (hiszen az ismert első versszakot többnyire értik is, a horvát himnusz pedig nyelvtanilag lényegesen egyszerűbb). Az ismerősen csengő – és az ünnepek miatt gyakran elmaradó tanórákat jelentő – szöveg tantárgyi környezetben hirtelen idegenné és érthetlenné lesz.

A himnusz és a *Hymnus* az alaptantervben

A horvát állam 2011-ben indította el az új nemzeti alaptanterv megírását, ennek alapjait 2014-ben országos oktatásstratégiai céllá tette.⁶ A magyar nyelv és irodalom tantárgyra vonatkozóan 2020-ban jelent meg a hivatalos dokumentum.⁷ Az átalakulás célja, hogy előtérbe kerüljön a kompetenciaalapú oktatás, az iskola megalapozza az élethosszig tartó tanulást. Az új curriculum mottója, a „*Škola za život!*”

4 A horvát himnusszal valamivel többször, főként az országban leírhatatlan népszerűségnek örvendő labdarúgás miatt, ahol ráadásul nem is ritkák a horvát sikerek.

5 Šandora Peterfija utca például van Eszéken, Laskón, Kopácson, Várdarócon, Hercegszöllősen, Dárdán, Szentlászlón, Harasztiban, Grabovacon. Magyar egyesület viseli Petőfi nevét Laskón és Dályhegyen, táncsoport Szentlászlón. A költőnek szobra van Harasztiban.

6 „Eksperimentalni program Škola za Život”, *Ministarstvo znanosti i obrazovanje*, Zagreb 2018, https://mzo.hr/sites/default/files/dokumentacijski/2018/OBRAZOVANJE/Nacionalni-kurikulumi/Skola-za-zivot/eksperimentalni_program-skola_za_zivot.pdf.

7 Odluka o donošenju kurikuluma za nastavni predmet Mađarski jezik i književnost za osnovnu i srednju školu s nastavom na jeziku i pismu mađarske nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj (model A) [Rendelet a Magyar nyelv és irodalom tantárgy tantervének elfogadásáról, mely érvényes a Horvát Köztársaságban a magyar nemzeti kisebbség nyelvén és írásmódján oktató általános és középiskolák számára (A modell)], Odluka o donošenju kurikuluma za nastavni predmet Mađarski jezik i književnost za osnovnu i srednju školu s nastavom na jeziku i pismu mađarske nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj (model A) (nn.hr)

– *Iskola az élethez!*” ezt a törekvést összegzi. Ennek megfelelően a magyar nyelv és irodalom tantárgy alaptanterve is igen nagy szabadságot ad a tanárnak, tartalmi tudás helyett kimeneti célokat fogalmaz meg. A jogszabály az általános iskola felső tagozatában közös szövegnek évenként csupán két házi olvasmányt nevez meg, ezen túl a tanár szabadságában áll, hogy mely szövegek közös feldolgozásával való-sítja meg az eredménycélokat.

Kölcsey Ferenc *Hymnus*ára vonatkozó utalásokat az alaptantervnek az általános iskola hetedik osztálya számára szóló részében találunk először, majd később a középiskola harmadik osztályában szerepel a vers a kötelező szövegek között. (A középiskolában évfolyamonként négy magyar és négy világirodalmi mű van meghatározva.) A hetedikesek számára szóló alaptantervben szerepel *Az eredménycélok teljesítéséhez javasolt oktatási-nevelési tartalmak* között a himnusz és a romantika fogalma is. S bár nem kikötés, mégis hallgatólagos konszenzus a kollégák között, hogy Kölcsey művét tanítjuk, és ekkor tanítjuk az általános iskolában.⁸ Eredménycélként olvasható a dokumentumban, hogy „szöveghűen, értőn elmondja a lírai művek memoriterként tanult részét vagy egészét” – s itt is íratlan szabály, hogy a *Hymnus*nak legalább részlete szerepeljen a feladott memoriterek között. Az alaptanterv meglehetősen szabadsága miatt a műnek nincs kötött helye a tanév menetében. Saját gyakorlatomban vagy a romantika bevezetője után kerül tárgyalásra, vagy a *Szövegértés és a Műelemzés* témakörben foglalkozunk vele.

Óravázlat

Az alábbiakban közölt óravázlatnak nagyjából egy tucat változata lelhető fel a számítógépen, hiszen azt minden évben az adott osztályra igazítom. Az alábbi variációt idén használtam, de az óratervben az általános tapasztalataimat is jelzem.

Témakör: Lírai műfajok

Az osztály: 6 fő; egészen különböző nyelvtudással és irodalmi érzékenységgel

Időtartam: 3x45 perc

Előzetes tantárgyi tudás: romantika, szerkezeti egységek, verszárlat, néhány alapvetés Kölcsey portréjához, melyek a *Huszt* tárgyalása során előkerültek

Kapcsolódó eredménycélok:

SZÖVEGÉRTÉS

- a szöveg egészének tartalmára vonatkozó állításokat tesz, azokat a szövegből indokolja
- a szöveg egységeinek és a szöveg egészének tartalmát összefüggésbe hozza
- az életkorának megfelelő szöveg alapján jegyzetet, vázlatot készít

⁸ Ezekben a hallgatólagos paktumokban azért is lehet bízni, mert az országban felső tagozaton tanító valamennyi – tehát mind a három – magyartanár részt vett az alaptanterv kidolgozásában, így valóban megszülethettek ezek a dokumentumot kiegészítő megegyezések.

MŰÉRTÉLMÉZÉS

- adott műről adott szempont alapján megállapításokat tesz
- megállapításait kifejti (például esszé formájában), szövegből vett példákkal bizonyítja
- azonosítja a vershelyzetet
- elkülöníti az irodalmi művek főbb szerkezeti egységeit, leírja az azok közötti összefüggéseket
- azonosítja a műfajt, a műfaji sajátosságokat

MŰISMERET

- a megismert alkotást korszakhoz kapcsolja
- a nemzeti hagyomány és a kulturális emlékezet szempontjából meghatározó néhány mű esetén közöl néhány alapadatot is a műre, a szerzőre és a korszakra vonatkozóan (például történelmi háttér)⁹

A tanegység irodalomtudományi alapja:

MILBACHER Róbert, *„A felébredt nemzet ebben az énekben magára lelt”: A Hymnus „nemzetiesítésének” folyamatáról*, Holmi, 2014/12, 1624–1640.

A tanegység módszertani alapja:

KUCSERKA Zsófia, *Az irodalomtanári mesterség gyakorlata és módszertana*, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2011.

PETHÓNÉ NAGY Csilla, *Módszertani kézikönyv*, Bp., Korona, 2007.

⁹ O donošenju kurikuluma za nastavni predmet mađarski jezik i književnost za osnovnu i srednju školu s nastavom na jeziku i pismu mađarske nacionalne manjine u republici hrvatskoj (model A) (Rendelet a Magyar nyelv és irodalom tantárgy tantervének elfogadásáról, mely érvényes a Horvát Köztársaságban a magyar nemzeti kisebbség nyelvén és írásmódján oktató általános és középiskolák számára [A modell]) [Odluka o donošenju kurikuluma za nastavni predmet Mađarski jezik i književnost za osnovnu i srednju školu s nastavom na jeziku i pismu mađarske nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj \(model A\) \(nn.hr\)](#)

A tanegység menete:

Tanórai tevékenység	Megjegyzés, reflexió
RÁHANGOLÓDÁS	
<p>Frontális, egész osztály</p> <p>A <i>Hymnus</i> első versszakának hiányos szövegét kivetítem, és együtt megpróbáljuk kiegészíteni.</p> <p>Az előttünk álló, immár hiánytalan első versszak kapcsán lehet beszélgetést kezdeményezni arról, hogy mikor szoktuk hallani ezt a szöveget, mikor halljuk a himnusz zenéjét szöveg nélkül, mi a jelentősége ezeknek az eseményeknek, vajon miért éppen ezeken hangzik el a himnusz.</p> <p><i>Hová állsz?</i> játék azzal a kérdéssel, hogy a Himnusz (ahogyan általában találkozunk vele, tehát dallammal, első versszakkal) inkább reménykedő vagy inkább elkeseredettséget megfogalmazó szöveg.</p>	<p>Több készség irányába is eltolható a feladat. Ha a passzív szókinccset szeretném aktivizálni, akkor a hétköznapi nyelvhasználatban kevésbé használt szavakat hagyok ki. Ha a verszene megtapasztalását erősíteném, akkor rímhelyeken lévő szót hagyok ki.</p> <p>Ha erre vevő az osztály, el is énekeljük az első versszakot.</p> <p>Az itt kapott értékre, válaszokra a tanegység során érdemes többször visszatérni.</p>
JELENTÉSTEREMTÉS	
<p>Itt következik egy rövid tanári előadás néhány műismereti alapinformációval (keletkezés, megjelenítés, magyar kultúra napja).</p>	
<p>Meghallgatjuk a szöveget (az interneten több kiváló színész előadásában is megtalálható valóban értelmező versmondásként), közben a diákok egyéni feladatként szerkezeti egységeket keresnek a szövegben az idősíkok alapján.</p> <p>A megbeszélés során elkezdjük a mellékletben található ábrát elkészíteni. Ez az ábra lesz a gondolkodásunk lenyomata a szövegelemzés nagy része során.</p>	<p>Azt fel szokták ismerni a diákok, hogy az első és az utolsó versszak külön áll, és az is egyértelmű szokott lenni, hogy az első néhány versszak a múlthoz köthető. Ott szoktak megingani, hogy érzik az erős törést a 4. versszaknál – ezt jóváhagyom, de jelzem, hogy próbáljunk az idősíkokra koncentrálni most, illetve a 6. versszakon dilemmázunk időnként, hogy a múltra vagy a jelenre való utaltsága-e az erősebb.</p>

<p>Ezen a ponton a szakaszhatárokig és az idősíkok megállapításáig jutunk el. Tehát az ábrában a számok feltüntetéséig és a „keretversszakok”, „múlt” és „jelen” kifejezések felírásáig.</p>	<p>Írásproblémákkal küzdő tanulóknak kiadható az ábra halvány nyomtatással (mindig annyi, ahol épp tartunk), és míg a többiek írnak, számukra az a feladat, hogy színekkel könnyebben átláthatóvá, tanulhatóvá tegyék az ábrát. Miután megbeszéltük a tudnivalókat, az elkészített ábrájuk szétvágásával létrehozott puzzle gyors reflektáló feladat is lehet számukra az egyes szakaszok lezárásaként.</p>
<p>Mivel szöveg elsődleges jelentése is tisztázásra szorul, így a múlt szakaszára való koncentrálat azzal kezdjük, hogy a 2–6. versszakot újraolvassuk, és kérve kifejtő módon „lefordítjuk” köznyelvire.</p>	<p>Molyolós osztályoknál szótárat is készíthetünk vagy készíttethetünk otthon, más alkatú csapattal követhetjük történelmi atlaszon a leírtakat (okostáblán az ujjunkkal rajzolva akár), de ez az osztály például sokkal dinamikusabb órákat igényelt, nem bírtak volna túl sok részletező munkát.</p>
<p>A diákok egyénileg vagy párban kitöltenek egy táblázatot, mely a megjelenített történelmi eseményeket sorolja fel, jelölni kell szájjal, hogy milyen hangulatot kelt az adott esemény közvetítése, hányadik versszakban jelenik meg, majd időrendbe kell állítani a történelmi tábló elemeit.</p> <p>A megbeszélés során érintjük a múltban beálló törés kérdését, a hiányzó bűnt és az ezért kérdésessé váló büntetés-bűnhődés problematikáját, az értékelt, és értékvesztett történelmi események váltakozását felismerve megfogalmazzuk a történelem hullámozó folyását.</p> <p>Ennek megfelelően a megállapításainkkal kiegészítjük a füzetünkben megkezdett ábrát (a múltra vonatkozó részeket).</p>	<p>Képességeiktől és fejleszteni kívánt területtől függően használhatnak történelmi atlaszt vagy a telefonjukat, vagy rövid összefoglalót osztok ki minden történelmi eseményhez.</p> <p>A megjelenített történelmi események sorrendjét megbeszélhetjük frontálisan vagy kártyákkal: a diákok kapnak egy-egy cetlit egy történelmi esemény nevével, és időrendi sorba kell állniuk (nagyobb osztálylétszám esetén különböző színnel írt paklikkal dolgozhatunk, így először a csoporttársakat, majd a sorban elfoglalt helyet kell megtalálnia a diáknak).</p>
<p>A múlt megtárgyalásához hasonlóan újraolvassuk a 7. versszakot, és kérve kifejtő módon „lefordítjuk” köznyelvire.</p> <p>Megállapításokat teszünk a jelenre vonatkozóan (Milbacher Róbert tanulmánya nyomán összevethetjük a <i>Hymnus</i> képeit a <i>Jelenések könyve</i> végítéletével), ezzel kiegészítjük az ábránkat, valamint megpróbáljuk megfogalmazni, hogy a tárgyalt történelemszemléletből és a megjelenített jelenből milyen jövőre következtethetünk – s hogy vajon az miért nem szerepel közvetlenül a versben.</p>	

<p>A diákok párban összevetik a keretversszakokat. Megkeresik a szövegszintű eltéréseket, és már értelmezési javaslatokat is tehetnek.</p> <p>A felismert különbségekből próbálunk következtetéseket levonni, szem előtt tartva a korábbi megállapításokat is (<i>A vers történelemszemléletéből egy dicső jövő közelgésében reménykedhetünk. Mi köze van ehhez Istennek?</i>). Észrevételeinkkel kiegészítjük az ábrát.</p>	
<p>Az eddig megbeszélteket hiányos folyószöveg formájában kiadom, páronként A és B változatban. A szöveg ugyanaz, de más kulcsszavak, kifejezések hiányoznak a két változatban. A diákok feladata, hogy először megpróbálják a maguk tudásával pótolni a hiányzó kifejezéseket, majd egymásnak feltett kérdésekkel segítve-ellenőrizve fejezzék be a feladatot.</p>	<p>A kitöltés adható házi feladatként is, és a következő óra ráhangolódása lehet a páros megbeszélés.</p>
<p>Az alapos elemzés után a műfaji vonatkozás megbeszélése van hátra. Megadok (például kivetítek) szövegjellemzőket, a diákoknak pedig ezek közül kell választaniuk, hogy melyek illenek az olvasott szövegre, így körvonalazódik a himnusz műfaja. Ezt a megbeszélés során pontosítjuk, illetve itt szoktam kiegészíteni a tudásukat az óda fogalmával is.</p>	
<p>A megbeszélte műfaji jegyeket bizonyítjuk is T-tábla segítségével.</p>	<p>Az állítás-bizonyítás kettősségének szétszakíthatatlanságát próbálom rögzíteni az óra ezen pontján. Tulajdonképpen nincs más dolguk, mint indokolni azt, amit korábban intuitívan kiválasztottak. Tapasztalatom szerint ez lassan fejlődő készség.</p>
REFLEKTÁLÁS	
<p>Összevetjük a magyar és horvát (Antun Mihanović: <i>Lijepa naša domovino</i>) himnuszt.</p> <p>Ehhez először megvizsgáljuk a horvát himnuszt.</p>	<p>Felolvassák vagy eléneklik Mihanović szövegét, magyarázzák, akár pontosítják a Wikipédiáról vett fordítást, vagy párosával kapnak néhány sort, és nekik kell (nyers)fordítást készíteniük.</p>

<p>Az összevetéshez szempontokat, kérdéseket, mondatkezdéseket is meg lehet adni segítségként.</p>	<p>Én nem tudok horvátul, így ekkor a diákok kerülnek tanári pozícióba.</p> <p>Az iskolában évente rendezünk műfordítói műhelyt, így ennek az alapvetéseit ismerik a diákok.</p> <p>A szövegalkotás lehet otthoni, egyéni munka is. Nálam ilyenkor írnak először összevetést, így nem szoktam még teljes, jól formált esszét kérni, csak néhány megfogalmazott ötletet. Igyekszem ezekre az írásművekre minél több pozitív visszacsatolást, akár ötöst is adni.</p> <p>Olyan osztályban, ahol többen kevésbé boldognak a horvát nyelvvel, érvelő esszével szoktam zárni (például: <i>Miért van minden országnak himnusza? Fontos-e ez szerinted?; Miért szól az ország himnusza a sporteseményeken?</i>), de ez kevésbé szokott jól sikerülni, nem jól megragadható számukra a felvetés – egyelőre nem találtam jobbat.</p>
--	---

Kérdések

Ahogy az a magyarországi alaptantervet övező diskurzból is egyértelműen látszik, a magyar nyelv és irodalom tantárgy feladatai közé tartozik a nemzeti identitás ápolása, erősítése is. Az viszont már erősen vita tárgyát képezi, hogy ez a cél hogyan viszonyul a tantárgy további célkitűzéseihöz, mennyiben és mivel szemben élvez preferenciát, s még inkább: milyen módszerekkel érdemes e cél megvalósításáért fáradozni. Úgy tűnik – roppant nagy vonalakban –, hogy vannak, akik a nemzeti identitás erősítését a nemzeti *témájú* irodalmi alkotások tárgyalásán keresztül képzelik el, mások szerint viszont bármely magyar irodalmi mű, *témától függetlenül*, „csupán” nyelvi, esztétikai minősége okán képes kiváltani a sajátja való rácsodálkozást, s így erősíteni a nemzeti hovatartozás érzését is.

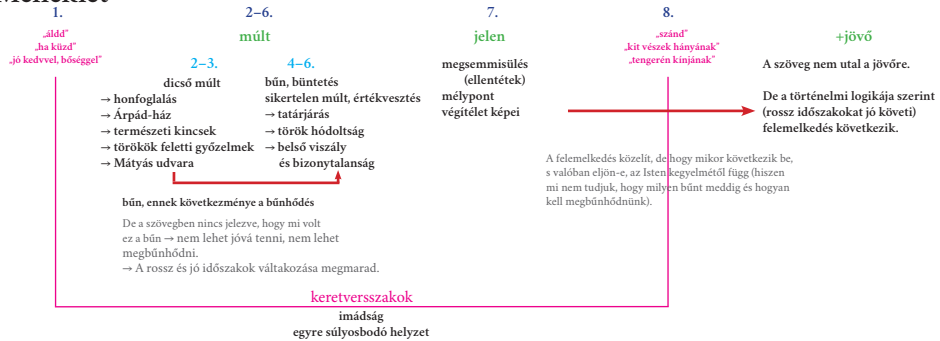
Lényegében nincs ez másképp nálunk sem. Viszont a közösség s különösen a szakmai közösség kicsinyége okán ez a dilemma jóval kisebb érintettséget jelent, és semmiféle nyilvánossággal nem bír. Noha mi, az országban tanító három magyartanár, komoly vitát folytattunk a nemzeti alaptanterv írása során olyan kérdésekről, mint hogy az *Egri csillagok* nélkül miként tanítható a törökverő, hős magyar archetípusa, és vajon kell-e tanítani egyáltalán; eleve mit tanítsunk magunkról, és kik ezek a „magunk”. Mindezekről azonban nem folyik valódi, nyilvános diskurzus, így nem születnek alternatívák, közéletük sem.

Én azt gondolom, hogy a magyar irodalom kincsei magukért beszélnek.

A tantárgynak így a nemzeti identitás kérdését illetően is elsősorban az a feladata, hogy megtanítsa látni ezeket a kincseket, s annak felismerésével, hogy ezek a mi kincseink, erősítse a közösséget. Ezért hát viszonylag mély elemzésnek vetjük alá Kölcsey *Hymnusát*: megfigyeljük a történelemfilozófiai alapvetését, rácsodálkozunk a nyelvi sűrítés pontos példáira, vagy arra, hogy mennyi mindent mond el a szöveg éppen azzal, ami hiányzik belőle, és elismerjük a műfajkövetés kifinomultságát. Majd mindezek után házi feladatként meg kell tanulniuk az egész verset. Mert a himnuszt minden magyarnak tudnia kell, kívülről. És pont. Micsoda veretes nemzetieskedés!

És fogalmam sincs, hogy ha Baranya megyének a Drávától 80 km-rel északabbra fekvő részén, egy országhatárral arrébb élnék, akkor el tudnám-e engedni ezt a poros házi feladatot.

Melléklet

FILLÉRTÁR

- 2645 4. Mit tenni végső Csokjaim átadám,
Isten veled, hű Lányka rebesgeté
Kőnyezve. és sarkalt lován el.
Vágtata – én szomorán sohajték
- 2650 5. Utánna – Ő már elvesze, ő oda!
Melyik halomban szunyadoz Emilem!
Melyik Török volt kedvesemnek.
Gyilkosa! oh ki ölében hunytel.
- 2655 6. Mely édesen leng. 's fürtjeímen repes
E gyenge szellő – Ő te halál halom
Követje Sirjából kelél tám
'S Hamva szagát hozod illatozva!
- {54}
- 2660 7. Így zenge a Lány a' komor ablakon
Jött egy Török. 's ő felbehagyá. ki vagy!
Kialta. *Emil!* 's ő repült a'
Bereteszelt kapukat kinyitni
- 2660 8. És felnyitá. és keblire sirva dült
Emil kiment volt vívni, sokat leölt
Három Törökkel. 's két Tatárral
Perlekedett haragos lováért
- 2665 9. Nem ment az Ifjat senki segíteni
Es végre jobját egy kilőkött Urok

2644 k₂ [helyesírási eltérései] tenni? Végső csókjaim' átadám. k₃ [helyesírási eltérései] tenni? Végső csokjaim átadám. 2645 k₂ [helyesírási eltérései] veled [...] Lányka! k₃ [helyesírási eltérései] veled [...] lányka! 2646 k₂ [helyesírási eltérései] Könnyezve, [...] el- k₃ [helyesírási eltérései] Könnyezve [...] el- 2647 k₂ [helyesírási eltérései] Vágtata. Én k₃ [helyesírási eltérései] Vágtata. En [...] sohajték. 2648 k₂ [helyesírási eltérései] Utánna. – [...] elvesze; k₃ [helyesírási eltérései] Utána. – [...] elvesze; 2649 k₂ [helyesírási eltérései] Émilem! k₃ [helyesírási eltérései] szunnyadoz Émilem! 2650 k₂ [helyesírási eltérései] Török [...] Kedvesemnek k₃ [helyesírási eltérései] Török [...] kedvesemnek 2651 k₂ [helyesírási eltérései] Gyilkosa. Oh, [...] ölében hunytel? k₃ [helyesírási eltérései] Gyilkosa. Oh, [...] huny el 2652 k [átírás] <zeng>/leng k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Mely édesen leng fürtjeímen 's repes k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Mely édesen leng fürtjeímen 's repes 2653 k₂ [helyesírási eltérései] E' [...] szellő! Oh [...] halálhalom' k₃ [helyesírási eltérései] E' [...] szellő! Oh [...] halálhalom 2654 k₂ [helyesírási eltérései] Követje. Sirjából k₃ [helyesírási eltérései] Követje. Sirjából 2655 k₂ [helyesírási eltérései] hamva' [...] illatozva! k₃ [helyesírási eltérései] (1) hamva' szagát [...] illatozva. (2) [átírás] szagát 2656 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Így zenge a' Lány éjjel az ablakon. k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Így zenge a' Lány éjjel az ablakon. 2657 k₂ [helyesírási eltérései] Török, [...] félbehagyá. Ki vagy? k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Jött egy Török, 's félbehagyá. Ki vagy? 2658 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Kialta. – Emil! Ő repült a' k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Kialta. – Emil! Ő repült a 2659 k₂ [helyesírási eltérései] Béreteszelt kapukat kinyitni. k₃ [helyesírási eltérései] Béreteszelt kapukat kinyitni. 2660 k₂ [helyesírási eltérései] felnyitá, [...] sirva dült. k₃ [helyesírási eltérései] Es felnyitá, [...] dült. 2661 k₂ [helyesírási eltérései] Émil [...] vívni. Sokat leölt. k₃ [helyesírási eltérései] ki ment [...] vívni. Sokat leölt. 2662 k₂ [helyesírási eltérései] Törökkel k₃ [helyesírási eltérései] Törökkel s 2663 k₂ [helyesírási eltérései] lováért. k₃ [helyesírási eltérései] lováért. 2664 k₂ [helyesírási eltérései] segíteni. k₃ [helyesírási eltérései] ifjat [...] segíteni

Mejjere kapcsolván feladni
Kelle magát duhodott Urának

10. Raboskodott ő, dolgoza Sanczokon.
Es vermenen, hív Kedvesit egy ravasz
2670 Leány barát kínzá. hitetve.
Hirbe hozá szeretője holtát
11. De Emil egykor durva Tatár Urát
Elazva bortól őszveapritja és
2675 Lovan Török turbánnal örök
Fegyveri közt eszesen ellillant
12. Sok utakon most *Nellihez* érkezett
Mondott: Leányom vidd meg Atyádnak a'
Török jön a' bastyákra künn a'z
Ejczaka befedező kódében
- 2680 13. Szaladt az Edes. 's monda jön a Pogány
Atyám! kiáltás hallatik a' falan –
Jó atya felserkent, sietve
Hirtada a' közel örizetnek
- 2685 14. Kiálta: Őrek Kardra! jön a Pogány!
A szúnyadok fel keltek – azonban egy
Pogányt se látván hurogatva.
Utad adának az ősz atyának

2665 k₂ [helyesírási eltérései] És [...] kilökött urok k₃ [helyesírási eltérései] jobbát [...] kilökött hurok 2666 k₂ [helyesírási eltérései] Mejjere kapcsolván, k₃ [helyesírási eltérései] Mejjere kapcsolván, 2667 k₂ [helyesírási eltérései] dühödött urának. k₃ [helyesírási eltérései] dühödött urának. 2668 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Raboskodott ő, 's dolgoza sánczokon, k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Raboskodott ő, 's dolgoza sánczokon, 2669 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] És vermenen. Hü kedvesit egy ravasz k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] És vermenen. Hü kedvesit egy ravasz 2670 k₂ [helyesírási eltérései] Leánybarát kínzá hitetve, k₃ [helyesírási eltérései] kínzá hitetve, 2671 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] 'S hirbe hozá Szeretette' holtát. k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] 'S hirbe hozá szeretette' holtát. 2672 k₂ [helyesírási eltérései] Émil egykor, [...] urát k₃ [helyesírási eltérései] urát 2673 k₂ [helyesírási eltérései] Elázva bortól, őszveapritja k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Elázva bortól, őszveapritja 2674 k₂ [helyesírási eltérései] Lován, török turbánnal, örek' k₃ [helyesírási eltérései] Lován [...] turbánnal, örek' 2675 k₂ [helyesírási eltérései] közt [...] ellillant. k₃ [helyesírási eltérései] Fegyverei közt [...] ellillant. 2676 k₂ [helyesírási eltérései] úton [...] érkezett. k₃ [helyesírási eltérései] érkezett. 2677 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] 'S mondott: Leányom vidd - meg Atyádnak, a' k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] 'S mondott: Leányom vidd-meg Atyádnak, a 2678 k₂ [helyesírási eltérései] bastyákra, [...] az k₃ [helyesírási eltérései] bastyákra, [...] az 2679 k₂ [helyesírási eltérései] Éjszaka' befedező kódében. k₃ [helyesírási eltérései] Ejszaka befedező kódében. 2680 k₂ [helyesírási eltérései] Édes, [...] monda: Jön a' Pogány, 2681 k₂ [helyesírási eltérései] Kiáltás hallatik [...] falan. k₃ [helyesírási eltérései] hallatik [...] falan. 2682 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Jó atya felserkent, 's sietve k₃ [helyesírási eltérései] Jo atya [...] 'sietve 2683 k₂ [helyesírási eltérései] Hirtada [...] közel örizetnek. k₃ [helyesírási eltérései] Hirtada a közel örizetnek. 2684 k₂ [helyesírási eltérései] Őrek, kardra! [...] a' k₃ [helyesírási eltérései] Örek, kardra! [...] a' 2685 k₂ [helyesírási eltérései] A' szúnyadok felkeltek. Azonban k₃ [helyesírási eltérései] A' szúnyadok felkeltek. Azonban 2686 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Pogányt se sejtven, hurogatva k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Pogányt se sejtven, hurogatva 2687 k₂ [helyesírási eltérései] Útat [...] atyának. k₃ [helyesírási eltérései] atyának.

15. Emilje keblén zenge az ablakon.
Most a Leány – mejj álom ereszkedett
2690 A nem vigyázó Őrizőkre
Néma homály lebegett az Égen.
16. Egyszerre a vár fészke megingada
Mejj robbánással hangzik az ég. 's üvölt
2695 A Hang siket dörgése Bécsnek
Tornyai közt akadozva zugott.
17. Egy Bastya dült fel – szétszakadott Kövek
Omlának a bévert fedelekre
A Miná por menykő erője
Hanyta fel ezt, kifeszítve fektét
- 2700 18. Omoltak a' megjött Törökök kívül
A nagy törésen bé, de az őrizők
Kopjákkal. és csökkal tüzelvén
Visszaverék sokat ölve – újra
- 2705 19. Szégyen. 's haragtol felmelegülve a'
Törésre jöttek Hamza rikolt: vitéz
Oszmánok öljétek fejenként
A Mahomedtagado Keresztényt!

{55}

2688 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Emilje' keblén nyugva az ablakon k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Emilje keblén nyugva az ablakon 2689 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] A' hű Leány! Méjj álom ereszkedett k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] A' hű Leány! Méjj álom ereszkedett 2690 k₂ [helyesírási eltérései] A' [...] őrizőkre, k₃ [helyesírási eltérései] A' [...] őrizőkre, 2691 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] 'S néma homály lebegett az égen. k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] 'S néma homály lebegett az égen. 2692 k₂ [helyesírási eltérései] a' vár' [...] megingada, k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Egyszerre a vár fészke megindula, 2693 k₂ [szövegváltozata] 'S robbanva dörgött a' levegő' üre, k₃ [szövegváltozata] 'S robbanva dörgött a' levegő' üre, 2694 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] A' hang' siket verdése Bécsnek k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] A' siket verdése Bécsnek 2695 k₂ [helyesírási eltérései] közt [...] zúgott. k₃ [helyesírási eltérései] közt 2696 k₂ [helyesírási eltérései] bástya dölt - fel, [...] kövek k₃ [helyesírási eltérései] bástya dölt-fel [...] kövek 2697 k₂ [helyesírási eltérései] a' [...] fedelekre le, k₃ [helyesírási eltérései] fedelekre le, 2698 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] A' mína - por' menykő hatalma k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] A' mína-por' menykő hatalma 2699 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Verte - fel ezt, kifeszítve gyökrét. k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Verte-fel ezt, kifeszítve gyökrét. 2700 k₂ [helyesírási eltérései] Törökök k₃ [helyesírási eltérései] Törökök 2701 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] A' bástya' romján bé; de az őrizők k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] A' bástya' romján bé; de az őrizők 2702 k₂ [helyesírási eltérései] Kopjákkal [...] csökkal tüzelvén k₃ [helyesírási eltérései] Kopjákkal [...] tüzelvén 2703 k₂ [helyesírási eltérései] Visszaverék, [...] ölve. – Újra, k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Vissza verték, sokat ölve. – Újra, 2704 k₂ [helyesírási eltérései] Szégyen [...] haragtol k₃ [helyesírási eltérései] Szégyen s haragtol felmelegülve 2705 k₂ [helyesírási eltérései] Törésre jöttek. [...] Vitéz k₃ [helyesírási eltérései] Törésre jöttek. [...] Vitéz 2706 oszmánok [Sic!] k₂ [helyesírási eltérései] Ozmánok öljétek k₃ [helyesírási eltérései] Ozmánok öljétek 2707 k₂ [helyesírási eltérései] A' Mahomed' tagadó Keresztényt. k₃ [helyesírási eltérései] Mahomed tagadó Keresztényt

20. Azok fogadtak szívet ado szavát.
Hágák vitézül a falakat. csereg
2710 Kard puska *cső* zug. nagy rikoltás
'S Haldokolok zokogása hallott
21. Fel a' veremből – már tolakodtanak
A' réstre. és már bízva lebegteté
A buszke Zászlót Hamza. és ő
2715 Jött az omolt falakan' előre
22. Kiált: Utánnam jó Törökök. 's rohant.
Mit tenni némelj őreket egbe vitt.
Vagy őszve tört a felvetett fal.
Sok megjíedt. 's szaladásra indult
- 2720 23. A lárma távul halla, rívallani
Kezdének a' réz kúrtek, omoltanak
Segíteni a' szomszéd falakrol
A Katonák, de az ütöközetnek
24. Remenytelen lett vége – egy ablakon
2725 Lobbant fel a *por* – Hamza fejébe szalt
Az ongojó. 's bátor vitézi
Lelkeket ő vele elveszeszték –
25. Es elverettek. sok Török itt maradt
Sok bajnok elholt honja falán ezen

2708 k_2 [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Azok fogadták lelketadó szavát. k_3 [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Azok fogadták lelketadó szavát. **2709** k_2 [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Hágták vitézül a' falakat. Csereg k_3 [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Hágták vitézül a falakat. Csereg **2710** k_2 [helyesírási eltérései] Kard, puskacső zug. Nagy k_3 [helyesírási eltérései] Kard, [...] Nagy **2711** k_2 [helyesírási eltérései] haldokolók' k_3 [helyesírási eltérései] haldokolók [...] hallott – **2712** k_2 [helyesírási eltérései] veremből. Már k_3 [helyesírási eltérései] a veremből. Már talakodtanak **2713** k_2 [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Ált a' törésen; bízva lebegteté k_3 [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Ált a' törésen; bízva lebegteté **2714** k_2 [helyesírási eltérései] A' büszke zászlót Hamza, k_3 [helyesírási eltérései] A' büszke zászlót Hamza, **2715** k_2 [helyesírási eltérései] falakan előre. k_3 [helyesírási eltérései] Jött [...] falakan előre. **2716** k_2 [helyesírási eltérései] utánnam [...] Törökök! k_3 [helyesírási eltérései] utánnam [...] Törökök! **2717** k_2 [helyesírási eltérései] tenni! Némely [...] égbe vitt, k_3 [helyesírási eltérései] tenni! Némely öröket [...] vitt, **2718** k_2 [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Hogy őszvetört a' felvetett kő; k_3 [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Hogy őszvetört a' felvetett kő; **2719** k_2 [helyesírási eltérései] megjíedt [...] indult. k_3 [helyesírási eltérései] megjíedt [...] indult. **2720** k_2 [szövegváltozata és helyesírási eltérései] A' hadvihar széthalla. Rivallani k_3 [szövegváltozata és helyesírási eltérései] A hadvihar széthalla. Rivallani **2721** k_2 [helyesírási eltérései] rézkúrtek. Omoltanak k_3 [helyesírási eltérései] a [...] kúrtek. Omoltanak **2722** k_2 [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Segédre a' szomszéd falakról k_3 [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Segédre a szomszéd falokról **2723** k_2 [szövegváltozata] Ör - seregek; de az öldöklésnek k_3 [szövegváltozata] Örseregek; de az öldöklésnek **2724** k_2 [helyesírási eltérései] Remenytelen [...] vége: k_3 [helyesírási eltérései] Remenytelen [...] vége: **2725** k_2 [helyesírási eltérései] Lobbant - fel a' por; Hamza' [...] szállt k_3 [helyesírási eltérései] Lobbant-fel [...] por; [...] szált **2726** az [Sic!] k_2 [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Az önmag, és bátor Vitézi, k_3 [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Az önmag és bátor Vitézi, **2727** k_2 [helyesírási eltérései] ővele elveszeszték. k_3 [helyesírási eltérései] ővele elveszeszték. **2728** k_2 [helyesírási eltérései] És elverettek. – Sok [...] maradt, k_3 [helyesírási eltérései] És elverettek. – Sok [...] maradt, **2729** k_2 [helyesírási eltérései] honja' k_3 [helyesírási eltérései] honja'

- 2730 Ejjén. – vitéz Hamzát kinézven
Emil ölé meg – arany tekerceses
26. Nagy Kontya távul fenyle az elsütött
 Tűz por világnál – egybe lecsendesült
 A lárma – ók künn elmenének
- 2735 Itt csak őrizeten maradtak –
27. Zengette vidám énekit a' Leány.
Emilje karján. -: Istenem. óh ki vagy!
 Szerzője e' sok szép Örömmek –
 Melyek özönlenek e Kébelben –
- 2740 28. Oh kedves ejjel! mennyi halált hozál!
 Hoztále többnek több örömet. talám
 Csak nékem itten? láttze e boldog.
 Embereket szabad Istenek közt!
29. En az vagyok most – Hívem ólén – 's kezét
 Lankadva tartá Emilen – és örült –
 Hallott az édes Hang az által
 Ellen ablakra Theréz fülébe.
- 2745 30. Felebredett a' tegnapi Hölgy rea –
 Es monda. oh mint ömledez e Leány.
 2750 Tám egy halando csak szerencsés.
 Ömaga – 's más örömet nem érzi.

2730 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Ejjén. Vezér Hamzát kinézvén k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Ejjén. Vezér Hamzát kinézvén 2731 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Emil ölé - meg. – Arany gerezdes k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Emil ölé-meg. – Arany gerezdes 2732 k₂ [helyesírási eltérései] kontya [...] fényle k₃ [helyesírási eltérései] kontya távul fényle 2733 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Tűzporvilágnál; lánca keresztteken k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Tűzporvilágnál; lánca keresztteken 2734 k₂ [szövegváltozata] Hordák legényi visszamenve. k₃ [szövegváltozata] Hordák legényi visszamenve. 2735 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Itt ezek őrizeten maradtak. k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Itt ezek őrizeten maradtak. 2736 k₂ [helyesírási eltérései] Leány k₃ [helyesírási eltérései] vidám [...] a Leány 2737 k₂ [helyesírási eltérései] Emilje' karján: Istenem, oh [...] vagy k₃ [helyesírási eltérései] Emilje karján: Istenem, oh [...] vagy? 2738 k₂ [helyesírási eltérései] örömmek, k₃ [helyesírási eltérései] esok [...] örömmek, 2739 k₂ [szövegváltozata] Mely kebelem' melegítve buzdít! k₃ [szövegváltozata] Mely kebelem' melegítve buzdít! 2740 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Veszélyes éjjel mennyi halált hozál! k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Veszélyes éjjel mennyi halált hozál! 2741 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Hoztál e másnak több örömet? Talám k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Hoztál e másnak több örömet? Talám 2742 láttze e [Sic!] k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Csak nékem egynek? Látsz e boldog k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Csak nékem egynek? Látsz e boldog 2743 k₂ [helyesírási eltérései] közt? k₃ [helyesírási eltérései] közt? 2744 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Melyik vagyok most Hívem' ólén? 'S kezét k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Melyik vagyok most Hívem' ólén? S kezét 2745 k₂ [helyesírási eltérései] Emilen, [...] örült. k₃ [helyesírási eltérései] Emilen, [...] örült. 2746 k₂ [helyesírási eltérései] hang [...] által- k₃ [helyesírási eltérései] Halott [...] hang 2747 k₂ [helyesírási eltérései] Theréz' 2748 k₂ [helyesírási eltérései] Felebredett [...] reá. k₃ [helyesírási eltérései] Felebredett [...] negnapi [Sic!] [...] reá. 2749 k₂ [helyesírási eltérései] És monda: Oh [...] e' Leány! k₃ [helyesírási eltérései] monda: Oh [...] e' Leány! 2750 k₂ [helyesírási eltérései] halandó k₃ [helyesírási eltérései] halandó 2751 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Ó maga. 'S több örömet nem érzi. k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Ómaga. S több örömet nem érzi.

31. Nem ér velem bár több örömet visel!
Halgas Szerelmes Lányka! fel ebrend.
Hív Sándorom. nyújtotta karját.
2755 Es ölelé szeretettje keblét –
32. De hol vagy édes Sándorom! így kiált.
Hová menél, elhagyva Therézedet.
Talám jön, elszűnt, – meg kiáltá.
Sándorom! és rezegett az úrbolt.
- 2760 33. A' Hölgý felugrek – rettege. és remélt.
Elhalgatott. és ujra kiáltozá –
Egyszerre zorgótt Künn az ajtó –
Es idegen valakik jövének
- {56}
- 2765 34. Nyiss zart Theréz. égy szollal azok közül
Nem tudta [a] Lány. kik legyenek – kiált
Jöjj Sándor. és Sándort. gyakorlott.
Orvok omoltanak ejczakán ránk!
- 2770 35. De ujra hangzott. a' szomoru szava
Theréze nyiss zárt! Sándorod envagyok –
Es felnyitá, és látta Kincset
Verbe keverve, fejet. habozni –

2752 k [betűbeszúrás] visel k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Nem érsz velem bár Égiek' egyike. k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Nem érsz velem bár Égiek' egyike. 2753 k₂ [helyesírási eltérései] Halgass szerelmes [...] felébredend k₃ [helyesírási eltérései] Hallgass szerelmes [...] felébredend 2754 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Hív Viktorom, – nyújtotta karját k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései; átírás] <Vi>Hív <Victorom>Viktorom, – nyújtotta karját 2755 k₂ [helyesírási eltérései] És ölelé Szeretettje' keblét. k₃ [helyesírási eltérései] ölelé szeretettje' keblét. 2756 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] De hol vagy innen Viktorom? így kiált. k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] De hól vagy innen Viktorom? így kiált. 2757 k₂ [helyesírási eltérései] menél [...] Therézedet? k₃ [helyesírási eltérései] menél [...] Therézedet? 2758 k₂ [helyesírási eltérései] Talán jön! – elszűnt, [...] kiálta: k₃ [helyesírási eltérései] Talán jön! – elszűnt, [...] kiáltá: 2759 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Viktorom! és rezegett az úrbolt. k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Viktorom! és rezegett az úrbolt. 2760 k₂ [helyesírási eltérései] felugrék, rettege [...] remélt, k₃ [helyesírási eltérései] A [...] felugrék, rettege [...] remélt, 2761 k₂ [helyesírási eltérései] Elhalgatott, [...] újra kiáltoza. k₃ [helyesírási eltérései] Elholgatott, [...] kiáltoza. 2762 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Egyszerre zördült künn az ajtó, k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Egyszerre zördült künn az ajtó, 2763 k₂ [helyesírási eltérései] És [...] jövének. k₃ [helyesírási eltérései] És [...] jövének. 2764 k₂ [helyesírási eltérései] zárt Theréz! egy szóllal [...] közül. k₃ [helyesírási eltérései] Nyitss zárt Theréz! egy [...] közül. 2765 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Nem tudta a' Hölgý, kik legyenek, 's kiált: k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Nem tudja a' Hölgý, kik legyenek, 's 'kiált: 2766 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Jöjj Viktor! és Viktort gyakorla; k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Jöjj Viktor! és Viktort gyakorla; 2767 k₂ [helyesírási eltérései] éjszakán ránk. k₃ [helyesírási eltérései] éjszakán ránk. 2768 k₂ [helyesírási eltérései] újra hangzott [...] Szomorú szava: k₃ [helyesírási eltérései] hangzott a szomorú szava: 2769 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Theréz nyiss zárt! Viktorod én vagyok! k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Theréz nyiss zárt! Viktorod én vagyok! 2770 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] És felnyitá, és látta Férjét, k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] És felnyitá, és látta Férjét, 2771 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] 'S vérbe keverve fejét habozni. k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] 'S vérbe keverve fejét habozni.

36. Es látta holtját. 's keblire dült. 's leholt.
Sándor kiáltást halva az éjjelen
 Felkölt Theréz szép Hölgye mellől.
 2775 Hirtelen. – és aluvó Szerelmét
37. Megcsokolá újj Frigyhítek éjjelen
 Es vívni indult. 's elvesze oly hamar.
 Legényi felfogtak tetemjét.
 Es megadák szeretett Keblének –
- 2780 38. Haszontalan várt. rá Szeretetje ma –
 Reménytelen veszt nem bira a' Kegyes.
 Lerogyva. Matkáját ölelte
 'S Lelke mosolygva repült utána →

{58}

XV. Ének.

- 2785 1. Kongott azomban a' jeladó harang.
 Istvánon. éjfélt volt peregett az ércz.
 Minden futott a' véd falakra –
 Jöttek az ostromolo Pogányok.
- 2790 2. Egy bástya széljel szoratik. a' falak
 Tönkekre válván élbeszakadtanak.
 Es a törést járatlaníták –
 Álva maradtanak a' dühöttek.
- 2795 3. Mólker gerezdjét ujra felingata
 A' mina. szúrto gyökre feluttették.
 Harmincz legényt vitt fellegekbe –
 Lábokat. és kezeket repített –

2772 k₂ [helyesírási eltérései] És [...] holtját, [...] dült, [...] leholt. – k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] És látta holtját 'a keblire dült, 's leholt. 2773 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Viktor, kiáltást hallva az éjjelen, k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Viktor, kiáltást hallva az éjjelen, 2774 k [aláhúzza kemény ceruzával] szep k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Felkölt Theréz hú Hölgye mellől k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Felkölt Theréz hú Hölgye mellől 2775 k₂ [helyesírási eltérései] Hirtelen, [...] aluvó k₃ [helyesírási eltérései] Hirtelen, [...] aluvó szerelmét. 2776 k₂ [helyesírási eltérései] Megcsokolá [...] frigyhitek' éjjelen, k₃ [helyesírási eltérései] frigyhitek éjjelen, 2777 k₂ [helyesírási eltérései] És [...] indult, k₃ [helyesírási eltérései] vívni indult, 2778 k₂ [helyesírási eltérései] Legényi felfogtak tetemjét, k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Legényi felfogtak tetemjét, 2779 k [betűbeszúrás] Keblének k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] És megadák szeretett Felének. k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Es megadák szeretett Felének. 2780 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Haszontalan várt rá Szeretetje most. k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Haszontalan várt rá szeretetje most. 2781 k₂ [helyesírási eltérései] veszt [...] kegyes, k₃ [helyesírási eltérései] veszt [...] kegyes. 2782 k₂ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Lerogyva, férjét átölelte, k₃ [szövegváltozata és helyesírási eltérései] Lerogyva, férjét át ölelte, 2783 k [széljegyzetben az oldal alján, puha ceruzával] Ez ki nyomtatott. / III. Hébében k₂ [helyesírási eltérései] lelke [...] repült utána. k₃ [helyesírási eltérései] lelke [...] repült utána. [folytatólagosan az oldal alján, ugyanazzal a tintával] Aranyas-Rákosi Székely Sándor / Kiíratott a „Hébe zsebkönyv 1824 évi folyamából / 57. laptól 65-ig [56^v–57 f. üres]

4. Széles törést vert. – Kontyviselők elő.
Rikolta *Arszlány*. Minden utánna ment.
Az agy soronként dönti, zuzza.
'S Uj sorokat ver az omladokra –
- 2800 5. Megáltak, ismét rettenetes robaj.
Között rohantak – 's ujra meg allanak –
Az ágyuk omló ordítása
A vezető szavát elszünette –
- 2805 6. De lenge Zászlo. <a kodókon, utan>
Nyomult az ostrom – tarsa halálheljet
Vigyázta minden. 's átrohanvan
Testeiket tapodák, hijaba.
- 2810 7. Kerlélte kinbán' a' leőlött vitéz –
És senki nem hall. senki nem éreze –
Kapcsolta tarsát mejbe löve –
Es keze lába veszitve mérgelt –
- 2815 8. Egy nagy toronybol nézte pogányait
A nagy vezér. – és meregetett erőt.
Es látta Haromját tűzekben –
Ibrahimot Deleken forogni.
9. Ejszakra a' Kánt. bombikot. és pumát
Nyugotra Nagy Hös Szepvizekit falat
Személyszerént Ontatni. tórni.
Nézte izent. 's neveken köszönté –
- 2820 10. Süvegje ékét, Kárniol. és arany.
Lófark gerezdjét oldja le. 's Ibrahimt.
Fényes tekintettel nevezvén
Altaladatja vitézi berúl –
- 2825 11. Kettős tüzet vett Ibrahim és felelt.
Vidd a' Vezérnek jo Követ: Ibrahim.
Becsúli Szultánját. 's vezerit.
Es Mahumed hite szent előtte –
- 2830 12. Csak ennyi szot vigy. – mit felel e' sida
Halgasd; emelvén a sida nagy nyelét.
Elöre vágtat 's menykövekként
<Pattogatott> az omolt sorokközt –
- 2835 13. Kiálta vágott. haga töresekét.
Zászlot kezével vitt Katonák előtt.
Beronta a' Bastyán, felütven.
Nyomba ezer rohanok keríték –

XV. Ének k [széljegyzetben az oldal tetején közepén, kemény ceruzával] 9 **2800** k [széljegyzetben a sor előtt, fekete tinta] + **2804** k [áthúzva, föléírva, szépia] <a kodókon, utan>'s *fenyle az agy tüze* – **2823** k [széljegyzetben a sor előtt, fekete tinta] + **2831** k [áthúzva, föléírva, kemény ceruzával] <Pattogatott>*Bujtogatott* **2835** nyomba [Sic!]

14. Látá vezérét a' követ és haza.
Menvén felelt: O Musztafa! Ibrahim.
Csekélj beszédű, Kardja mondá.
Mit felelendjek Uramnak itten –
- {59}
- 2840 15. A' Hös mosolygá – Ibrahim a' falan
Tusáza –. a' vész terjedezett belöl.
Jött Libenberg és víva. 's elment.
Jott Salaburg. Salaburgis elment.
- 2845 16. Vívék Koláltó. gyenge kezét hozott.
Vitt Stahremberg. a Kopja lebegtető.
Vívának. és meggyőzetenék.
Ibrahim a' falukon maradván.
- 2850 17. De Arjezagat. lelke nemes tűzé.
Nem engedő eltúrni becsületét –
Kezébe vé Kopjája markat.
'S Ibrahimot. közel így kiáltá.
- 2855 18. Vezér ne szégyeld vívni egy Ifjuval.
A Tág vizeztől hordja nemes nevét.
Es vedni jött vallást. 's hazát itt.
Szolla. 's emelte nehéz sidáját.
19. Es Ibrahimnak siska meg íngada –
Felvonta a' Hös Kardja vasát. 's leüt
Es érte válban' Arjezagát.
Vére szívárkoza, ő nem erzé –
- 2860 20. Emelte <ismet> Kopja nyelét. 's kemény
Jobjába történt Ibrahim ercnyele –
Fajlálta a Hös. egy Legényét
Vette. 's magát tusakodva védé –
- 2865 21. Es félre menven lángza szemérmiben –
Eljött viszontag. viva. serénykede –
Erős ütést vett jobja, 'sibbadt,
Es kezéből kiesett sidája –
- 2870 22. A' Höst Alimbég váltya fel, elmene –
Es Arjezagat. győznie engedé –
Es monda hozzá Hamza. nagy Bég.
Bölcs vezető! had erőshez illik.
23. Te bölcs vagy. és kár hasztalan esned el –
A Harcz erővel jár. noha ész vezér! –

2836 k [átírás] <..>haza 2838 k [átírás] beszé<..>dű 2839 k [átírás] <othon>itten 2858 k [átírás] <a>válban'
2860 k [átírás, fekete tinta] <ismet>ó is 2863 k [beszúrás] 's 2866 k [átírás] <.>vett 2871 k [áthúzza, melléírva]
erős <kezek>hez illik k [széljegyzetben a sor előtt, fekete tinta] +

- 2875 Menj és pihenél sátorodban –
Adj te tanácst. mi követve végzünk –
24. Es felre ment a' Bölcs Vezető. 's pihent. –
De Hamza rontott. és tüzet ujjita
Haszontalan, már elveretvén
A Törökök szaladozva zúgtak –
- 2880 25. Utannak indult, ötven erős nemes
Ifju. Kolaltó Hadnagy alatt. csapott
Es úzte sanczon' vermeken tul –
A' szaladokat ólé halommal –
- 2885 26. Husszeyn vezérlett ellenek. és agyak.
Dörögve zúgtak 's hanytanak ongojot.
De fenn arányban szálla a' gomb.
Hasztalan a' tereken omoltle –
- 2890 27. Ezt észre vévén a' nemes Órsereg –
Ifju tűzeben batroda. és rohant. –
Elszánva. nem szemlélve vést. 's helyt.
'S Vitte sebes heve a' veszéljre –
- 2895 28. Visgálta oket <Szepvízeki> lesen –
'S Elszánta tettét – 's <parduczos> öreit
Elekbe hozván. a' <Töröktől>–
Elvezeté. 's seregére csalta –
- {60}
29. Csapkodva forgott a' tüzes Ifjunép.
De a' <Magy>arság Kardja keresztesén
Ingván. sebet nem sérthetett. és
Hasztalanul gyakorolta Karját.
- 2900 30. Es békarélák rendre az Ifjakat.
Es elfogák. 's a' sátor alá vívék –
Sűrű <Magyarság> fogta kórnyül –
Es megadák Kezeket. szomorgva.
- 2905 31. Kőnyeztek. égyis nem veve nagy sebet –
Az estve eljott csillagok égtének.
Most vége lén a' várívásnak –
'S Mindenek őrszegeikre mentek –

2878 k [átírás] (1) elveretten (2) <elveretten>elveretet (3) <elveretet>elveretvén 2882 k [átírás] <sancson>sanczon' 2891 k [átírás] <hitet>heve 2892 k [áthúzza puha ceruzával, föléírva szépiával] <Szepvízeki>Bég-Uliman 2893 k [átírás, szépiával] <parduczos>fegyveres 2894 k [átírás, szépiával] <Töröktől>Veszélyből 2897 k [áthúzza, föléírva, szépiával] <Magy>Jancs 2902 k [áthúzza, föléírva, szépiával] <Magyarság>Jancsarság

- 2910 32. A' Fő Vezér hold fenyé alatt gyepen
Uldelt Harámbal <Szépvizeki meg[t]ert.>
Hozott Profetád jo Vezér! szolt.
Musztafa. őrhelyeden vitezül
- 2915 33. Allál ma. vedd e' draga Smaragd övet.
Ulém a Szultán Annja jutalmazá.
Ezt ennekem. Pamphyliaban –
Pártosokat rabigára tévén –
- 2920 34. Es vette a' Hős. 's mejje tűzelge rá –
Kavét ívának. 's ülve regéltenek –
Jött egy Követ Kaurok követje
<'S Szépvizekyt> neveként köszönté.
- 2925 35. Szollott. <Magyar> Hős. holnapi Délelőtt
Nagy *Arjezága* párviadalt ajánl –
A' Hős felelt: vidd vissza. Hírnek!
A' <Magyar> a' viadalt fogadta.
- 2925 36. Őrvendve hallá Musztafa a' tusát.
Es monda *Korvin!* hogy ha nyerendel. én
Neved megülem. 's tiltva harczot.
Holnap egész Napon' Inneped lessz –
- 2930 37. Igy szolla. ejfel jött le, 's alunni ment –
De a' Magyarnak lelke sokat tűzelt.
Es látta Czelját. 's végri hajtván
Ez viadalt nemesen kiálja –
- 2935 38. A' Hajnal eljött szep nap aranykodott.
Ket sorba allott. a' Törökör kívül –
Hosszu kareban. a' falakrol.
Néze Vezér, anya. és Leanyzó.
- 2940 39. Mert béke volt most – a' kapukot Nyítak
Es Arjezága hagdala szep lován –
Nyeregj[e], és czafrangja ragygot.
Kopja Nyelet vezetett kezében –
- 2940 40. Kialta. 's hagdalt *Vin* víze térjein.
Nem késve indult <Szépvizeki>. fele.
's Igy szolla hozzá *Arjezaga*.
<Hunyadiak maradeka ó Hős.>

2908 k [átírás] <fenyl>fenye 2909 k [áthúzva, föléírva, szépiával] <Szépvizeki meg[t]ert>*Beg Ulimán* jöve.
2919 k [áthúzva, föléírva, szépiával] <'S Szépvizekyt>*Bég Ulimánt* [széljegyzetben a sor előtt, fekete tinta]
2920 k [áthúzva puha ceruzával, föléírva, szépiával] <Magyar>*Török* 2922 k [átírás] <menj>*Vidd* [beszúrás, fekete tintával] vissza/ 2923 k [átírás, szépiával] <Magyar>*Török* 2924 k [a következő két versszak bekeretezve, szépiával, a keret mellett széljegyzetben, kemény ceruzával] + 2930 végri [Sic!] 2932 k [átírás] <az>*aranykodott* [széljegyzetben a versszak előtt, kemény ceruzával] ## 2933 k [átírás] <falközt>*allott* 2934 k [átírás] <v>*falakrol* 2941 k [áthúzva, föléírva, szépiával] <Szépvizeki>*Beg Uliman* 2943 k [kihúzás, szépiával]

- 2945 41. <Te> szegyenitéd a' nemes őreket
Kedves barátim', tegnap Ösink terén!
Es lánczra fűzvén sok szüleknek.
Banátot, és epedést, okoztal!
- 2950 42. De büntetlen nem hagyon e' nevet.
Egy par csidával kell igazítani pert.
Es vagy kiváltom, vagy barátim'
Vereiért magamat felalldom –
- {61}
- 2955 43. Így monda, forván, <Szepvizeky> felelt.
O Arjezága nagy Spanyolok faja!
Szavad maradjon, 's hogyha győzendsz
Rabjaimot szabadon' öleljed.
- 2960 44. Csak egyre kerlek, hogyha megőlsz, ne hagyj
Testem fedetlen. Küld haza gyermekim
'S Hőlgymhez, ott Vágyok nyugodni
Barha hadak mezején veszendek –
- 2960 45. E láncz, ez öv, e' fegyverek öntied –
Hős Arjezága vette hagyásait
Es monda, ő Hős ellenem vagy, –
Sok hagyományidat elfelejttem –
- 2965 46. Ha halsz, találandsz eltemetöt talám.
En bosszut alló, nem renye pap vagyok,
Van nékemis Hőlgym, 's fiácskam.
Gondja leszen kikinek magára –
- 2970 47. Így szolla' a' nagy Kopjalebegtető.
Széljel lovaglott most kiki, és megint
Szemközbe alván Kopja zenges
Es ropogas gyakorolta egymást –
- 2975 48. Megint lovaglott, és leutött megint.
A' Mén szököngött, és emelengve járt –
Emelte Kardját, a' <Magyar> Hős.
Hirtelen arohanó spanyolnak.
49. Elkapja omló mejje alol – 's kivág
Elöle, nem sért, siskot emel ki csak.
Ezt Földre ejté – a' Spanyol mén.
Elriadott, 's leveté lovagjat.

2944 k [átírás, kemény ceuzával] <Te>Meg 2948 hagyon [Sic!] 2952 k [áthúzva, föléírva, szépiával] <Szepvizeky>Beg Ulimán 2971 k [betűbeszúrás] gyakorolta 2974 k [áthúzva, föléírva, szépiával] <Magyar>Török 2978 k [átírás] <Es>Ezt

- 2980 50. Vágtatni kezdett. 's lejtve kerenge – a'
Pogány örült. és tapsola. 's integet
Hogy szelje párját a <Magyar> Hős –
A' <Magyar> álva marad – 's vezetven.
- 2985 51. Fekelve a' mént szolla: Spanyol vitéz:
Spanyol nevet hord Karcso Arabsz lovad.
De vág. de nem hü. – ülj Magyarra.
Kisded. erős faj. Urát kíméli.
- 2990 52. En mást vezérlek. 's uj viadalt fogunk.
<Magyar> vitéz. így szollala a' spanyol.
Egyikre sem. talpon tusázunk –
Monda. 's szemérme szemén sugárzott
- 2995 53. Leszalla a Hős. 's általadá lovát
Fegyvernekének. Kardot emeltenek.
Es újra forrott a' tusázás. –
Csapkoda mindenik. és feszített.
54. De Arjezága Kardja kezébe tört.
Hideg hevíté vere erét. 's riadt
Kétlette fusson. vagy me[g]alván,
Rabja legyen fogadott Urának –
- 3000 55. Szemlélte 'jedtét <Szepvízeky>. 's beszélt.
Vitéz. ha Kard kell fogjad, ez ólni jó.
Fegyvernekem mást hoz – 's legottan.
A viadalt vele újra kezdjük –
- 3005 56. Tarcsd meg Vezér! én itt maradok veled.
Mond a spanyol míg fegyvered érkezend –
Ott álla a' nyertes. 's nyeretlen –
Es fogadásaikat felejték –
- 3010 57. A Fegyver éljött. 's a' tusa újra gyúlt –
Választa Kardot. 's vagdala a' spanyol
Érzett, nem érzett. Hőst. barátot.
Vagdala mert heve ingerelte –
- 3015 58. De a <Magyar> Hős. Kardja sebes hegye.
Mejjebe mejjen behata, és le dült –
<Szavatlan – egy Kép volt Sinórjan
Vette. 's keblén rea vert bocsatván.>

2982 k [átírás, szépiával] <Magyar>Török 2983 k [átírás, szépiával] <Magyar>Török 2985 k [átírás] <S>Karcso
2986 k [átírás] <lovamra>Magyarra [lapszéli széljegyzetben a sor előtt] (ijed) 2987 k [átírás] <Uraka>Urát
2989 k [átírás, szépiával] <Magyar>Török 2992 k [széljegyzetben a sor előtt, fekete tinta] + 2998 k [átírás]
<S>Kétlette 3000 k [áthúzva, föléírva, szépiával] <Szepvízeky>Bég Ulíman 3005 k [beszúrás] mig [átírva,
megerősítve, (fekete(?)) vagy nagyon sötét] szépiával] mig 3007 k [átírás] <ha>felejték 3012 k [átírás, szépiával]
<Magyar>Török [átírás] <Kard>Hős 3014 k [áthúzás puha ceruzával]

{62}

59. A gyepre távul tette. 's lelankada.
Ismét felebredt. 's Szepvizeky kezét.
Jobjába fogván. esdekelni.
Láttata. és melegét kiadta –
- 3020 60. Remülve nézék mindenek a' falon.
Es senki nem ment ujj tusa kezdeni –
A Fő vezér. és vad Poganyság.
Egre emelte nehéz robajját –
- 3025 61. <Es Innepet tett Musztafa. 's nem töré
Az agyu bastyát. tánczola a' Török.
Egesz nap. es őrvendve áldá
Szepvizekyt. 's nagyította hírét.>
- 3030 62. De a' <Magyar> Hős monda. 's legényei
Nagy Arjezagát Kopja gerezdeken.
Sátorba vivék. tiszta vizzel
A habokat lemosak. <'s fejerlő
- 3035 63. Leplekre tevén illatozó vizet
Es balzamat kent Szepvizeky rea –
Arany pereczt vont Karnyelére –
Lanczot akasztta Nyakába – és Két
64. Kardot sajátul adva. keresztbe tén
Mejjére – a' test a' levegön pihent. –
Es estve lett most őszvehívá
A nemes Ífjakat. es Tokajjal.>
- 3040 65. Es *őz* szelettel megvacsoráltatá
Vendeginek kedvek ereszkedett.
Es elfelejték rabbilincsek' –
Buslakodott egyedül *Koláltó*.
- 3045 66. Es monda: o' Hős! Ifju talám szelid
Szerelmesednek Keblire gondolál.
Jobb volna most ott szűnyadozni.
Mert emelél <Magyarímra> kardot.
67. Felelt Koláltó: <Szepvizeky Magyar!>
En vívni jöttem, 's ölni; Tatárt <Magyart>.

3016 k [a versszak és a következő versszak első két sora bekeretézve puha ceruzával] 3022 k [a versszak utolsó két sora és a következő versszak bekeretézve és áthúzza puha ceruzával; majd ugyanezen versszak utolsó két sora átsatírozva (mintegy kiemelve) ugyanezzel a ceruzával, a sor mögött széljegyzetben] ma / rad [a satírozás következtében elmosódott írás megerősítése, szépiával] A Fő vezér 3028 k [áthúzza, föléírva, szépiával] <Magyar>Török 3031 k [áthúzás ceruzával] 3033 k [átírás] <Szepvizeki>Szepvizeky 3035 k [betűbeszúrás] Lanczot [átírás] <a>Két 3041 k [átírás] <Vendégeit – jó>Vendeginek 3047 k [áthúzza, föléírva, szépiával] <Magyarímra>seregímre 3048 k [áthúzza, szépiával] <Szepvizeky Magyar!> 3049 k [betűbeszúrás] Magyart [átírás, szépiával] <Magyart>Török

- 3050 Mind egy előttem hogyha Ellen.
Hogyha barát. szeretem. barátként.
68. Es megveré nagy vállait a <Magyar>.
'S Mondott: derek faj Gyermek! hívjad ez.
Ötven Nemest. – és Arjezáját
3055 És lovait szabadon vigyétek!
69. Es Stahrembergnek mondjatok: a' <Magyar>
Vedelmezé a' vészni menő Nemes
Serget. midön oly vakmerően
A' Törökök lese közt merengett.
- 3060 70. <Es béke néktek. 's menjetek. éjj vagyon –!
Es a' merész nép. ör magyarok között
Vezetet bé. a' Törökség.
'S Musztafa nem tuda a' dologrol>

{63}

XVI. Enek.

- 3065 1. Hajnal hasadt, még Ibrahim. és Kara.
Tanácskozának szüntelen, ejczakát
Almatlanul töltvén, mi moddal.
Kellene a' falakan betörni –
- 3070 2. Elunta a' nep a' gyakor ostromot.
Sok jo vitézek holtanak el. sokan
Csűggedve nem biztak, 's vezérek
Lelket adó szava gyenge fény volt –
- 3075 3. Sok vissza indult. 's szökve elillana –
Mit tenni. mint. 's hol. rendre kinézelgélék,
Csak egy Remény van. hogyha el.
Halva marad. 's tűzesítve sem gyul –
4. Tanácskozott Bölcs Ibrahim. és Kara –
Egyszerre jönek sok Törökök. 's hozák
Kopjakon *Arszlan*. holttetemjét.
Ibrahím egy szeretett barátját. –

3052 k (1) [átírva szépiával] <Magyar>*Torok Vezér* (2) [átsatírozva puha ceruzával] <Torok> Vezér 3056 k [átírás, szépiával] <Magyar>*Török* 3058 k [átírás] <miut>midön 3060 k [a versszak három első sora áthúzva szépiával] 3062 k (1) [áthúzva ceruzával, mögé írva] <a' Törökség>a *Magyar Hős* (2) [átírás, szépiával] a <Magyar>*Török Hős* 3063 k (1) [a sor áthúzva ceruzával, alatta új sorban kemény ceruzával] <'S Musztafa nem tuda a' dologrol> *Neman erzetiben mosolygott*. (2) [átírás szépiával] <Neman>*Erdeme* [megerősítve, áthúzva sötétebb kemény ceruzával] *erzetiben mosolygott* [az oldal alján puha ceruzás széljegyzetben kihalványítva, majd a fenti sötét kemény ceruzával áthúzva] a magyar *nép de* [bizonytalan olvasat, kiemelés tőlem – B. P. A.] / *mire cseréld* [bizonytalan olvasat, kiemelés tőlem – B. P. A.] fel XVI. Enek. k [széljegyzetben az oldal tetején középen, kemény ceruzával] 10 3034 k [átírás] <barálját>barátját

- 3080 5. Együtt viselték gyermeki éveket –
Együtt buzogtak lelkeik, egy vala
Erzések. egy Szív. egy Kenyer 's víz.
Egy vala ök, neveik különbzén –
- 3085 6. <Es látta. s mejj bánat ömölte el –
Es látta, és bölcs szive megingada –
Es látta, a' bu. 's gyenge könycsepp
Trúczola gondviselő eszével ->
- 3090 7. Es szótalán. lett, 's elhalavanyodék –
Ő félre ment. a satorokon kívül.
Ott hagyva testet. 's Fővezérét –
Lepdele, és sebesen tekintvén –
- 3095 8. Elhalgatott, és álla. 's kezét töré –
A Fővezér, és Akmet utánna ment.
Kezét fogák. ő jöve nem jött.
'S Elnehezülve gyepen le rogyant.
9. 'S Elszúnyadott. most rettene, és szaladt.
Hát Bölcseség így érzed a veszélyt?
Hijába véltem, hogy hideg vagy.
Bölcs Kebelek legelébb sajognak –
- 3100 10. Mert látni a' jot, 's rosszatis érzeni –
Es tudni mindkét mit teszen. és miért
Ez fájdalom. jobb volna égyet
Tudni csak, és vele csendben élni
- 3105 11. A' bagyadásból megjöve Ibrahim.
Kerdezte, Arszlán ez? ki ölé meg őt.
Mondottak. a' hordók. az éjjel.
Hirtelen a' falakan keresztül.
- 3110 12. Mentében égy csó magva lehullatá –
Ő éjjelenként *Kaur* szeretőjéhez.
Bé. és ki járdalt – es csak ennyit
Tudni felőle – ki ölte meg. *nem.* –
- 3115 13. Most ujra elment Ibrahim. otthagya.
A Fővezér a' testet arany seljem
Leplekre tévé. megmosatván –
Délre bocsátva fejét. csekéljen
14. Egy tábor-ágyon nyugva az őldőkölt –
A zöld mezőn a' sátor előtt – mene.
Tatár Török szemlélni a' Höst.
Bankoda, és kiki sirva mendel –

3084 k [a versszak áthúzva puha ceruzával; elmosódott folt a „mejj” előtt] 3088 k [átírás] <'s el>lett 3093 k [átírás] <Ha>Akmet 3094 k [átírás] <és menve>ö jöve 3100 k [átírás] <látt>látni [átírás] <jok>jot 3112 k [átírás] <elmene>elment 3114 k [átírás] <megmosatt>megmosatván 3119 k [átírás] <sira>sirva

{64}

- 3120 15. Sokaig álmélt Ibrahim egy patak
Mellet. pirossan szorta sugarait
A Feljövő nap. bus fejére –
Ö Delekig maradott. tanácsít
- 3125 16. Kétlette. 's főve – Musztafais hadát
Várkozva tartá. 's nem tudá mit tegyen –
Bölcs Ibrahim jött. szolla. Hösem!
Musztafa, tegy eleget barátom
- 3130 17. Lelkének. és most mert teheted segélj!
Gyűjcsd őszve Néped! fegyver alatt kikit.
Kit lába bir. és jobja él még!
'S Nemzeti nev, haza, 's hit hevíti –
- 3135 18. Nem szolla többet. Musztafa engede –
Nem tudta mit néz Ibrahim őrszeme –
Pergett azomban Dob. perezc Kürt.
Hirdete. és seregek jövenek –
19. Fegyverben. és Kész Ménlovakon. 's gyalog. –
Karéba állott a' zuhogo őzön –
Középbé Arszlán. teste holtan.
Zöld gyepen áll. kiborítva seljme –
- 3140 20. Csendet parancsolt a' Dobútó legeny.
A Test féjénel álla meg Ibrahim.
Es ismeretlen fény Sugárza
Homlokain. szeme lángja fénylett –
- 3145 21. Mejj halgatás lett. 's nagy figyelem körül.
Ő földre szegzé bus szeméit. néhez
Bánatban almelt – jobja mejjen.
'S Késve emelte nehéz szemöldjét –
- 3150 22. Arszlán barátom! hol vagy, emelj szemet!
Mevált barátod zenge fejed felett –
Csak ennyi volt a' szép baratság?
Ennyi öröm ragyogott szememnek!
- 3155 23. Es mejje elholt, és leborulva sírt.
Ismét beszélett: Nem te igertedé
Elérve kedves honnyaínkba –
Húgodat a' gyonyorú Laríndát.

3130 k [átírás] <ez>és <j. [olvashatatlan betű]bja>jobba 3131 k [széljegyzetben a sor mögött, kemény ceruzával] # 3140 k [széljegyzetben a versszak mögött, kemény ceruzával] # 3145 k [átírás] <jo>bus 3146 k [áthúzva, fölírva] <emelkedett>mejj 3147 k [áthúzva, alatta új sorban] <'S Mejjére>'S Késve 3150 k [átírás] <Keletnek[bizonytalan olvasat]>baratság 3151 k [átírás] <v>ragyogott 3152 k [széljegyzetben a sor mögött, fekete tinta] +

24. Saját kezekkel tenni őlembe le –
 Ó menyki kedvet, mennj[i] öröm reményt.
 Igértem én néked. midőn te.
 's Én feleség kebelében űlve
- 3160 25. Regélni kezdünk szép hadi tetteket –
 Hát én vígyem meg holtad anyádnak, és
 Hugodnak, én – távol mezőkre
 Hoztalak österemed lakáról
- 3165 26. Hogy itt vitézek tetteivel, nevet.
 Es hírt szerezvén érdemeket nevelj –
 Ó mint neveltél! bus anyádnak –
 Es nekem itt epedést <neveltél> –
- 3170 27. Így szolva ísmet félbe szakadt szava –
 Hősek, Legények! kezdte tüzes szavan.
 Miert hozánk serget Pogányra –
 Nincs temetője hazánk hegyeinek! –
- 3175 28. Megbosszulatlan hullanak a derek
 Vitézek itten! vagy mi haszontalan'
 Hordunk sidákat gyenge kézzel –
 Es csak őletni tudunk nem őlni –
29. Huj vissza Hősek vissza hazánk fele –
 Az ősvények jok – gazdagok a' mezők.
- {65}
- Miert hadakban vívni halni?
 Vérsebeket. 's ehezést víselvén –
- 3180 30. Jobb othon egy Hőlgý Keble' őrőmjiben
 Munkátlan űlvén. földemelő vasat
 Ismérni csak. 's bárdot. 's Kaszát, mint
 Fegyverekt neveken tanulni –
- 3185 21. Csekélj Dicsőség! vissza Török Tatár!
 Elhalgatott. és mejj figyelem lépett
 Egyszerre míndent. ingadoztak.
 Fegyvereket veve sok. 's elindult. –
- 3190 32. 'S Egyszerre zugott. Vért. hadat. és halált!
 Kardok morokján függtek ezer kezek.
 A' pap könyörgött, a' vitéz forrt.
 Tisztviselő szaladott sorához.
33. Egyszerre mozgott mínden egész mezőn –
 Előre fénylett Ibrahim. ő után

3165 k [átírás] <hie>hírt 3167 k [áthúzva, kemény ceruzával] 3168 k [átírás] <szola>szolva 3174 k [átírás]
 <sidát.>sidákat 3182 k [átírás] <Kaszákat>Kaszát 3183 k [betűbeszúrás] Fegyverekt

- 3195 Vezér vitéz. a várfalakra –
Rettenetes vala a' zajongás
34. <Es ott maradt a' test. 's Kara. és Harámb
Bámulva láták a' jelenés tüzet –
Mi lessz ez? így szollott Harámbhoz
Musztafa. nem tud senki szólni –
- 3200 35. A testet ottan bétakarák megínt –7
Es vissza vittek Sátoralá -> dörög
A jelmozsár. és éktelen nep.
Omla töréseken a' falakra –
- 3205 36. Már Delután volt. konga az Őrharang –
A várvezerség a falakon vala –
Ölettek öltek sok vitézek
Vertenek. és veretének éllel –
- 3210 37. A' vár előtt egy bastya felütteté
Kétszáz Keresztényt. és Törököt repít
Felhőkbe. 's a' Csaszari lakhely.
Kőfalait felalá hasítá –
- 3215 38. A' faltörésen ronta be a Pogány –
Elébe állat[t] *Rumpler* erős vezér –
Es elfelejtvén tiszti rendjét. –
Vaga legényei közt. 's csatázott –
39. Uram vezér szollt. *Várhegyi* Közlegény!
Mennj vissza. a' poszt. és csata rendtörés
Köz. dolga. a' Hadnagy vezérlel.
Hasznos ez itt, amaz ott. egyenlőn –
- 3220 40. En őlni értek. mint te, vezetni nem –
Ha nincs vezérlőm. rettegek. és futok –
Levágni. mit vágysz! én levágom –
Erted, eregy vezetők sorához –
- 3225 41. Es így felelt a' hadra hevült vezer –
Oh ősz vitézem *Varhegyi* mit beszélsz!
Kettős dicsőség. hogyha Hadnagy
Vívni tud a szeretett *Legény* közt –
- 3230 42. 'S Vezetni is tud. 's védni elől megyen –
Es vagdalá a' falrajóvó Pogányt.
Jött égy goljó. 's homlokba érven
Földre borult – 's szava elfogodott.

3196 k [áthúzás és mellette széljegyzetben puha ceruzával] + **3203** k [széljegyzetben a sor után, sötét kemény ceruzával] + **3211** k [széljegyzetben a sor előtt, kemény ceruzával] # **3212** k [puha ceruzával bekeretezve a sor elejétől az oldal aljáig, a kihúzás kezdetéig] **3216** k [átírás] <szolla>szollt **3228** k [átírás] <vívni>védni

43. Emelte Hóset. Várhegyi. és erős
 Őleben egy ház boltya alá hozá –
 Es vissza menvén ór helyére –
 3235 Ott kiadá nemesen melegjet.
44. Egy on mag által – Viva Szerényiis
 De válba érvén egy Kova Koszelet.
- {66}
- <Meggzagatá a' hus ídegjet.
 'S Vere sebes buborékkal omlott –
- 3240 45. Őt félre vivék Őrejei. hős Szúkhé.
 Vezérle sebzett társa heljett. csapott:
 Vágdalva Kiütött a' falakrol –
 Vítte sebes tűze a veszéljre –
- 3245 46. De terd Kalaccsát érte egy ongojo –
 Es térdre ejté – más rohan. és fején
 Sisak tareját elsodorja –
 U[l]dele egy kőven. és jajongott.
47. Mellette ment el. híva legényeit
 Kis Stahrenberg.. és szolla: Szúkhe Vezér.
 3250 En itt halok. vidd kis fijamnak –
 Kardomot. és Feleségem' othon
48. Kőszőncsed értem – monda. 's lehajlada.
Szúkhé barátom! visszafelelt amaz –
 Töltöm Kívántad! csokot adván.
 3255 Nékie, elviteté barátját –
49. De Stahrenbergis. víva, sebet veve –
 Es földre bukkant. örjei felvevék.
 's Az utakon vivek – barátját
 Láttá Szúkhét. 's nevet és hevité
- 3260 50. A fájdalomban. szolla Szúke, te vagy
 Én visszűk a holt hirt legelébb haza –
Együtt felelt. a' Hős – 's legényi
 Mindeniket hazahordva mentek –
- 3265 51. De Ibrahim vitt a' falakon. 's vezér.
 Megszálta a' var bastya oromjait
 Zaszlot útett ra – és hevülve
 Hozva vitézeit. elborítá ->

3238 k [áthúзва, puha ceruzával] 3240 őrejei [Sic!] 3242 k [átírás] <Kiltott>Kiütött [bizonytalan olvasat, így nem jó a szótagszám] 3247 k [széljegyzetben a sor mögött, fekete tinta] + 3249 k [átírás] <monda>szolla 3258 k [átírás] <viven>vivek 3267 k [átírás] <Hozza>Hozva [átírás] <és>elborítá

52. A' vész nagyobbult, hasztalan omlada.
A vár falakrol. záporozó gojo.
3270 Megvette a' bastyát – 's serényen
Üzte hadát. – az utánna zajgott –
53. Már estve lett. és Ibrahim a' falon –
Karához így szoll Kontyviselő Harámb:
3275 Vezér! az a' Bölcs Bécsbe vágyik
Hálni talám. mezeinket únván –
54. A' czélt dicsérem – félni azomba[n] hogy.
Sok kéz marad még vedni belől falat –
Es a' tüzes Bölcs Kárt okozva.
Hozzá hadát haza ejczakára –
- 3280 55. Megvenni egy várt tám egyedül akar –
Sokszor gyakorlonk Kardokot. és kezét –
Hijába nagy Hósek, nagyobbak –
's Bécs fala még mais ott sugárzik –
56. A' Fővezér szoll. jól vagyon ó Haramb!
3285 Es visszahivo Kúrtek üvöltének
Hallotta a' Hős, és szomorgott –
'S Jelt ada hú seregenek – es a'
57. Várt nem reménylett Sorsa alá hagyta –
3290 Pogány erő közt lessz vala már hamar.
Sejtette. és fájlá Harámb, hogy
Ibrahim égy egyedül ragyogna –
58. Es vissza ment már Ibrahím. és harag.
Festette arczát. – 's szolla vezér Kara!
3295 Miert veszited főparancsal –
Hú melegét az alattvalonak?
{67}
59. Barátom! így szoll Musztafa. a' Pogány
Alnok ravasz nep. törbe keríthetend
Van meg idő megvenni Bécset.
Hat nap után neve napja. Szultán
- 3300 60. Urunknak. és egy más jeles innepis.
Ekkor *Mohácson* nagy Szoliman keze
Nagy dolgokat vitt véghez – a' nep
Tartja nevét Szolímannak. és a'
- 3305 61. Vitéz Előknek tettei késztetik
A' jo Fiat – két tűzbe jön a Török. –
Es lángol itt Szultán nevéért,
Ott Szolímán melegiti verét –

- 3310 62. <De vissza szollott Ibrahim, és felelt.
Ó Fővezér Szebb nagy Szolímán neve –
Ha Innepét egy más előzi –
Más napot is lehet Innepelni –
- 3315 63. Szultánod, ámbár Bécs ma kezdedbe van
Meg nem haragszik, sőt kegye terjedend –
De vissza szollott a' vezérlő:
Ibrahim! a sereg elveszeszti.
64. Kedvét Csataktól. 's jőjjön egy ellen orv.
Bágyadt vitézzel vívhatol ellene?
Jobb nyugni engedvén viszontag
Ujra kemény hadat ingerelni –
- 3320 68. Es vissza szollott Ibrahim. és felelt:
Ó mit beszéllesz Musztafa Fővezér!
Ha egyszer a' várfal kezünkben.
Jőjjen ezer Tagado – hijába.
- 3325 66. A' vár mienk és ostromolot verünk
Kőnyen. – az adáz ostrom erős dolog –
Megint felelt a' Fővezérlő:
Ibrahim! a' Katonát ehezve
- 3330 67. Hijaba hivod bástya alá – nem öl –
Nincs élelem. szűk bor, Kosok, és Ökör.
Elfogytak elrablottuk a tájt.
Es mi magunk epedünk hibánkért –
- 3335 68. Azomban en fő. 's hadvezető vagyok.
Ha élelem kell, engemet érdekel.
Gond. bölcs tanácsod hasznos ambár.
Amde kezek vízrik azt ki bajjal –>
69. Igy szolla a' Hős. halgata Ibrahim.
Siratta Arslányt. 's bánkoda – és veremt.
Ásatva. tisztben' eltemette –
'S Ótt egyedül keseregve üldelt.
- 3340 70. <Az ejczakán – ám Musztafa Hőseit
Hívatta. 's a' czelt tudni ada – vevék
A' Hősek. es készülve hadra.
Kürt. 's dobosok peregének ejjel –>
- 3345 71. Készült az adáz nep kijelentett
Napjara, a' tiszt Kardokot ésésít.
Hányattak a' vermek. 's gerezdek.
A paripák gyakorolva szónak

3308 k [áthúzás puha ceruzával] 3329 k [átírás] <s>Kosok 3340 k [áthúzás és széljegyzet a versszak előtt kemény, majd megerősítve puha ceruzával] # 3342 k [átírás] <keszül az>keszülve

72. A' Végítélet napja közelgetett
Hallotta Bécs, és rettege mint mídón
3350 A Kherubim Kürt hamvaínkra
Vagy kegyelem vagy örök veszéljt szor –
73. Hajnalla, mindeg dörge az ágyuzás.
Estvélle. ismet dörge. úvöltöze
3355 Igy tölt idő a' nagy napíglan –
Kézbefogá. kiki a remény rémt –
- {68}

XVI. Ének.

1. Most tudni mértán nem megyen Ibrahim.
Haránbal együtt rablani a' közel
Falukra lám a' jobarát *név*
Gyűlöletes leve ő kőzöttek
- 3360 2. A mult napokban hoztanak egy Magyar
Lányt a' *Tatórok* nagy *Mikolák* Faját
Ilonka Erdélynek szülötje
Sok Nemesek tüze tárgya rab lett.
- 3365 3. 'S Edes hegyeitől messze ragadtaték
Szép volt magas ho homloka. és piros
Ajkán szeliden fényle a vér.
Bús szeme a' tafotán sugárza
- 3370 4. A szálás ép test bánati kőzt, miként
A palma Széltől halmokon ingada
Midón nem ísmért lángbaráttal
Lengdezett idegen mezőkön –
- 3375 5. Ilonka ilyen volt okos Ibrahim!
Láttad 's szeretted gyakron ölelhetéd.
A szep Nyakat. 's édes keblében.
Nem vala szégyen örömben űlni
- 3380 6. Bölcs Ibrahimnak – Titeketis Nagyok!
Ember leányok szűltenek, egy kenyér
Egy víz nevel gyengét erőset
Egy anya faj, ha nevek különbzis.
7. 'S Teis Szerettz Bölcs? Musztafa a' Leányt
Harambnak, egykor tett fogadásaként
Száná – megérté Ibrahim. 's szép
Szóval esenkede Musztafának

3354 k [áthúzás] tölt<ek> [átírás] <a>idő XVI. ének Az énekeket Székely elszámozta: két XVI-os számozású ének van (63–67. f., 68–69. f.), és a XVIII-as maradt ki. 3363 k [átírás] <s>tüze 3373 k [átírás] <óelt>ólelhetéd

- 3385 8. Érette. Mit volt tenni? kinek miként
Kedvezni? lángzott a' haragos Harámb.
Gyülesre kellett bízni a' pert
'S Nep szavaként igazán ítélni
- 3390 9. A nép sereglett – Ibrahim erdemét
Nagy homlokárol szotalan adtaki.
Es Csenedesen ült. és tekintet
Függe nehéz erejű figyelmén
- 3395 10. Harámb felíndult, tettei rendszerént
Csalták körül bé a füleket – 's tüzelt
Most rendeket tört, bástyafalt vívt
Vagy veretett hadat üze ménjén
11. Kaurral csatázott most, leveré kemeny
Láncsája. és most ostora csattogott.
A nép előtt Harámb, az
Látta urat. 's dicsekedve tapsolt.
- 3400 12. Itelve volt a Lány. megaláztatás
Erzése függett *Ibrahim* örszemén
Ő ment. az elbomlott seregség
Mejj figyelembe nyomult utanna
- 3405 13. Es fájdalom közt ürdele szőnyegen
Ertette Sérjét Musztafa, elmene
A Hőshez, és mondott: Nagy Inség
Ibrahim a' per az embereknek –
- {69}
- 3410 14. Miért ígértem balgatagul minap.
Haránbnak! inkább Kincseket. és vagyont
Lett volna hasznosb. a'míken' a'
Bölcs nevető szeme nem rogyoghat.
- 3415 15. A' Hös felelt: jó Ferfi ajánlatat
Ám tenni kellett. kit vagyont ingerel.
Bár gyenge nagy tettekre gyujt az
Bölcseket és tüzel egy ajándék –
- 3420 16. Az erdem. és hír – nem szerelem gyötör
De faj megítélt lelkem, igereted'
Helytalhatott maskor Harámbnak.
Ám soha nem vetekedve vélem.
- 3420 17. Másért; magánál itt vagy amott csekélyb
Perlóvel – ó Hős! Ismered Ibrahimt.

3384 k [átírás] <meg>miként 3390 k [széljegyzetben a veresszak előtt, ceruzával] # 3391 k [átírás] <figyel-
mét>figyelmén 3408 k [betűbeszúrás] Kincseket 3420 k [átírás] <magát>magánál 3421 k [átírás] <S'>Ismered

- En menjek e' serget vezetni
'S Hivni tusára ijedt csoportot.
18. A' Közlegény így szollana: Ibrahim!
3425 Te ösztönössz mást, gyenge vagy őnmagad.
'S Ha jön Harámb: most most Legények!
Vissza sidátemelő Harámb jön!
19. En félre álnék. Musztafa szolt: vezér!
Lattad Harámbot bárha erős kezű
3430 Te bölcs vagy! ismerjük ki ő 's te.
A míkoron sereget vezettek!
20. Most csendesedj, verd Kártokozó tüzed –
Szolt a vezér, és elmene hírtelen.
Mély halgatásban hagyta a' Höst
3435 'S Rablani küldi körül Harámbot.
21. 'S A szép Ilonkát durva Tatár ólén!
Kiált viszontag. mergesen Ibrahim.
Felugrott. és nyergelt lován el
Vagtata a' teren a' falakhoz –
- 3440 22. Örök! kiáltott ejczaka a' kapun
Hallák az örek, 's ismerik a' szavat.
Fegyverre! hangzott a' magas fal.
A Török itt! ropogának a' csök.
- 3445 23. Örök! kiáltott Ibrahim en vagyok!
Most nem Török – jó társatok – a kapuk
Nyilának, ő ment es sietve
Vagyata gyors lovan a' vezérhez
24. Es kerte öt – ő befogadá. 's felett.
Hallottuk ó Hős hiredet. az kegyes.
3450 Hogy Ibrahim nem jött az éjben
Kemleni bár neve nem Keresztény.
25. Értette. 's az lett. jobb hitet esküvék –
Kőnyezte őtet Musztafa: Ibrahim!
Te egy kőver felleg – ma taplál,
3455 Fünevelő vize menykővez majd.
26. Izente a' más Hösis. az engedő
Bölcsékben a' lágy türedelem kihál
Midőn az érdem sértve vérzik.
Es szerelem perel a' baráttal –

{70}

XVII. Ének.

- 3460 1. Hijaba ígért Musztafa Sceptrumot
A bölcs Vezérnek. fényes ajánlata.
Mint pára nap fenyőtől eloszlott.
A bogot a szerelem feloldá.
- 3465 2. Egy *Bölcsset* elvitt. 's megneveté Karát.
Bécsnek piattzán járdala Ibrahim.
A nép sereglett öszve a' hiv
Városiak tolakodva zugtak.
- 3470 3. Remenytelen hir. 's ujj dolog inger<l>el.
Jött Stahrenberg. és jött vele Ibrahim.
Egy rab tatár volt fegyverik közt
Vedni jövő Oloszok fogákel –
- 3475 4. A *Hir* serenyen terjede hogy Harámb.
Hallotta a' nép durva Harámb nevét.
Apák, Anyák vad gyilkolóját
'S Kérte vezéreitől kezére –
5. Harambot. és majd Öszvetélik ott.
De Stahrenbergnek kértire engede.
A Rab felelt Nép, és Vezérek!
Engedelem, nem Uram Haramb én.
- 3480 6. En Jusszuf egy rab. – Kontyvislő Harámb
Fegyvernekének vett fel – atyámot
Megölte, és távol hazámbol
Messze rabolt idegenbe regen –
- 3485 7. Rabolni a mult ejjelen elmenénk
Sok telket egó hamvak alatt hagyonk.
Fogolj lakokot lánczra fűzénk.
Társaikot kíraboltuk, osztán
- 3490 8. Víg tombolással tért haza a Tatár.
Erdőn valánk Szirt, és szoros Ösvenyek
Között, mídőn nem vélve nyugna
A sereg, és tüzeke faágbol
- 3495 9. Raktunk az éves nedv örömet hozott.
Es álmot – egyszer Kürt. 's dobogo lovak.
Zajgása jön rettent fülünkbe
Talpra Tatár dorögött vezérünk
10. Es talpra állott a' sereg. és tűzelt
De a Keresztény fegyver erőt veve

XVII. Ének. k [széljegyzetben a címsor után, puha ceruzával, majd a bejegyzés törlése] <Ez elmarad> **3468**
k [áthúzva kemény ceruzával] inger<l>el **3479** k [széljegyzetben a sor után, ceruzával] # / a' Ha/... [olvas-
hatatlan]

Levagatának sok Tatárok
Es sokat elfoga a Keresztény.

- 3500 11. Le lánczolák a' lora körül kötött
Es a szekeren' áturokolt rabot.
Kevés maradt holtan közülek
A Nyereség kezeikre bírék.
- 3505 12. De hol Harámb! így kerdeze a vezér.
Volt egy Leány, mond a Rab, az ölte-meg.
Láttam tanú voltam halálán.
Elvesze a csata a ligetben –
- 3510 13. Harámb szaladt. és lánya serény lovan
Mellette, én a két szaladó után.
Mint szolga űztem sár serényes
Jo paripát. 's Uraim vigyázam.
- 3515 14. Egy halmot ertünk, ejjeli holdvilág
Sugárza lengő cserbokor-ágokon.
Berczén magassan nyult fel egy szál
Kőfala a leomolt, lesorvadt
- {71}
15. Templomnak, egy kis csermelje zugale
A Domböbölben. teccze Harambnak a
Tajék, leszálván jó lovárol
Karjaival levevé leányát
- 3520 16. Es nyugni ülven szép vizet íttanak.
Utanna bágyadt álom ereszkedik
Mond a Leány nékem szeliden:
Hágjak az omladozott falakra.
- 3525 17. Es nézzem át a Völgyeket a' sütő
Holdfényben onnan nem jön e a Pogány.
Es merre láttatnék Karának
Sátóra, vagy hova kéne tartni.
- 3530 18. En engedek mint szolga. kihágtam a'
Kőfálra, nézék messzele a mezön.
Fel. és alá nem látni senkit
Nem tudom én mi varázs vadász dal.
- 3535 19. Hallék azomban Zengeni a' bokor
Közül: Alusznak mindenek ej vagyon!
A jármot a pasztor levette.
Ökreiről pihen a vadászis.

3500 k [széljegyzetben a sor előtt, fekete tinta] + 3515 k [a lap alján ív jelölés] Templ 3520 [ismeretlen kéz, aláhúzva piros ceruzával] szép vizet 3525 k [javítás] <Holdfényben>Holdfényben

20. Es a Kaszásnak fenköve nem zeng
A széna fünn. nem jár zörögő szekér
Faluk megett, az utas elhunyt.
En vagyok itt egyedül csak ébren.
- 3540 21. Romlékokon' e puszta falak között
Mondják szerelmes Rémek üvöltének
En mégse felek jární éjjel
Itt mohosult kövek Omladékin.
- 3545 22. Borzadtam, öjött. monda. ki vagy te ott?
Vandor! leányom láttad e öt lesem
Itt minden éjjel, néha eljön
Nem jöve mostan el a vadászhoz.
- 3550 23. Szollék: Nem! és ő elmene, otthagya.
Mit mondok! én mind ejjbe valék. kívül
A nap világlott – rejtezéssel
Engemet elcsala a' vadászdal.
- 3555 24. Most vissza térek – elvala késve már
A' hü legény – ah mondani rettegek!
Uram kifoljt verében ázva
Haldokol a' gyepen. és keresztül
- 3560 25. Mejjén leföldig tör – az oló Leány
Nem láttatik. már mit tegyek. elvonom.
A' testet utszélien bokrokba.
'S Befedezem leveles faággal –
- 3565 26. Az ott marad. szép köntösit. e sidát.
Kontyát kímélem hagyni. felöltözöm
Es utnak indulván az erdön
Atmegyek. és sietek Karának
- 3565 27. Megvinni a' hírt. mért sokat.' a mezön
Ez Örök altal megfogaté, ide
Hozattam. így végzé. orült a
Bus Atya a fenevadnak estén.
- 3570 28. De Ibrahimnak könnye ki csordula.
Igy játtzik a bal sors az erősselis
Szollott. Haramb Khán lám hijájba
Esküve szad Kara nagy vezérnek
- {72}
29. Saját kezeddal tenni le Kulcsait
Bécsnek. 's lerontott tornyaiból nehéz

- 3575 Lánccokra fűzvén Stahrenberget
Hordani a nevető Török közt.
30. Egy gyenge lánytól földre terítetél
Ki sok csatákban mint Torony ingadál
Sok Hőst leoltél. 's fegyverednek
Markolatin' Atya Vére füstölt
- 3580 31. Így szolla távul. 's Kontya sugároza
Hallott azomban. Ibrahim. Ibrahim!
Ismérted a kedvelt Ilonkát
En vagyok az szerető barátnéd.
- 3585 32. Forrott az égő vér kebelébe, 's szolt.
Ilonka. vagy hat nagy Mikolok faja!
Az elveté Kontyát, sidáját
Ibrahim itt szaladott ölelni –
- 3590 33. Es csokolá, és keblére dült.
Tapsolva ment a Nép haza. és orült
Aldotta a Lányt, mert kiérté
Hogy kezítől öletett meg a' *Khán*.
34. Tanúla mint kell vad rabok közül
Leánynak egy Hőst játtzva kivergeni.
Es mint lel isméretlenek közt
3595 Néha barát szerető barátot.

XIX Ének.

1. Hajnalla Jusszuf zöld fa alatt hevert.
Urát felejtven ott lefeküdt midőn
A Lány kiküldé nézelődni
Es okoson kitudá eszéből.
- 3600 2. Felebredett. 's ment. elvala késve már.
Harámb veres szín köntösit, a' sidát
Elvitte a' Lány. merre fogjan
Kétli – Urát leveles fa ággal
- 3605 3. Berakja ott nem messzire egy patak
Arkában. Ő ment Szepvizekyt Harámb
Barátja holtárol tudatni;
Délre jútott oda a' Vezérhez.
4. Felforra a Hős társa reménytelen
Estén, legottan. szolla Magyarjihoz:

3581 k [átírás] <an>azonban 3582 k [áthúzva, mellé írva] <ez itten> *sidáját* 3596 k [a teljes íven keresztül (72^v–73^v) folyamatos puha ceruzás jelzet a lapszélen; átírás] <fák>fa *alatt* 3602 k [átírás] <Le>Lány 3603 k [átírás] <ággak>ággal 3606 k [széljegyzetben a sor mögött folytatólagosan] (tanítani) 3607 k [beszúrás] a'

- 3610 Vitéz Elők magzatji Kardra!
Halja Magyar szeretett vezérét
5. Es szolla. Nagy Hös! merre vezettz megyünk!
A' Hös vezérlett. Jusszuf elől megyen.
A test után. fordula a' nap.
3615 Estve ereszkedik a' mezőkre.
6. A Holdvilágnál menve dobogtatott
A gyors magyar *mén* egy liget oldalon.
Azomban a' zugo pataktol.
Habjai szomja tüzet eloltván.
- 3620 7. Egy diszes *öz* gyors lábbal iramlik el.
Után Vitézek Szepvizeky kiált.
- {73}
- Es Zágonit. hagyván vezérül
Ket lovag. és maga vágatának.
- 3625 8. Felvont kakassal lőttek utánna a'
Vadnak, de vékony szára repül, nem er
Egy ónmagis, füstölgve roppan.
A Karabely. riad a nagy erdő.
9. Méjjen nyomult bé a' zörögő kövek
'S Zugo levél közt Szépvizeky. serény
3630 Lovagji hátul vágatának
Gyors inas *öz* szaladott előlről –
10. Volt egy mezőség. kőrbe. körül csere.
Egy barna köszál áll kelet oldalon'
Magas Nyakával kődbenyuló
3635 Tölgyeken, átragyog. és kilát, ha
11. Hajnal keletről ra mosoljog, körül
Völgyekre távul, vagy ha nehéz ködök
Tél kezdetén' usznak felette
Tartya az oszlopokat fejével
- 3640 12. Es sok jövendőt mond Öregeknek a'
Közel falukban. eddig ugettenek.
A' gyors vadászok. most elejté
Szépvizeky. 's kotozék legényi.
13. Nagy volt az *öz*, szép szőre, aranyt követ
3645 Csudálva nézék. mondani borzadok!

3624 k [átírás] <lővek>lőttek 3629 k [áthúzva, mellé írva] <Között.> 'S Zugo 3635 k [átírás] <Völgyeken>Tölgyeken 3636 k [széljegyzetben a sor mögött, fekete tinta] + 3637 k [átírás] <n>ha 3645 k [átírás] <r>borzadok

Szozat kiált a szirttetőről:
Szépvizeky! mi hozott mezömet.

14. Adaz vasaddal sérteni. és vadat
Más österemjén rablani orvgyanánt.
3650 Nincsen hazádnak Kincse vadja
Fosztani itt idegent mi késztet!
15. Hited Keresztény társokot ölni tilt.
Magyart nem illet. nem maga telkiért
3655 Csatázni – és gazdag vizeitől
Messze mezön rabígába hajlott
16. Nepként sisakját – más idegen vezér
Sisakja mellett fosztani fényitől
Fegyvert saját kézzel kötöznek
A szabadok nemes oldalokra.
- 3660 17. A szozat eltűnt, nem tudaték kié.
Hallotta a' Hős. 's Isteninek vevé.
Majd a vadat lohátra fűzven
Zagonihoz lovagoltak onnan.
- 3665 18. Hallott azomban *cső* ropogas, robaj
Tavul csatázo sergek üvöltének
Ércz agy ropog. fegyver szikrazik
Es paripák dobogási dőngnek.
- 3670 19. Magyar tusázott szembetalált csapat
Némettel, annak. nézte ki Zágoni
A Holdvilágnál, és vezérlé
Ellenek ösztönözött Magyarjit.
- 3675 20. Egy csöt kilobbant homlokon egy legény.
Az *Ellen* is nem bizva barátjiba.
Sárkányait pattantja, és tűz
Terjed egész ki terület Karéban
21. Hullott az elvert Német. elejtetik
Vezére. a több sorral aprítatik
Lovag, labancz elfut. ki futhat.
Negy maradott, kiket elfogának.
- {74}
- 3680 22. Meg érkezett most Szépvizeky. kevély
Kérkedve mondák el diadalmokat.

3652 k [a következő két versszak mellett puha ceruzás jelzet] 3653 k [átírás] <más>nem 3654 k [ékezet tör-
lés] <vizeitől>vizeitől 3656 k [átírás] <f>- 3660 k [széljegyzetben a versszak előtt, ceruzával] # / Intonatio,
[átírás] <ké>kié 3666 k [átírás] <Agyu>Ércz agy [kihúzza, mellé írva] <c>szikrazik 3680 k [a következő két
versszak mellett puha ceruzás jelzet]

- Sajnálta a' Hős a Keresztényt.
Bankoda. és szomorán tanácsla.
- 3685 23. Előhozák a fogjokat – égy Tatár.
Megismeré nagy Szépvizekyt. komor
Szemmel tekintett – elbeszellé.
Esteket, a' rabolás kimentét
- 3690 24. Ó Hős! Harámb holttestit ama' cserén
Erkezve, égy víz arok alatt lelők
Sok Németek szellengnek ottan.
Egy csel ötől nyomorult agyunkba.
- 3695 25. Felöltözök *Kaur* köntöseket. közel
A' Cser között, hol sok leolott Tatár
Német fekudt verében. és igy
'Hozva Urunk tetemét siettünk.
- 3700 26. Jöttünk találtunk titeket. és noha
Vélénk baratnak lenni, veszélyt hoza
Isten reánk. és büntetésül
Minket erős kezetekbe ejtett.
- 3700 27. A preda. a' rab. bokrok alatt vagyon.
Igy szolla: titkon Szépvizeky nevet.
Szollitya bajnok társit. és igy
Hangoza szívrehato szavakkal –
- 3705 28. Derék Eloknek Magzata. hív Magyar!
Hítünk Keresztény társokot ölni tilt.
Magyart nem illet bőv vizeitől
Messze mezőn rabigaba hajtott.
- 3710 29. Népként. sisakját más idegen vezér.
Sisakja mellett fosztani fényitől
Fegyvert saját kezzel kötöznek
A szabadok Nemes oldalokra.
- 3715 30. Hallotta A' Nép. szíve megíndula
Elpartolának Musztafa frigyitől
Kezet kőtenek hogy Keresztény.
Es haza ver nem omol miattak.
- 3720 31. Pirult az ég. és hajnal elérkeze
A Nép elől, a' sok rab utánna ment.
Lanczokban. és fűzett kezekkel.
Férjek. Anyák, szomoru Leányok
- 3720 32. Ugy hanykodott most a rabok érzete.
Mint hogyha szarvas Tigris igat levét

Jelesb Oroszlány rabja – haljon,
Halni szeretet Nemesebb halállal.

{75}

XX Enek. –

- 3725 1. Murád <Harambal> ment vala rablani
<Ez> vissza jött. és sok rabokot hozott
Sok kincset elrablott falukból –
Hozva hajon sietett Karához.
- 3730 2. Kiszállítá a' Rosszau partyain.
A lánczra fűzött Népeket. és javát.
Kivállagatván. gyenge. és vent.
Sorral aprítani elhatárzá –
- 3735 3. <Egy Kém Hegyalji. tudta Tatár szavát.
Kereskedőként kérte öregjeit –
Megalkuvék. és bévezette
Bécsbe. de Ifiak. és Leanyzok.
- 3740 4. Rabok maradtak – 's rendre kesergenek –
Ernszt Stahrenberg jól latta az orvosokot
A nagy Toronyból. 's szoll: Szerényi.
Hagyuké a rabokot *Tatárnak* –
- 3745 5. Sajnalok embert. illike púcz becsen
Arulni lelket mennyei míveket!
Istentelen nép! menj Szerényi
Es szabadicsdkí duhöz kezéből ->
- 3750 6. Szerényi hívá *Daunt*. 's vele száz nemest.
A Skott kapuknak agyuk alatt sebes
Vágtatva rontván a *Tatár*ra.
Oltenek. és ötlenek együtt –
- 3755 7. Szerényi bévág kőrbe – Murád felé.
Emelte bárdját a' megijedt *Tatár*.
Es agyba ütven Hős Szerényit.
Ingadozott parípjája nyergén.
- 3755 8. De ébredett. és menykővező vasát.
Kontyára sűrűn verte Muradnak. az
Kíálta védért jott. Kajan Khan
Krimí Pogány. 's kifogá barátja.

3724 k [áthúzva, fölé írva, puha ceruzával] <Harambal>*nemregen* 3725 k [átírás, puha ceruzával] <Ez>*Most*
3731 k [széljegyzetben a sor után, ceruzával] # Episod / egy ifjúrol / es Leányrol 3732 k [áthúzás puha ce-
ruzával; átírás] <s>*Tatár* 3748 k [törlés] <bévágt ->bévág *kőrbe*

9. Helyet az adáz Kopja úteseket –
Es viva állott – csapkoda. és vezérlt.
Engedni kellett. a' Tatárnak –
Merge eszét dühösítve forgott
- 3760 10. Szerényi engedé – kéntelen engedé.
Sok földre hullott bajnoki kozt. sokan
Nehéz sebekben verézenek.
Vissza vezette maradt vitézit –
- 3765 11. Utánna Vürtenberg úte a Tatár
Murádra. és átvagva seregjein
Már oldni kezdék lánczaikból
A' rebegő rabokat vitézi –
- 3770 12. De vad Kajan Khán. rettenetes vasat
Vallára sujtván – rezge az örvezér –
Egy mas ütés szép pej lovának
Homloka közt velejét kiverte –
- 3775 13. Es földrerantá. a' Lovagot, de ő.
Legott felúgrék. és gyalog ingatá
Kopjaja terhét. vagva a' Khant.
Am de vitezeit elszalasztá.
- {76}
14. Murad, mídön ő vivna külön, azok.
Vélvén vezérek mar oda – rettegő
Robajt emeltek. 's elfutának –
's Ott egyedül hagyaték vezérek.
- 3780 15. De a vezér nem rettege. bar gyalog.
Most mentve lepdelt. 's vága közeljövöt.
Es mint oroszlány a' vadonban.
Rettenetes vala a' Tatárnak.
- 3785 16. Úzték tolongván Krímiék a' vezért
Némely okör szijj ostorival csapa.
Sok urkokot hajgált utánna.
Csapkoda az. 's kezeket szakasztott.
- 3790 17. A' vár kapuknál ujra megállanak.
De puska cső. és agy dorogött reak.
Es vissza úzé Krím Kutyait.
Begyalogolt szomorogva a' Hős –
18. <De Stáhrembergnek lelke megíndula
Kialta: Hösek! Kardra magam megyek.

3760 k [törlés] <'s> kéntelen 3764 k [széljegyzetben a sor előtt, ceruzával] + / beszed és. / varietás 3778 k [betűbeszúrás] Robajt 3779 k [átírás] <E>Ott 3787 k [átírás] <a ->az 3792 k [áthúzás puha ceruzával]

- Es utra indult – nem bocsátá.
 3795 *Fénykővi.* – gondviselő Vezérét>
19. Es erre Kardot rántva. kizúdula –
 Haszontalan, már elveretett őis –
 A rab Keresztény rendben álla
 És viteté haza a' *Tatar Khán.*
- 3800 20. Ladakban a' Kincs. és bika bőrkön.
 Arany Keheljek. templomok ékei –
 Felvert faluknak Kíncse. ökrök
 Horgasinú Kosok, és rab ember –
21. <De jött azomban Szepvízeky Vezér.
 3805 Es arra hozván utja. közelgetett.
 Nem teccze a' Hős a' Tatárnak.
 Mert irigyelte nevét. 's beszélett.
22. Miért jön ottan Szepvízeky? kevely
 Napfény csekéljebb holdakat elfedez.
 3810 Sergemmel együtt Musztafahoz
 Jöni nem engedem emberek közt
23. Előre fenyljék: Szepvízeky vezér.
 Hatul ragyogjon. Szepvízeky parancsl.
 Igy szolna. a' nép és ki Kíncset
 3815 Es ki vezet rabot elfelejtné –
24. Mondott. 's parancsát ósztya nyomuljanak!
 Meg érkezék most Szepvízeky kötött
 Rabokkal. és a díszes Özzel
 Látta Murád. 's szereté magának
- 3820 25. Es kérte: ó Hős oldalomon arany
 Szijjan' Atyáim Kardja, Damaszkuszi
 Aczel sugárzík, vedd sajátul
 Őzedet erte velem cseréldel –
26. Ha Kíncseket kérsz, kíncset adok vele.
 3825 Ertette czelját Szepvízeky. 's felelt
 Murád Elóim nep vezéri.
 Kopja, török maradának énrám
27. A szablja melj itt Czombjaimon rezeg
 Kenyér vízénel villoga hős Elöm
 3830 Jobjaban, illik hős kezébe
 Mostanis, azt nem ohajtom érte

3795 k [széljegyzetben a versszakok mögött szépiával, a harmadik-negyedik sorában egy már korábban elkezdett jegyzet olvashatatlanul törölve, szintén szépiával] *Beg Uli / mán* levá / gatik. <Mu / ra>a' *rabok* / megszaba / *dulnak.* / *Bercsényi* / által. – 3804 k [áthúzva szépiával] 3813 k [széljegyzetben a sor előtt, ceruzával] + 3817 k [átsátírozva puha ceruzával] <Szepvízeky>

{77}

28. Gazdag hegyeimnek. Kincse ezüstye van'
Es szép vizeimnek habja aranyt seper.
Van Erdejimnek vadja, szanom
3835 Fosztani itt idegen vagyonjat –
29. Ha Őzemért rab fogljokot adsz adom.
Csekély Muradnak teccze az alk[u], 's ada.
Murad derek Hős! mond viszontag
Szépvizeky. te siess Karához –
- 3840 30. Es vidd meg a' szép győzedelem dicsét
Magad, ne tám majd hogyha veled megyek.
Magyart Török szem hurogassan.
En maradok rabokat kötőzni
31. Es a Dunán *Hunn'* földre leinditom
3845 Ottan rabottan' sinleni fognak ők.
Vármermeken' izzadni ejj, nap.
En magamis sietek Karához –
32. Horda Edenyben. 's nagy bika bőrőkön
Kincset Murád: am Szépvizeky fogolj
3850 Rabokkal indul a' Dunához
Barna hajokra raká. 's eveztet.
33. Érék az elzárt vízi Kaput. kiált
A Hős: vigyázok! en vagyok és rabok!
Es felnyiták – Ő bévezette
3855 Lanczaíkon kötözött szabadjit>
34. Es csokolá bölcs Ibrahim. és kezét
Kötött Stahrenberg övele – a szabad
Nép térdeit kapcsolva áldá
Ő nemes erzetiben mosoljgott –

XXI. Enek.

- 3860 1. A' Hősek eskütt frigye feloldaték
A csuggedő vár népe remenyt visel.
Roppant Karának karja gyengult
'S Fegyvere nem vala győzhetetlen.
2. Látá Harambnak holt tetemít, sebes.
3865 Könnyekben azott, és leborulva sirt.
Hallotta a' Hős pártolását
'S Merge kevély szemein szikrázott

3835 k [átírás] <vadonjat>vagyonjat 3841 k [átírás] veled<..> megyek 3846 Vármermeken' [Sic!] 3849 k [átírozva puha ceruzával] a<m Szépvizeky>

3. Megvetve szollott: Ibrahim elmenél!
Elpartolál Kaur <Szepvizeky.> demeg
3870 Karának egő Kardja czombján
Esküszem én sebeit meg érzed –
4. A Nagy Nap eljött. és Kara hadra kel.
Hanzár uvöltő Kúrtje elől jelent
3875 Es a' Vezérnek híre terjed –
's A Katonák rebegön fülelnek.
5. <Vasszekbe ült ő, bēfedeleztetett.
A bombi. és gomb ellen erős levél
Vasakkal.> – ő mellette fénylett
Akmet erős vezető. Murad. es
- 3880 6. A vad Kajan Khán <regi vezereit
Felvaltató. és rendre megesketé
De vége volt a' Harom őrnek.
Egy hadat ert kiki ő közűlek>
7. Egyik tanácslott. más nemesen csatáz.
3885 Vadként vezérlett a' haragos Harámb.
- {78}
- <Ingott az élő föld alattak.
Hogyha csatát gyakorolva léptek –
8. Három csekély Kéz, három erős heljett.>
Es fennyen esküdt Mindenik es tüzelt
3890 Vezér kiáltának. Karához.
Meg van erő kezeinkben. ambár.
9. A Hitesek már nincsenek – amde majd
Lanczon vezetjük vissza az orvokat –
Nyomultak a rendek tómmóttan –
3895 Es dörög a jeladó mozsáragy!
10. Őlettek őletek sorra kívül belől –
De Stahrenbergis megjelent a' falon.
Mert nem kis Ellenség fenyté.
'S Dulakodott maga Musztafával.
- 3900 11. Kimérte ez nap. Musztafa mennyit ér
Es mennyit a' más várvedő vezér –

3869 k [áthúzva, föléírva, szépiával] <Kaur Szepvizeky.>Kaurhoz, *hittelen orv.* **3871** k [átírás] <c>*sebeit* **3874** k [széljegyzetben a sor előtt, halvány ceruzával] Oratio **3876** k [áthúzva puha ceruzával; a sorok előtt, az áthúzás alatt, széljegyzetben más ceruzával] # **3880** k [áthúzva puha ceruzával] **3884** k [a következő két sor beke-reteztve puha ceruzával] **3886** k [áthúzva puha ceruzával] **3894** k [széljegyzetben a sorok után, ceruzával] # / Viadal / – Hősek / – viteztet[t]. / – történet / szerencsét / lenség / # **3896** őletek [Sic!] **3900** k [széljegyzetben a versszak előtt és mögött, ceruzával] + **3901** k [átírás] <várfedező>*várvedő* [így viszont nem jó a szótagszám]

Es egybe kaptak gyakran – a' Kard
Kardra csapat, mikor ez vezerlett.

- 3905 12. Egyszerre mondott az vezető szavat –
Kaur Stahremberg! így szollala Musztafa.
Add fel magad most. tam külömben
Kéntelenítve rabom leendessz –
- 3910 13. A' fővezér most meg Kegyelemt adand –
De hogyha vérrel kelletik a' falat
Megvenni. embert ebkutyával.
Egy temetőbe rakand aczéllam –
- 3915 14. Ernszt Stahrenberg szoll. Musztafa Fővezér!
Mond meg magadnak: Meg van aczelvívó
Bécsben. fogasd el tedd raboddá –
Szolla. 's nehéz vasa főbe ére
- 3920 15. A' nagy vezért. ő rettene, és dűhődt –
Estig csatáztak mindenek a' falon.
Ejszakra, Dél. és Napkeletre.
Agyuk erős dőrögése zugott –
- 3925 16. Es tűzbe égett a' levegő körül –
Mit mondok! egy on gomb Kara nagy Vezért.
Homlokva sujtvan. elveszes[z]ti.
Lelke jelen tűzét, és setétként
- 3925 17. Háborga – a Hős földre leroskada.
Hirt ment azomban Musztafa elveszett.
Ajulvá hordák el vezéri.
Sátor ala. 's szaporán elalvék –
- 3930 18. De nem veszett el Musztafa! így kialt
Murád vezérlvén: Vissza vitéz Török.
Nem halgatott a' had szavára.
Gyenge tekintete nem riasztott.
- 3935 19. A Nagy Nap eltölt. 's megvereték Kara.
Elűzetett a' sátorig a Pogany
Tementelenség. – 's ott is adáz
Ijedelem heve ráza mindent
20. Ejfelre egy volt. Muszafa eszre jött
Hallotta, sok Beg sok Basa veszzeit
Szegyenlte a' vést – őszve hívá
Hoseít. és remegő vezérit –

3907 k [átírás] <Kéntenenítve>Kéntelenítve 3908 k [átírás] A' <v>fő 3924 k [széljegyzetben a versszak előtt, halvány ceruzával] Ulísszest / kovetni kell. / midön hívja / vissza. [széljegyzetben a sor előtt, fekete tinta] + 3925 Hirt [Sic!] 3935 k [átírás] <rázta>ráza 3937 k [széljegyzetben a sorok előtt, ceruzával] Kara eldobja / Kontyat szit. / kozodik – / azutam / csendesül / dűhében – 3938 k [átírás] <és>őszve

- 3940 21. Es elhatarzák holnapi reggelen.
Itt hagyva Minden[t] vissza seregleni –
- {79}
- Kihírdetett a' Fő parancsszó.
Minden örült. 's haza menni készült –
- 3945 22. Meg Luczifer mind boltja öregjiben
Üldelt ebórvok társaival – megint
Kijőnni [nem] mert, félve Angyalt.
Most kidugá fejit ejczakában
- 3950 23. És néze szeljel, nem lele senkit ott.
Mebátrodott. és szárnyokat őlte fel.
Szellenge felhőn Musztafához.
Erkeze – 's Mufti szavan kőszönté.
- 3955 24. <Ó Fővezér mint foly hadi végzeted?
Rosszul felelt a Fő. haza célőzunk
Kaurokot lam Luczifer véd –
Es Mahomed hítesit felejt –
25. De így felelt a Mufti szelid szavan –
O Fovezér. rossz Rémet imadni kell.
Haragja gyorsan fel 's le gerjed.
Erzi talam Kegye bántatását
- 3960 26. Megint felelt a' Fővezető. 's beszélt:
Ó Mufti kérjed. tam neked engedend –
Mert tám ha nem halgat Karára.
Hogy fogadása szavát nem állá
- 3965 27. De most meg állom – 's füsteket áldozok –
Temjént. 's hatalmas Jazmínok illatit –
A' Mufti kéré. és imadá –
Luczifer. oh egeket vezlerlő.
- 3970 28. Segeld Vezérem Nepeit. és poganyt.
Törölj el – alkoss ujj kegyesebb lakot
A' földre. és minden könyörgje
Szeptrumodot rebegő szavával –
- 3975 29. Könyörgje a' jó Mufti. utánna meg
A nagy vezér. szót szora imadkozék –
Es vége lett a' tiszteletne[k] –
Lucifer érzete tūzzel égett.>
30. Es monda a' jó Mufti megint: vezér!
Várj nyolcz napig még – dolgod előviszi

3946 k [beszúrás, halvány ceruzával] Kijőnni *nem* mert, 3948 k [átírás] <S>És 3952 k [áthúzás puha ceruzával] 3953 célőzunk [Sic!] 3969 k [átírás] <és>alkoss

Rem Luczifer – nyugtasd Törökjid –
Meg hozom en akaratja titkát.

- 3980 31. A' Remnek – addig várj. ne rebegj veszélyt.
Fogadta a' Hős. 's ujra kihirdeté
Minden maradjon Nyugva, – elment
Luczifer. és cseleket kovácsla –
- 3985 32. Hekla berczén ürdele láng között.
Forralva gondját – nem tudta mit tegyen.
Egyszerre Szárnyát őszvecsapja.
Usza nehéz ködök éjjeleiben –
- 3990 33. A' Föld goljot két izbe került meg.
Visgála széljel – hívta barátjait.
Azok kiszarnyalvan üregjek
Boltaiból követék vezérek' –
- 3995 34. Es el boríták a levegő Eget.
Sirdalva ültek fellegek őblein.
Mindenkinek Sceptrum kezében –
Vas kosarak. 's nagy aczél edények –
- {80}

XXII. Enek

- 4000 1. Szárnyalva usztak Luczifer. és gonosz
Rem lelki szét a' föld levegön, 's alatt.
A' Sirkoporsok bontatának
A' temető üregek szakadtak –
- 4005 2. Rem Luczifer nagy Sceptruma felveré
Elebb az adáz Pharszali Sirokot,
Kihányta megholtak tetemjit
Hamvait oszveszede edénybe –
- 4005 3. Es onnan indult Szena Kherib hada.
Halmához, onnan Troja alá – megint
Mohacsi Hősek nyugodalmat
Verte fel. és *Katalonianak*
4. Erős halotjit Sceptruma bojgatá.
Es onnan indult *Trebia* partyira –

3980 k [széljegyzetben a versszak előtt, ceruzával] # / Kara mond / Hőseihez. / vissza hívni – / nem tudjak.
/ a' papok pedig / a vallas ereje 3987 k [átírás] <T>Usza 3988 k [átírás] <goljobist>goljot 3989 k [széljegyzet-
ben a sor előtt, ceruzával] # 3992 k [kihúzza, majd ugyanaz melléírva] <boríták>boríták [kihúzza, föléírva]
<Fellegeket.>a levegő 3995 k [átírás] (1) a' (2) <a'S (3) <S>Vas 3997 k (1) Széna (2) [beszúrás] Szénna (3) [átírás]
<Szénna>szét a' 4001 k [áthúzza, melléírva] <halmokot>sirokot, 4002 k [kiszúrva, föléírva] Ki<szorta>-
hányta 4004 k [átírás] <Se>Széna 4007 k [átírás] <ki>Katalonianak

- 4010 Nyitotta a' Nébó hegyetis
Es Oszimánd temetője szirtyét.
5. A rémek ismét szedtenek. és hozák
Erdely hegyeiből Szirteri ércz peniszt.
Es Nubianak héverébol
- 4015 Vipera vértkeverő fulankjat.
6. A' Prúth vizetől méregölő fűvet.
Kosarba rakván visszarepültének
Rem Lucziferhez Hekla bérczén
Es kirakák – 's kiki tisztogatta
- 4020 7. Osztan leszűrték Lerna nehez vizet
Es üs[t]be tévén zöld bűrök ágokat
Tört egy gonosz Rém, s szétkeverte –
Azzal az életoló elegyvényt –
8. Medea hajdon készite ily veszélyt –
Azolta mérges mive felejtve volt.
Most ujra kezdte a' gonosz rem –
Ember ölő. perelő – Egekkel –
- 4025 9. Izlandiának Hekla tüzetvető
Nagy Pokla – mindég lángjaiban jajong.
Es szirtjeit tűz hab feloldvan.
Razza kőreseit. és hasítya –
- 4030 10. Es Őszve sodrott Kénkövek oszloplit.
A napra füstöl – Fellegeket lehel –
Midön kigyúl dörgő haragja.
'S Tórka tűzes gonoljakot öntki –
- 4035 11. Katlanja óblén függé az üst erős
Aczél fogantjun – pokloki tűzőzön
Hevit alolrol – forni kezdett.
Nedve az őszve kevert halálnak –
- 4040 12. A gőz gomoljgott – 's égre emelkedék –
Sceptrummal a' Rém rendbe egyengeté
'S Egy hosszú gyík Kigyot teremte –
Nagy Fejet. és lobogo szakállat –
- 4045 13. Határa ült. és féket adott kinyilt
Szajába. egy más *rem* lobogo Kanotz[t]
Tartott felé, meg gyula a' test.
Homloka langza. serénye pezsgett.

4012 k [átírás] <szett.>szetenek. [betűbeszúrás] szedtenek. 4017 k [átírás] <'S>Kosarba 4025 k [átírás] <a>mér-
ges 4026 k [átírás] <kezdik>kezdé 4029 k [átírás] <Pokó>Pokla 4035 k [áthúzva, föléírva] <gonoljagot>go-
noljakot 4037 k [átírás] <S>Aczél 4041 k [áthúzva, föléírva] <agya>rendbe 4044 k [széljegyzetben a versszak
előtt, ceruzával] # beszéd a / Rémek közt / oly vagy mint egy / Királj s.t.

{81}

14. Es úszni kezdett Luczifer a ködön
'S a' görbe Kígyot sceptruma sujtola
4050 Uszott. 's megálván Bécs egében –
Razta serényeiről Lovának
15. A' mérget, és véstt – hulla az éktelen
Zapor szerént. és eltele nedvível
4055 Az ég kőrül <a szárnyas állat
A' Ligetekbe repült. 's kesergelt.
16. Az eb rivallott. 's ijedelem lepett
Egyszerre mindent. kezde kiutni az
Undok veszély> rend ember elholt.
Szédle az agy. 's dagadozva forgott.
- 4060 17. Ó szorta a véstt ejjelen. és napon.
Egy Nyolczadig – sorra halának el –
Mindennapon – Kűnn agyu dörgött
Ben szomorán lebegett az Inseg.
18. Rem Luczifer most ujra Karához ert.
4065 Es készteté, hogy kezdje az ostromot.
Kezdette – őlt, rontott. veszített.
'S A falakat dűhösön tőrette.
19. Ki védte? sok jó Hős vesze el belől –
4070 Csak pap könyörgött. 's orvos adott reményt.
Az elszakadtnak Senki nem ment –
Hagyta barat szeretett barátját.
20. A Ferj kerüle Gyermekreit. 's szelid
Szép Hőlgyt – ajtok' ablakok. és szobák
4075 Bezaratának. 's lárma signál
Tilta az elreteszelt lakoktól –
21. Azomban a várt dőngeti a' Török
Es rontja ejjel nappal az ágyugomb.
Muftit követvén a gonosz rem.
4080 Vitte az ostromolok csapatjít.
22. Kezébe Zaszlot hordva elől rohant
Es fel tevé a' falra. 's lebegteté –
Betört kaput. szetonta Bastyát.
4085 Utakon. és piaczon csatázott.
23. A' vég veszély jött. rettenetes vala –
Ez volt utolsó napja Poganynak ott.

4051 k [átírás] <az>Lovának **4054** k [áthúzás puha ceruzával] **4058** k [beszúrva a szó fölé] *rend* ember **4064** k [széljegyzetben a sor mögött, halvány ceruzával] # **4071** k [áthúzva, majd új sorban alatta] <Ajtaja bár>Hagyta *barat szeretett barátját.* **4075** k [átírás] Tilta <el>az **4081** [átírás] <fala>falra

Vegostrom – elvalasztja jó, roszt.
Végzeteket. 's pereket megosztja –

24. Ernszt Stahrember[g] most latta haláljelét
Nem rettegett bár, sajga erős keble.
4090 Fajlalta a' véaszt. és hazáját –
'S Rettenetes vala vég tanácsban
25. Felöltözé hős Köntöseit. nehéz
Kardját szorítván, monda. nagy Istenem!
4095 Erted hazamért ontom e vért.
Vegy kebeledbe, mídön kiszollittz!
26. Kongott utolján a jelado Harang.
Dörgött kivulról a jelado mozsár –
Pergett az ércz. szagulda a' gomb.
Ház falak, és fedelek ropogtak –
- {82}
- 4100 27. Nemely ledönté haza gerezdjeit.
Es a' Pogányság terhe alá nyomult.
Keresztbe omlott Kő. gerenda
Utakon ősvenyeken. falakközt.
- 4105 28. Nemely leseben bástya 's Torony között
A puskaport meggyujtani készülé
Felvetni honnyát a' Pogányra
'S Romja között vele eltemetni –
- 4110 29. A szent Atyáknak Kepeít. és arány
Edenyeket föld vermébe rejtgeték
Anyák' apák. hánnyok küszöbjét
Sirva hagyák. 's szomorán jajongtak.
- 4115 30. Az utakat sok sorra keresztesen
Ellanczolák – és vermetek ástanak.
Akasztni berontó gyílokfajt.
A levegőt dörögés. gomolygo
31. Füst. és Sikoltás fogta. nem erzeni
Nem halni, és nem látni, csak omlani –
Rem Luczifert merget csepegtet.
Musztafa Kofalakat borita –
- 4120 32. Ejj volt. sugá[r]zott ami tűzekben eg.
Jajongva jardolt. a'ki lehelle meg.
Es csendesén volt aki meghalt.
Hajdoni Bécs Kőveit nevetlen

- 4125 33. Nem ismeré most. regi lakófija –
Csak Stahrenberg volt még egyedül. 's hite
Mást, és magát bízattva véde –
Isteniben vala egy reménnye –

XXIII. Ének.

- 4130 1. Másodszor indult. Napkeletnek felől
Isten bíránknak Kherubim angyala.
Kopját viselt jobbjában égett.
Homloka. balja paist szorított.
- 4135 2. Es Serpenyő Fönt függő övedzeten –
Es uszva fenyves fellegeken repült.
Tavulra látá tüzzemével
Luczifer őt. Ködes ejczakában.
- 4140 3. 'S Gyorsan vezérlé ellene Gyík tűzét –
A' Kherubim lang fellege tornyain.
Felelmetlen Kopjára szegvén
Alva erős könyökét beszélni
- 4140 4. Így kezdé: Partos Rém megaláztatál.
Midőn az Isten menybeli trónjat.
Vivád de nem velvén fejedre.
Isten erősei meny köveztek.
- 4145 5. Most ujra kelvén perleni mívelünk.
Emberrel embert vérbe temetni vágysz
Ős birtokit pestis had által
Nyugni nem engeded Istenednek.
- 4150 6. A Kherubimnak Luczifer így felel.
Fennyen parancslo Istened angyala!
Kevély Kővet, lám bátran éltek
Nem rebegő egetekben ülven –
- 4155 7. Miólta engem verve lehánytatak
Pokolra úzvén boldogok enreám
Mosoljgatok boldogtalanra
Istenetek rabigája nyomván.
- {83}
8. De Luczifernek lelke nemes kevély.
Es elveszesztett tronusa érzete
Bosszut visel míg vissza nyervén.
Csillagokat. 's egeket vezérlend

- 4160 9. Es Isteneddel kötve pokolra hány.
Es ó világot rontva teremtni kezd.
Ujjat, győnyorbet, jót kiesbet
Es egyedül viszi a Teremtést.
- 4165 10. Az angyal ekent szállala: Luczifer!
Tudjuk te vagynál bírni világokat.
De gyenge jobbod más hatalmasb
Dolyfeidet mosoljgva nézi
- 4170 11. De buszke mérgeged hogy ha riasztana.
Kemenyb bilincset hordva bokaidon
Pokol tűzében fuldokolnál
Es örök ejjeleken nem ártván.
- 4175 12. A szent Követnek Luczifer. így felel:
Ha ó világot rontani nem lehet.
Poganyt Keresztényt vesztek égyütt
Istenedet követőket ölven
13. Mert Istenidnek gyermeki mindeník
Majd uj Teremtés füstye emelkedík
Ujj templomokbol Luczifernek –
'S Nem tudatond neve Jehovának. –
- 4180 14. Bár Istenemnek Karja kegyelmezett.
Csekély szabadság! bárha kiszárnyalandsz.
Pestist hadat híntezni széljel.
Isteni Kéz fedí a' halandot.
- 4185 15. Csak gög. 's veszett szív halja sugalatid.
Ha Rényt becsúló Ferfiakat gyötörsz.
Nem gyötröd Isten tudta nélkül.
Es ha ki vágsz, mosolyogva halmeg.
- 4190 16. Jezus hitével hasztalanul perelsz –
Most szent szavammal tiltalak ártani.
Es buntetést mondok reád és
Akmetedet. kit elingereltél.
- 4195 17. Bunének érzett sulja alá vetem.
Eként felelt a Kopja lebegteto:
Terj vissza poklod rejtekébe
Monda tovább. 's tűze lángza arczán
18. De Luczifernek lelke haragba jön
Szot kezdé duló mérge szavát fogá.
És job kezében bardja lombos
Fustben emelkedé a Serényes

- 4200 19. Kigyo nyeregjén. és lesűvölte a'
 Felhök oromján állani joltudo
 Angyalra – ért a bárd, sugárzott
 A rezegő pais a setétben –
- 4205 20. A halhatatlant szive nemes tüze
 Megilleté. és a fenevad duhós
 Bántása készte szent szemermét
 'S Homlokait fedezé sebellen.
- 4210 21. Es bosszu állást. 's bajt kikerülni vart
 Míg hasztalan dul. 's csapkod erőtelen
 Bajtársa. és hogy nemtelennel.
 Szállani pár viadalra szégyenl.
- {84}
- 4215 22. A nemtelen nem sejtí nemes tüzét
 Sejtette míntégy felelem ingerét
 Kettős vad osztön gyujtya verét.
 'S Hurogato szavakat beszéle
23. Es Istenét. és Angyalit átkozá.
 Ekkor hevült fel lelke az eginek
 Es ekkoris jozan tanácsal
 Verte dúhét – 's tusakodva báná
- 4220 24. Hogy véresebekkel kell igazítni pert.
 De la[n]gosítván czélja nagy érzete
 Emelte Kopjáját. 's kitörte
 A rohano keziből sidáját.
- 4225 25. Es félre űzé egí tekintete
 De Luczífernek merge eszetveszít.
 Ujj tört ragadván, vert tanácstlan
 Mejje. 's vizsont viadált gyakorlott
- 4230 26. Es vagdalá a szent fedező paist
 Es forgatá a' homlokon a sidát
 A szent magához csak hasonlo
 Sérelem, és viadalja közben
- 4235 27. Szellengve lepdelt, és leüté nehéz
 Kopjája lapját. és gyakorolt ütést
 Es ujra felvont Kopja Zengés
 Es ropogo sebezés. követte
28. Villámlas dorgott menykővezett csapott,
 Remülve szedelg *Luczífer* a ködön

- Hullatta verét sok sebeből
Es riadozva sikolt 's merengélt. –
- 4240 29. A Földre mergés csepjuket öntöze
Elhervadának fak füvek. és kővek
Olvadtak, a' méreg fenétől
Ö pokolig szaladott jajongva.
- 4245 30. Az Angyal a láng lombot eloszlatá
Es Luczifert a' poklokig üzte le
Ejszakfelé fordulva forgó
Job keze me[n]ykovezett utánna –
- 4250 31. Kürtől az Angyal visszajövet. 's szelek.
Jövenek a' föld oldalirol hamar –
Es elseperték a' veszéljes
Gőzeket, a' levegő[t] legottan
- 4255 32. Meg ujjíták – és ambra szagot hozott
Arabsz hegyekről Napkelet őrszele.
Behíntezé a' vár vidékét –
'S Illatozo Kődeket boríta –
- 4260 33. Az angyal a' nap Kertjeiből halált
Ellen valo fű magvakat égete.
Es Füstye a' mérget kiveszte –
Fellegeket hozza ujra kúrtye –
- 4260 34. Es beborított mindeneket körül
Es elveszett a' szem kihato szesze –
Nem látta a falt a' Pogánysag,
Nappali ej leve. 's vissza indult –
- 4265 35. Így tarta a mejj felleg egész napon –
Hijába vagyott Musztafa rontani –
Az Angyal ülven fellegekben –
Látta duhét. 's mosolyogva tartá –
- 4270 36. Ott üle ő. és fontya kezében ált.
Dordule a nagy Mindenható szava –
Mérjed halandok sorsát Angyal!
A dorigés Egeken zúhongott –
- {85}
37. Font Serpenyőt von mérni az angyalór.
Job szarnya délen balja meg ejszakon

4249 k [átírás] <.>oldalirol <->hamar 4255 k [áthúzás] <Illatozott>Illatozo 4259 k [széljegyzetben a sor előtt, ceruzával] # bőve[n] 4261 k [széljegyzetben a sor előtt, ceruzával] Ej nappal 4264 k [széljegyzetben a sor előtt, ceruzával] 13 – [aláhúzva ceruzával] egész napon – 4268 k [áthúzva, javítva a sor előtt, ceruzával] <ő. és>éjben [átírás] <kezet>kezében 4270 k [átírás] Mérjed <->halandok <Sors 's>Sorsát 4271 k [átírás] <dorokés>dorigés <zúhongon>zúhongott [A versszak után, az ív közepén egy teljes lap kivágva.]

- 4275 Fügött az ingó Fontnak, és az
Ejszaki Szárny nehezen lesüljedt –
38. 'S veszéljt jelentett Musztafa sergíre –
<Kőnyezve látá *Kherubim* a veszéljt.
Es szolla *Akmet!* mert bocsátál
Ostromolo sereget kevésen –
- 4280 39. Artatlanul elveszteni népeket –
Mert csak Kevéljség ősztone bírafel.
Es vissza élvén Istenidnek.
Szent Kegyivel. Feleid veszitní
- 4285 40. Vágyál. – Királjok: földi kis Istenek
Tanuljatok, hont Isteni Kez adott.
Tinektek embert boldogítni
Nem rabigara kötőzni Nyomat:
41. Egy Isten. egy vér. 's menyei hit vagyon.
Nem bizta Isten rátok erős szavát.
4290 Es végezesit végre hajtni –
Emberölő törők által eként –
42. Vállásra vallást késztet az ember orv –
Kedveskedik szent Isteninek megölt
Emberrel – ő bár tiltja a vért –
4295 'S Egy hitet. és szeretetjélét kér –
43. Igy szolla a bus angyal az ég köden.
'S szarnyákra kelvén Menybe repüle fel.
Alatt marasztván a halandok –
Sorsait, és egeken' vigyázva,
- 4300 44. A vár lakoját felelem. és remény
Készttette latván a fedező kodót.
Nem tudta honnan' vagy ki által
Sírva emelkedede a' Rakleta –
- 4305 45. Jójjon seged, és védelem őr hamar –
De Musztafának merge fogat csikort
Szamlálta Sergét. és sok izben
Űzte haszontalan a falakra –>
- 4310 46. Perelj az Isten jobba erőjivel –
Erezni kezded hogy por erőtelen,
Kevéljt tulajdon bűne ejt meg.
Földre verettet emel Kegyesség –

{86}

XXIV. Ének.

1. Nappal Kíráljné, égi szülötjei.
Ékelka a szép hajnalado Leany.
 Es Esztelány a csendes Estvék
 4315 Szüze korán kikelének ejjélt.
2. A rózsza ágybol 's menve siettenek
 A kertbe, mely túl Napkeleten ragyog.
 'S Mint Istenek Kellem lakásán
 Tél, tavasz. ősz, nyarak ör sorokként
- 4320 3. Felváltva egymást negy szegit őrizék
 Ejszakra a tél hohegyek. és jeges
 Erdők között font, téli Kunyhót.
 Itta borát. 's tűzénél regéle –
- 4325 4. Keletre pазsint halmain a tavasz.
 Szellőken uszván lenge, őlel. 's teremt.
 Delekre, Nyár. fűzé kalászit.
 Nyugoton ősz szede borgerezdet.
- 4330 5. Ékelka és szep huga virágokot
 Rózsát, íboljat szedtenek. és babért.
 Ekelka keblét megrakodva
 Üdele egy tulipánt bokorban.
- 4335 6. Mosolyga. zengett. 's fejkoszorut fona.
 Es fűzdele és illegeté fején.
 Itt lelte a Lányt Fényfi őccse
 'S Monda szelid szavan, és szeretve.
7. Ekelka. itten tám szeretődre vársz!
 Itt jární sejtven érte serenykedel.
 Hallotta a Lány. elszemérmlett.
 'S Monda szelid szavan, és szeretve –
- 4340 8. Testvérem égy szív. egy anya gyermeke!
 Nem várok itten senkire. e' virág
 Csokrot kőtőzvén hiv Legénynek.
 Egy öröm ősztonőzött mosolygobb.
- 4345 9. Fejfényt sugárzván látni mahajnalon.
 Dicső halandok tette nagy Innepét.
 Dölfös Pogánnal hiv Keresztényt
 Vegviadalt bízokozva. vívni.
10. Felelte a' Dél't 's nappalokothozó:
 Ekelka. enis megjelenek Delen.

- 4350 Tovább Mulatván mint különben
 Végdiadalmaikat megülem
11. De hol marad el kellemes Esztelány?
 A' harmaton a' bokrok. alatt, felett.
 Kereste hugát, nem találta.
- 4355 Futva virágairól virágra.
12. A bokrokon, és agyokan Esztelány
 Nem tudta csokrát mint csinosittsafel.
 Leült, kötöngélt, bonta, ujjat
 Vállogatott, szede és keresgélt.
- 4360 13. Faradva fürgelt. 's bonta egész napon.
 A munka a Lány[t] annyira bagyítá
 Hogy Mirtusz árnyekben lerogyván
 Szunyadozás lepi érzemenyit
14. Kesőre ebredt fel. sebesen letört.
 Egy Ág borostyánt. 's szárnyala langyokon
 Nyúgotra, meg szállott halomján
 'S Kése tovább ma, miként különben
- 4365

{87}

15. 'S Igy várta Estvén a' lemenő napot.
 Ekelka hordván homlokon a' csokort
 Arany szekéjét felvezérlé
 Es keleten mosolyogva fénylett.
- 4370
16. Hajnalla, a méjj felleg eloszlatak –
 És Bécs vidékét fény borította el –
 Egyszere Kahlenberg halomji.
 Fedve ragyogtanak Emberektől –
- 4375

4364 k [áthúzva, melléírva] <futott.>letört. 4366 k [átírás] <Nyúgo>Nyúgotra 4367 k [átírás] <[olvashatatlan betű]>miként 4375 k [átírás] <Fesve>Fedve [a versszak alatt sorkihagyás után az utolsó 4 versszak és szövegváltozatai sötét szépiával]

Elibe indúlt Musztafa. sergeit
Bizatva. 's vivé a' hegy alá hadát
(1) Azomban csendben lépve jött ki
(2) Azomban szemben lépve jött már
(1) Es leereszkede a'
(2) Es leereszkede Szóbieszki

(1) Egész hadával. 's őszvecsapott legott
(2) Lengyel hadával. 's őszvecsapott legott
Vivának, a' harczenetes vala
(1) Dörgének a' csók. és vas álgjuk
(2) Dörgének a' csók. a' vas álgjuk
Es ropogott az aczél. 's világot

De Szóbieszki őszvetőre kemény
Hadával a' vért szomjúhozó pogányt
Es üzte gyorsan a' mezöken. –
Kéve gyanánt omol a' Törökség

Es megnyitá a' vár zárt kapuit, 's öröm
(1) Kiáltva mentbé a' falakon. – midön
(2) Kiáltva mentbé a' falakon. 's midön
(1) Estvély derengett –
(2) Estvély derengett már körülbé. –
(1) 'S Gyözedelem koszorúzta tettét.
(2) 'S mennyei dics koszorúzta harcát.

Vége.

Jegyzetek

{előzéklap}

Kara vezérei

1. Mehemet.
 2. Istam.
 3. Achmet.
- 5 Bég Rohaman.

10 A Vienniászt, mely csak ez eredeti kézirati példányban van meg 1882-ben az irod. tört. Figyelőben ismertette Jakab Elek 267–269 lapokon. Ugyancsak ebből közölve va[n] a XIV^{ik} ének a Hebe-ben 1824 Rege, Bécs ostroma' idejéből (A. R. Szekely Sándor) 57–64 lap, még pedig több szóváltoztatással.

15 A Székely S. életrajzát s más munkáságát ismertette Jakab Elek a Figyelőben két közleményben.

Kolozsv. 1886. oct. 25

Boros Gy

{1}

Második Resz

Enek.

S' kongott azomban' ajelado harang.
Istvánon, ejfel volt szomorán fülelt
Ra a' vitéz. 's bátran halálra
Szánva magát viadalra készült.

- 5 1. Ulem a neve napja
2. A Mohács,
- 1. nem veszi roszt neven
- 2. ezt is lehet nevez...
- 10 3. A Nep elveszti kedvét. ha nem talja megvenni. és ha ell.
I. Osrtom jöhet –
4. Éhségis van. ne gondold
hogya az ember fa [...]be
5. es tovabba vezér
- 15 vagyok – sokra kell gond.

1 k [nagyon halvány szépia] 6 B. Gy. [fekete tinta]

Második rész k [az alapszöveg tintája, kihalványítva; ezzel egysorban, széljegyzetben az ív-szám alatt, azonosítatlan kézirás, fekete tintával]: Összesen 1–91 lev. / 1896. 10/I. [...] [bizonytalan olvasat, könyvtári jelzet?] **Ének** k [az alapszöveg tintája] 5 k [kemény ceruza; Kara Musztafa és Ibrahim párbeszédének vázlata a XVI. Énekből, 67. f.] 11 Osrtom [sic!] 13 k [...]be [olvashatatlan betűk]

mert nem tölled ker
Ibrahi[m] enged –

{2^v}

- 20 <1. a bombi hajnal előtt
mint a Darvak
2. Halal csendesség
2. Kara 's az ifjú
3. A Harom vezer,
hasonlitasok.
6. Feljon a nap –
25 7. O Szűz!
9. legelebb nyugoton,
a Hordo
10. Haramb Ejszakon.
10. Orizi a szent Istvánt.
30 11. Ibrahim meg csak ágyukat
de jön Kara és
3 helyt Illmat vettet.
Kara vas szekben →

{3^v}

Jegyzések

1. a' a' kihuzásokis ide tartoznak.
2. a' Legvégső Ének nincs készen,
mely Szobieszki és
Kara harczát foglalja
magában. és Bécs Fel
szabadulását. 's a Tö
rökök megverettetését,

{87^v–88^r}

Skizz egy Eposzhoz.

/: a mohácsi veszedelem rövidben :/

- 5 II. Enekből. I. Nyári estvén lelkek jelenési Lüon
és Arza. a fellegeken.
a Hunnusok felkelnek.
10 III. E II. a' Haza történetei abrazolatokban
Lüon jövendőket mond. –
Arpad leszáll a magyarokhoz
a' Rákos mezőn. – feddi.
IV. E. III. Vezerék. – pogány története
Anna e. a Király Dajkajanak
alma – Királj bucsuzása a'
Királjnetöl – paripaja

18 k [ceruza; nem folyamatos a sorszámozás]

Jegyzések k [ceruza] 1. a' a' [Sic!]

1 k [sötét szépia]

- VII. E. Gyakorlás. hadi tancz ének.
- 15 VIII. E. V. pásztorok szigete. –
 VI. Bátori vissza jön, rettegés – viadal
 Mahumed felkölti a lelkeket.
 lelkek harcza. – a fellelgeben.
 veszedelem, zápor. futás
- 20 Lüon a fellelgeben. marad.
1. Lelkek jelenesi. Lüon Hunnusok
 2. Haza történetei ábrázolatokban
 4. Pásztorok szigete. Hadi táncz.
Vizek gyűlése.
- 25 5. Elojáró viadalok. Mahumad. veszélj.
1. Lelkek jelenesi.
 2. Haza történeti
 3. pásztorok szigete, Ister gyűlése. – Kirájljné –
 4. Mohacsra érkeznek, hadi táncz. Énekek.
- 30 5. Mahumed. apró viadal, veszélj
 Iszter kuszködése a' habokban.
 a Török áll. zápor –

{88^v}Nb. 1826.

- 35 Nékem bizonyos járovány betegségem szokott
 lenni, mely ebből áll, hogy a' gyomrom
 vagy meg hülvén, vagy étel által szél okoz.
 tatván gyomromban, ebből feszülése. és
 Kolika forma unalmat okozó betegség követ
 kezik. az ilyen időben, legkönnyebben hajlan
 40 do vagyok a' szomorúságra. érzékeny. és méjj
 gondolkozas[r]a. 's kedvellem a' Melankolviaást
 mindazáltal az idő. és a' betegség oszlása
 könnyíteni szokott rajtam, Ezt azért jegy.
 zem ide. hogy az ilyen állapotokban'
 45 könyebben Curalhassam betegségemet.
 most külömbenis a' Himlö elgyengített.
 23^a Maj. 1826. Székely Sándor.

{91^v}

- Itt egy-vagy két levél
 kiszakasztva.
- 50 [...]

14 k [áthúzva sötét szépiával] <IV.> Gyakorlás. 22 k [a következő sor áthúzva sötét szépiával] <3. Indulás. Dajka álma. Kirájlj. és Kirájlj.> 26 k [a sor fölött kihelványítva] <Kirájlji Vadászat -> 28 k [áthúzva sötét szépiával] gyűlése. – <Kirájljn> Kirájljné – 30 k [áthúzva sötét szépiával] 5. <apró> Mahumed. 48 [az {1'}-n szereplő azonosítatlan kézírás, fekete tinta]

A Viennász eredeti kézírata itt
 egybekötve áll összesen:
 kilenczvenegy levélből st.
 1896. 10/I.

55 K[...]

{hátsó kötéstábla}

- Si nihil Attuleris ibis Homere Foras
 Quid meditat Domine super. et er
 Miecenas at-avis edite Regibus. –
 Jutaret negvos ni faci luigva Deos
 60 si leges leges, reges reges.
 omnia si perdas famem servare Memento,
 ó mely sokan vannak. Apád is megeheti.
 Jö fel Apám. –
 vellifriatis oves, vellera fertis oves
 65 zengeni Kedvem eredt – Adj Isten erre segítő kezét
 O Curas hominu O' Quantum est in rebus inane!
 chanui peritirus Orestem
 Tristis Oresta tuæ
 Det Deus cui vult. cui
 70 Nemo perfectus in arte
 Qalibet in multís errat et ipse Pláto.
 Diores Pláto, pauper plato sumus Aristoteles
 Ceciderunt in profundum. maris Fundum
 si mihi difficulty, – rá ne felelj inkább terj.
 75 Zahunt que. szikrás machine larímas.
 Gaudia non remanent sed Fugitiva mea
 Fabula Fies., arboribus que comæ.
 Gatia cum Nyirfis. genimus que servituby aindet.
 Brevis esse laboro – sesquipédalia verba.
 80 Dacus et æthiops, faeta qued vulpes
 szudavit et alsit.
 Límbus pérom. Filia sub tilia

Tárgyi magyarázatok

Az Eposznak Foglalatja

- 2 **Kara Musztafa** – Kara Musztafa (Merzifon, 1634/35 – Nándorfehérvár, 1683. december 25.), teljes neve Merzifonlu Kara Musztafa pasa, oszmán-török nagyvezír.
- 9 **Stahremberg** – Heinrich Ernst Rüdiger von Starhemberg gróf (Graz, 1638. január 12. – Vösendorf, Alsó-Ausztria, 1701. január 4.), osztrák főnemes, császári tábornok. 1680-tól Bécs városparancsnoka, az 1683-as török ostrom idején a főváros védőinek parancsnoka.
- 12 **Lotharingus** – V. Károly Lipót lotaringiai herceg (Bécs, 1643. április 3. – Wels, 1690. április 18.), 1675-től Lotaringia címzetes hercege, császári-királyi tábornagy, a törökellenes Szent Liga hadvezére.
- 49 **29. Augus.** – Az 1526-os mohácsi csata dátuma.
- 49–50 **Kara tanácsot tart, és elvégeztetik 29. Augus. / a vég ostromra. mint Szerencse napja** – értsd: Kara tanácsot tart, a vég ostromra. És elvégeztetik 29. Augus. mint Szerencse napja.
- 52 **Ibrahim** – „a konstantinápolyi államtanácsban *Kara Musztafa* nagyvezírsége alatt már a harczi-as párt kerekedett felül. Ez események következtében a Porta paran-csára *Ibrahim* pasa, budai kormányzó, Thökölyvel szövetkezve, már 1682-ben megkezdte Magyarországon a hadjáratot, mely mintegy előjátéka volt a következő évi nagy háborúnak.” (KARÁCSON Imre, *A török sereg átvonulása Magyarországon 1683-ban = Hadtörténelmi Közlemények*, IX, szerk. RÓNAI HORVÁTH Jenő, Bp., MTA, 1896, 327.)

Irtam 1821

- 2 **Gloriett** – itt a bécsi schönbrunni kastély kertjében álló 1775-ben építettett Gloriette épületről van szó. A benne található éttermet a Monarchia korának végéig használták.
- 3 **Odat** – értsd: ódát
- 10 **Graben** – „Der Graben ist der lebhafteste Platz von Wien, und zählt stets eine Menge von Spaziergängern; es find hier viele aufläden mit ihren reizenden Auslagen von den neuesten und schönsten Galanterie- und Putz waaren. Auch find daselbst in den Sommermonaten, von Nachmittag bis spät in die Nacht, zwei so genannte Limonade-Hütten, die alle Gattungen feinere Erfrischung gen darbieten, eröffnet.” (Johann PEZZL, *Beschreibung von Wien*, Wien, von Mayer und Compagnie, 1841, 37.)
- 12–14 **Augustiner, Bürg, Mölker, Stubenthor bástyák** – „Die Bastei umgibt die ganze Stadt, und dient nun, seit der Zerstörung der Außenseiten durch die Franzosen, wie schon oben bemerkt worden, nur als angenehmer Spaziergang, indem sie mit Bäumen besetzt und mit Ruheplätzen versehen ist. Mäßigen Schrittes kann man sie in einer Stunde umwandeln. Nachden verschiedenen Bezirken der Stadt, die sie berührt, hat sie auch den Namen, als: Burg-Bastei, Augustiner-Bastei, Löwel-, Melker-, Schotten-, Elend-, neue Thor-, Biber-, Laurenzer-, Stubenthor-, Wafferkunst- und Kärnthnerthor-Bastei. Am besuchtesten ist jener Theil derselben, der vom rothen Thurme über die Stubenthor-Bastei nach der Burg-Bastei führt. (Uo., 93.)
- 15–17 **Kohlmarkt** – „Die volkreichsten und beliebtesten Plätze und Gaffen in der Stadt sind: der Kohlmarkt, der Graben, der Hof, der hohe Markt, die Herren gaffe, die Kärnthnerstraße, der Stephans-Platz, die Rothenthurmstraße, der Stock im Eisen Platz.” (Uo., 40.)
Kohl Markt Nro. 1151. – pontos elhelyezkedését lásd: *Plan von Wien und dessen Vorstädten*, von Artaria und Compagnie, Wien, 1839, <https://pictures.abebooks.com/inventory/30666286881.jpg>.
- 18 **Kaszten** – pohárszék (lásd *Magyar Néprajzi Lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/>)

Vienniasz

2 **mejj** – értsd: mély

13 **ambrat** – értsd: ámbbrát, ámbbraillatot

28 **Szóbieszky** – III. Sobieski János (1629–1696): Lengyelország királya 1674–1696.

54 **Kalangya** – gabonarakás, „[a]ratáskor kérékbe kötött, s a földön összerakott gabona. [...] *Kalangnyakban fekiütt még a gabona.* (Kisf. Sánd.)” (CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, I–IV, Pest, Emich Gusztáv, 1862–1874, III, 337.)

Székelynél ugyanezen szóhasználatot lásd a *Mohácsban*: „keresztbe kalangyált / ért gabonát” ([Aranyas] Rákosi Székely Sándor, *Mohács, Koszorú, Szépliteraturai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez*, 1828/VIII., 45.), „gazdag termékeny búza kalással, / Sűrű kalangyákkal” (*Uo.*, 50.) [kiemelések tőlem – B. P. A.].

101 **a' nép feje elmene** – A Bécshez közeledő, és a császári csapatokat szétverő török sereg hírére Bécsben „az udvari kormányköröket óriási rémület fogta el, amelynek hatása alatt a császár [I. Lipót] gróf Leslie tábornagyot futár útján utasította, hogy Győr és Komárom helyőrségeit megerősítse, a csapatok fennmaradó részét pedig gróf Starhemberg parancsnoksága alatt erőtetett menetekben a veszélyeztetett főváros segítségére küldje, honnan a császár az udvarral már [július] 7-én este menekülésszerűen Linzbe, majd Passauba távozott.

Azonban a petronelli ütközet és a császári csapatok fejetlen visszavonulásának híre nemcsak az udvarnál, hanem a lakosságnál is fejetlen rémületet keltett, melyből július 7-ike folyamán mintegy 60.000 ember futott szét, illetve menekült el.” (BÁNLAKY József, *A magyar nemzet hadtörténelme: 17. Magyarország felszabadítása a török uralom alól (1683–1699)*, Arcanum, 2001, <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/index.html>.)

Székely javításai is erre utalnak, miszerint Kara Musztafa nem kötheti láncra Ausztria császárat, csak a várnagyot: „E láncra <Császár>ját kötendem / Népeit elrabolom soronként” k [átírás, szépiával] <Császárját>Várnagját [III. Ének].

103 **sívások** – Székelynél ugyanezen szóhasználatot lásd: „Züg a' mély erdő. a tölgyek súdári sívnak,” (*A Székelyek Erdélyben*, kiadta HEINRICH Gusztáv = *Régi Magyar Könyvtár*, I, szerk. HEINRICH Gusztáv, Bp., Franklin-Társulat, 1897, 103.); „És sívó paripák hordják a' büszke leventát” (AR[ANYAS]. RÁKOSI SZÉKELY Sándor, *Hattyu-eposz Húnyadiról, Áglája*, III. kötet, kiadta KELEMEN János, Kolozsvár, 1830, 74.), „Zügött menny és föld, dördülő álgyui hangtól; / 'S a' ropogó tábor sívástól.” (*Uo.*, 90.) [kiemelések tőlem – B. P. A.].

117 **ventis** – értsd: vént is

213 **Kottlinczky Moritz Fő ezerejében. / Kemény inas test Szlezia gyermeke. / Huszszáz gyalogsagnak parancsol.** – „1. Ihrer Excell. deß Herzn Statt-Obristen Herzn Ernst Rutgers Graffen von Stahrenbergs Regiment unter Commando deß Obrist-Lieutenant Herzn Georg Moritzen Kotlinsky Freyherzn von der Jeltsch.” (Johann Petern von VÄLCKERN, , *Wienn von Türken belägert, von Christen entsetzt*, Lintz, bey Johann Rädlmayr, 1684, 18.)

216 **'Senk ezeret vezetett. 's Szukhéis** – „2. Daß halb Kaysersteinische Regiment unter Commando dessen Obrist-Lieutenants Herzn Wolff Henrichen von Schenck.” (*Uo.*)

„4. Das Souschische Regiment, unter Commando def gegenwärtig gewesenenen Herzn Obristen Caroli Ludovici Grafen von Sousches selbst.” (*Uo.*)

221–224 **Grof Serfenberg egy tisztes öreg vitéz. / Saját legényit mind neven ismeré. / Es csendesen ment Kardkívonva / Két ezer ósz katonaji frontján** – „5. Das Scherffenbergische Regiment, unter Commando deß gegenwärtig gewesenenen Herun Obristen Friderich Sigmunden Graffens von Scherffenberg selbst.” (*Uo.*)

225 **Bekk Hadnagy ismét két ezeret vezérl** – „6. Das Beckische Regiment, under Commando deß gegenwärtigen gewesenenen Obristen Herzn Melchior Leopold Freyherzn von Beck selbst.” (*Uo.*)

226–227 **Kétszázal annyit barna tömötteket / Spanyolfi Kopjás Arjezaga** – „7. Siben Compagnien von Ihrer Durchl. Herzn Ludwig Anthons Pfaltzgrafens zu Newburg Regiment, unter Commando dessen Obrist-Leutenantens Herzn Barons Ariezaga.” (*Uo.*, 18–19.)

228 **Két ezeret hozza Leszli Hadnagy** – „3. Das Manßfeldische Regiment, unter Commando dessen Obrist-Lieutenants Herzn Alexandri Graffen von Leßlie, obgedachten Herzn General Feld-Zeugmeisters Graffens von Leßlie Bruders.” (*Uo.*, 18.)

- 229 **Nyomban követték. Heiszter ezerjei** – „8. Daß halbe Heisterische Regiment, unter Commando dessen gegenwärtigen gewesten Obristens Herzn Sibert Freyherzn von Heister selbst.” (Uo., 19.)
- 230 **Ezer vitézit vitébe Ferdinánd / Herczegje halmos Vürtembergnek** – „9. Daß halbe Württembergische Regiment, unter Commando dessen gegenwärtig gewesten Obristen Ihrer Durchl. Herzn Ferdinandt Carl Hertzogs zu Württemberg selbst.” (Uo.)
- 235 **Hatszázat Ulrik régi Hadnagy** – „Die Lieutenant [...] Hr. Johann Ulrich Jeger von Heisenberg” (Uo., 26.)
- 236 **'S Annyi lovag Dűpinyi vezérrel** – „11. Das Dupignische Regiment Dragoner, unter Commando dessen Obristen Baron de Dupigny selbst.” (Uo., 19.)
- 241–242 **Ezer felett két száz szeres őrizet. / A' várbán. a'kik rendre cseréltenek** – „12. Die ordinari Statt-Guarde in drey Compagnien ad 12000. Mann starck, bestehend.” [a forrásban nem 1200!] (Uo.)
- 249 **Libenberg Hadnagy** – „der Burgermeister Herr Johann Andree von Liebenberg” (Uo., 29.)
- 254 **A gyors Tanulok Vétiz vala Hadnagyok** – „Was nun aber die Löbl. Universität auch bey diesem allgemeinem Wesen praestiret habe, das melden wir ehrenthalben zu letzt: Nemblich Sie hat auß denen Studenten, Buchtruckern, Buchführern, und Buchbindern auch anderen unter fie gehörenden Leuthen drey Compagnien formirt, deren jede 236. Köpff, alle drey zusammen aber Siebenhundert Mann gezehlet. Denen ift als Obrist Leutenast und Commendant von Ihrer Excell. deß Herrn Generalen wegen, dero Tochter-Mann Herr Ferdinandt Carl Freyherr von Wels vorgestellet worden, als Obrist Wachtmeister aber Herr Paulus de Sorbait.” (Uo., 26.)
- 263 **Grof Stahrenberg, testvére a' vár / Örjinek izmos. erős. serény Hös** – Guido Wald (Guidobald) Rüdiger Graf von Starhemberg (Graz, 1657. november 11. – Bécs, 1737. március 7.) császári tábornagy, Ernst Rüdiger von Starhemberg tábornagy unokaöccse.
„deß Stahrenbergischen Regiments Herrn Guido Graffen von Stahrnberg” (Uo., 29.)
- 265 **Obizzi arczán Hymeni tűz ragyog** – „Dann Herz Ferdinand Marchese de gl' Obizi Röm. Kayserl. Majestät Obrister, .ic. als Statt-Guardie Obrister-Wachtmeister. Welche alle drey ich deßwegen allhier nacheinander benenne, weilen sie der Statt-Guarde beständig vorstehen, vud anhero essentialiter gehören.” (Uo., 19.)
- 270 **Szerinyi Grof a' nagy Magyarok faja** – „Nach disen kombt der General-Wachtmeister, Herz Johann Graff Sereni, dessen Regiment zu Zathmar in Oher-Ungarn liget, er aber umb seiner Gesundheit abzuwarten (weil er in Ober-Ungarn immer mit dem Fieber geplaget ware) ware kurtz vorhero mit Ihrer Kayserl. Majest. Allergnädigster Erlaubnuß anhero kommen, und ward in dise Belägerung dergestalt mit eingeflochten, daß er nun die Dienste mit dem Herzn General-Wachtmeister Graffen von Daun, Tag und Nacht alternirte.” (Uo., 19–20.)
- 281 **Láttam lovaglo Dauntis az útakon** – „Negst dero Person, Herz Wilhelm Johann Anton Graff von Daun, General Wachtmeister und Obrister über ein Regiment zu Fuß, als Statt-Guarde Obrist-Leutenant.” (Uo., 19.)
- 282 **Láttam Kolonicst. hív kegyes örpapot** – „Ungarischen Cammer-Praesidentens Herrn Leopold Graffens von Colonitsch” (Uo., 33.)
- 283 **Es Pécsi Grofot Hunn hazából** – „Herz Hanß Carl Graff von Fünffkirchen, des Landt-Viertels under Wiener-Wald, woher alles übel vor dißmahl ist gekommen, bestelter Commisarius.” (Uo., 21.)
- 284 **Es Salaburg Kroaták vezéret** – „Herz Gottfrid Graf von Sallaburg, deß Graff Kerischen Croaten Regiments Obrist-Leutenant, welcher vom Glidwehe im Feld ärgerlich erkrankter sich kurtz vor der Belägerung anhero, umb curirt zu werden, hat tragen und einsperren lassen, er hat aber kaunt die Gefundheit ein wenig wider erlanget, so liesse er sich alsobald auf denen Pasteyen sambt dem Herrn Graffen von Fünffkirchen und anderen beständig sehen, thäte die Stuck selbst denen Constablern richten, und auff den Feind loßbrennen, und endlich hat er Ihrer Excell. dem Herrn Generalen sich anerbotten, alles, was in der Statt zu Pferdts sich rüsten kan, under eine Compagnia zusammen zurichten, umb damit vor und vor auff den Feind außzufallen, und demselben dardurch Abbruch zu thun: So Ihre Excell. ihnen gefallen liessen.” (Uo.)
- 285–286 **Nyolczvan vadással jött oda Friderik / Kilmansetik. és Cseh nemzeti Czetteritz** – „Herz Henrich Gottfrid Freyherz von Kielmannsegg, Ihrer Majest. Landts-Unter-Jägermeister,

welcher eine Parthey Jäger von ungefehr 80. biß 90. Mann in die Statt gesamblet, mit denen er die erste drey Täg der Belägerung Tag und Nacht auff der Burg-Pasten gestanden, und dem Feind, welcher in seinen Approschen starck arbeitete, grossen Schaden mit scharpffen schiessen zugefügt hat. Wie dann vile Leuthe gesehen, daß er auff einen Türcken, mit einem Tulbant auffm Kopf stattlich beklydet, welcher wie wir hernacher erfahren ein Ingenier gewesen, da derselb auß denen Lauff-Gräben hinauff auff die Ebne sprunge, und dorten mit eim Stock in der Hand, mit der andern aber trutziger Weiß die Mustache seines Barts kneblend hin und her spatziren gienge, auff vierthab hundert Schritt mit einer gezogenen Büchsen ziehlete, und denselben Knall und Fall todtschusse: dabey auch alsobald noch einen, der disem zu helffen auß denen Lauffgräben hinzusprunge, auff gleiche Weiß niderbüchste, und die andere dahin nöthigte diese beyde Todte biß in die finstere Nacht also ligen lassen." (Uo., 21–22.)

„Herr Ernst Sigismund von Zettwitz, eine Schlesische alten Ritterstandts Person, welcher, umb willen er auch mit einem rechtlichen Proceß allhie bey der Böheimbischen Hoff-Cantzley verfangen- und deß Außspruchs gewärtig war, in diese grausambe Belägerung gegen seinen willen mit eingeflochten worden, und bereit gewesen, als ein alter Kayserl. vorher gewesener Soldat das seinig in omnem Eventum mit vor das gemeine Wolwesen bey aller sich etwo ereignenden Begehheiten heyzupflichten und zu erweisen." (Uo., 22.)

287 **Grof Fignankurt. a' Szajna mellöl** – „Der alte Graff Vignancourt, welcher zwar vor Zeiten zu Crembs, Cornewburg und in Mähren in Ihrer Kayserl. Majestät Kriegs-Diensten viel verrichtet hat, nachgehends aber Anno 1656. als Königl. Frantzös. Gesandter zu denen Reinischen Chur- und Fürsten, und von dannen gar zu Ihrer Kayferl. Maj Ferdinando dem dritten, glorwürdigsten Angedenckens, geschicket worden, liesse sich auch (aber ohne einige employ) auff denen Bollwercken offft sehen." (Uo.)

289–290 **Velencez bátor gyermeke. vedni mént. / Derek Kolaltó.** – „Herr Matthaeus Colalto Graff von St. Michael, so vor diesem unter Ihrer Königl. Mai. in Pohlen, nachgehends unter Ihrer Kayser. Mai. Obrister über ein Regiment Crooten gewesen, letztlich aber nebst anderen reformiret worden; Sonst ein Venetianer von Geburt, welcher, weil er nun von Kayserl. Diensten vacirend- und seiner Negotien und Angelegenheiten halber allhier ware, sich in die Statt hat einsperen, und immittelst bey Ihrer Excell. dem Herrn Generaln von Stahrenberg auff den Pasteyen fleissig sehen lassen, umb allem Winck, den er von Ihrer Excell. empfangen mögte, gehorsambste und willigste Vollziehung zu leisten: Massen er dann auch von denen auß Mörseren herein geworffenen Steinen einen harten Schaden bekommen, an welchem er etliche Wochen Bethlägerig gewesen." (Uo.)

290–291 **'s egy öreg ösz vezér. / Kornéli Kis test, ám nagy elmés** – „Herr Cornelius von Rumblingen, ein alter zwey und sechtziger podagrischer: und in militarbus von Jugent auff exercirt: und wolerfahrner Mann, welcher mit seinem guten Rath und That Ihrer Excell. (So auff Ihrer Durchl. deß Hertzogen von Lothringen Recommendation, und von wegen deß Manns guter Manier zu leben, ein gutes Vertrauen zu ihm trugen) manchesmal einen guten Vorschlag, der nicht ausser Acht zu lassen ware, entdeckete: massen er dann vorher anno 1663. in Neuhäußl, und anno 1664. in Zrinwar, als diese beyde Oerter in der Türcken Gewalt geriethen, gegenwärtig gewesen." (Uo., 23.)

302 **Itt szegyenült meg nagy Szolimán feje** – Szulejmán sikertelen bécsi ostromáról (1529) lásd: BÁNLAKY József, *A magyar nemzet hadtörténelme: 13. Ferdinánd és Szapolyay János ellenkirályok küzdelme. Az ezt követő nehéz idők. A török hódítások korszaka Szulejmán haláláig (1526–1566)*, Arcanum, 2001, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Banlaky-banlaky-jozsef-a-magyar-nemzet-hadtortenelme-2/13-ferdinand-es-szapolyay-janos-ellenkiralyok-kuzdelme-az-ezt-koveto-nehez-idok-a-torok-hoditasok-korszaka-szulejman-halalraig-15261566-2543/ii-torok-haboruk-buda-elesteig-es-az-ellenkiralyok-tovabbi-kuzdelmei-janos-kiraly-halalraig-15291540-25CE/a-szulejman-1529-evi-hadjarata-becs-sikertelen-ostroma-25CF/>.

312 **Hurogat** – „Valakit nyers, kemény, durva, [...] hangon hallgatásra nógat, pirongat, lelármáz, elkerget, megdorgál stb." (CZUCZOR, FOGARASI i. m., II, 1848.)

358 **Kantakuzenről és az általa állított keresztéről** – lásd lejjebb a 628–629. számú tárgyi jegyzetet.

425 **Szultánom** – IV. Mohammed szultán (Isztambul, 1642. január 2. – Drinápoly, 1693. január 6.), oszmán szultán 1648-tól 1687-ig.

- 480 **Sceptrum** – sceptrum (gr.-lt.), királyi pálca, a(z uralkodói) hatalom jelvénye.
- 500 **Várakozás lepi a jövőndöt** – Székelynél ugyanezen szóhasználatot lásd: „Szunyadozas lepi érzemenyit” (*Vienniasz*, XXIV. Ének); „nehéz álom lepi érzetit ottan” (*Hattyu-eposz Húnyadiról*, i. m., 91.) [kiemelések tőlem – B. P. A.]
- 507 **sida** – értsd: dzsida
- 549–550 **A Fő Vezérrel ment hatezer gyalog. / Jáncsár. hadakban' állani joltudó** – „LISTA. Derjenigen Bassen und Völcker / welche in der Musterung / so vor den Augen deß Ehrwürdigen Groß-Veziers in der Belägerung vor Wien gehalten worden, den 18. Tag deßedlen Monats Ramesan (dießist der siebente Tag Septembris auffunsere Christen Weise zu rechnen) im Jahr 1683. sich auff dem Fuß gefunden haben.
Erstlich: Der Ehrwürdige Groß Vezier Kara Mustafa Bassa mit seinen Janitscharen und Hoffstatt an Manuschafft noch – 6000.” (VÄLCKER, i. m., 80.)
- 553 **Mezopotámból jött Kara Mehmet** – „2. Kara Mehmet Vezier Bassa von Mesopotamien – 5000. NB. Kara ist auf Türckisch so viel gesagt als Schwarz. Vezieren werden beyden Türcken genent / welche nebenst ihren militarischen Chargen auch zugleich Geheimbe Rhäte deß Sultans seynd.” (*Uo.*)
- 556 **Fegyvereket, <Kalapot>. vidéket** – Székely Özvegy Nagy Mihálynénak címzett levelében festi a számára szokatlan és Kolozsvárhoz képest újdonságnak ható bécsi tömeget. A főbb pontok közé tartozik a viselet, ahol szintén kiemeli a kalapot: „Az én öltözetem egy német magas kalap – fekete selyem lájbi, fehér nyakravaló, melynek oly magosnak kell lenni, hogy az ember örökké az égbe nézni kéntelen, egy pántoffel, fekete pantallón, és egy olajszin Gehrock – mindamellert ugy képzem magamat mint egy idegen sziget madarát mely bármi czifra Kaliczkában van, szirtos hazája felé fordul énekelni”. (HEINRICH, i. m., 77.)
- 557 **Khidir** – „3. Chydir / Bassa von Bosnia / welcher vorher der Regirenden Türckischen Sultanin Obrister Hoff-Meister gewesen. Dieser Commandirte in der Leopold-Stattischen Insul in capite / und hat unter sich – 6000.” (VÄLCKER, i. m., 80.)
- 558 **Husszejn Damaszkból három ezert vezet** – „5. Hussein, Bassa zu Damasco, wovon wir auch oben in dem Diario gemeldet hatte noch – 3000.” (*Uo.*)
- 559–560 **Hassán Temesvárról oláhot / Rácokot, és Töröket. Magyarral** – „6. Hassan, Bassa zu Temiswar – 1000.” (*Uo.*)
- 561–562 **Szilizsziaból Musztafa jött. ezer / Ötszáz lovaggal** – „7. Mustafa, Bassa von Silistria – 1500. NB. dieser ist von den unsrigen gefangen worden.” (*Uo.*)
- 562–564 **Kaurt <elegy. és> Pogányt. / Vezérle. bőv Magneziából / Égy ezeret hoza Ogli talpon** – „8. Scheich ogli Achmet, Bassa von Magnesia – 1000. NB. Magnesia [Görögország, Thesszálián belüli regionális egység] ist eine Statt in Natolia, und wird von den Türchen Manisa genent.” (*Uo.*)
- 565 **Romilianak volt fia Hadnagya** – „9. Hogia ogli, daß ist eines Praeceptors Sohn, Beglerbeg über Romelia oder Sophia – 600. NB. Beglerbegen werden diejenige genant / welche in ihren Provinzien noch andere Begen oder Fürsten zu commandirn haben.” (*Uo.*, 81.)
- 567 **Bekir Aleppoból ezerrel** – „10. Bechir, Bassa von Aleppo [Aleppó, Szíria] – 1000. NB. Dieser ist von den unsrigen gefangen worden.” (*Uo.*)
- 568–569 **Es ezerek vezetője Akmet / Natoliából** – „11. Achmet, Bassa von Natolia – 1000.” (*Uo.*)
- 569–570 **Harmiti Hassa. Bég / Ötszázat** – „14. Hassa, Bassa von Harmyt – 500.” (*Uo.*)
- 570–571 **Akmet Tyrai. Bég lovan / Hatszázat**, – „13. Achmet, Bassa von Tyra – 600.” (*Uo.*)
- 571–572 **Harmos Mentekheszti / Hös ötezert vezetett nyilakkal** – „12. Harmos, Bassa von Mentchesia – 500.” [a forrásban nem 5.000!] (*Uo.*)
- 573 **Halyl ezerjét hozta Szebasztiból** – „15. Halyl, Bassa von Sebasten – 1000.” (*Uo.*)
- 574–575 **Anczyra mellől jött Ali nagy Basa / Ötszázal** – „16. Aly, Bassa von Ancyra – 500.” (*Uo.*)
- 575–576 **otszázat vezérle. / Tekkei Beg Ali jóbarátja** – „17. Aly, Bassa von Tecken – 500.” (*Uo.*)
- 577 **Akmet Marásból hozta lovanczait** – „18. Achmet, Bassa von Marasco – 1000.” (*Uo.*)
- 578–579 **Ezer gyaloggal jött Karamania / Basája Ferhat** – „19. Aly, Bassa von Caraman – 1000.” (*Uo.*)
- 579–580 **Erszekudból / Bosznia Képviselője Hamza** – „20. Mustaffa, Bassa von Ersecou – 500. NB. Dieser ist vor diesem als Gesandter von dem Vezier zu Ofen anhero nach Wienn geschickt

- gewesen und jetzt als dessen guter Freund sambt ihne von dem Groß-Vezier enthaubt wor den." (Uo.)
- 581 **Husszeyn Bolitzbol** – „21. Hussein, Bassa von Boliza dessen auch oben Meldung geschehen ist – 600." (Uo.)
- 582 **Emir Abánbol** – „22. Emir, Bassa von Adanensis – 500." (Uo.)
- 583–584 **Arszlan utánnak Kardkívonva / Ment Nikopoliszi szép sereggel** – „23. A[r]slan, Bassa von Nicopolia – 1000." (Uo.)
- 585 **Hassan vezérrel sok buzogány vívő** – „24. Hassan, Bassa von Nicka – 500." (Uo.)
- 586 **Omerrel égyütt sok sebes ijjasok** – Székely itt eltér a Válc kern forrástól, ahol Hassant „25. Aly, Bassa von Brussa – 300." (Uo.) követi.
- 587 **Hassannal ismet Khermi Béggel** – „26. Hassan, Bassa von Chermen – 300." (Uo.)
- 588 **urok** – értsd: hurok (CZUCZOR, FOGARASI *i. m.*, VI, 594.)
- 589 **Eger vizétől Jurisi Bé g lovast** – „27. Jurigi, Bassa von Erla – 600. NB. Diefen nenneten die Türcken mit einem Spitz oder Zunahmen Chiör, das ist, Einäugiger, weil er nur ein Aug hatte, und ist den 15. Juli in dem Scharmützel, so der Herr General Schultz bey denen Brucken mit ihnen gehalten, todt geblieben." (VÄLC KERN, *i. m.*, 81.)
- 590 **Omer Karaksár Hadnagya egyezer / Gyaloggal** – „28. Omer, Bassa von Karahysar – 1000." (Uo.)
- 591–592 **Osman Khinta-vár bol. / Égyezeret. hoza** – „29. Osman Ogli, Bassa von Chiutai – 1000." (Uo.)
- 592–593 **Ibrahim Bé g / Várad vizétől vitt hat ezert gyalog** – „30. Ibrahim, Bassa von Waradein – 600." [a forrásban nem 6.000!] (Uo.)
- 594–595 **Osmán vezérlé Spáhijit. ő csapat / Lovag Nemesfit – büszke népet** – „32. Osman, General der Spahi oder Cavallerie – 12.000." (Uo., 82.)
- 596–597 **Hozta ti[z]en hatezer mereszlő / Jancsár gyalogjit Musztafa ő után** – „31. Mustaffa, Aga, oder General der Janitsern – 16000." (Uo., 81.)
- 598 **Jobbagy seregjét Billy vezérlé** – „33. Dilly, Aga der Lehenleuthen – 5000." (Uo., 82.) Lehenleuthe: „In the Eichstatt registers the *homines proprii* of about 1305 are called *Lehenleute* or vassals from 1365 and are described as *sesshaft*, that is, in occupation of or in residence upon their fiefs." (Benjamin ARNOLD, *German Bishops and their Military Retinues in the Medieval Empire*, German History 2, 7. sz., (1989), 182.)
- 599 **Vállalkozoknak 'Sejk vezére** – „34. N. Aga der Volontarien oder freywilligen – 5000." (VÄLC KERN, *i. m.*, 82.)
- 600 **Tob'si az Ágyusokak követte** – „35. Topschy Bassi, oder General-Zeugmeister – 1500." (Uo.)
- 601–602 **Az elelem fő örje Gebégi volt – / Es négy ezerrel lépdele jo lovan** – „36. Gobegy Bassi, oder General-Proviant-Meister – 4000." (Uo.)
- 603 **Harmincz ezert kuldött Kairó** – „37. Aegyptier – 3500." (Uo.)
- 604–605 **Munka tevők. szabadok temenlő / Osztálji zugtak Skábaladin körül** – „38. Besoldete Minir – Arbeiter – 5000." (Uo.)
- 606–608 **Harámb Tatar Khán Huszezerret vezet. – / Krimböl, Bucsakbol. és az Euxin / Partjairol fenevad Csoportot** – „40. Der Tartar Cham mit noch – 20000." (Uo.)
A krími tatár kán valójában Murád Giráj (1627–1696) volt. Erről bővebben lásd.: Henry Hoyle HOWORTH, Henry Hoyle, *History of the Mongols, from the 9th to the 19th Century, Part II, The so-called tartars of Russia and Central Asia, Division I*, Longmans, Green and Co., London, 1880, 562–63., HORVÁTH Lajos, *Krími tatár kán választás Magyarországon 1683-ban*, Együtt, 3(2014). „Murad Géraj khan"-ként lásd: KARÁCSON, *i. m.*
- 621–624 **Battyani Hős. és Szépvizeki vezér. / A lángos Ifju Zágoni. 's Drazkovics. / Együtt vezérlették Magyarjok'. / Szép lovagot. 's gyalogot tömötten** – „41. Der Töcköli mit seinen hungarischen Rebellen – 15000. NB. Diß aber ist eine grobe Unwahrheit deß Türckifchen Muster-Schreibers welcher den Groß Vezier zu betriegen suchte, damit derselb glauben solte, daß seine Armee stärker sey, als sie in der That ware: Dann der Töcköli ist nie beständig in Türckischen Läger – sondern nur einmahl drinen gewesen, und den Groß-Vezier zu besuchen und hat sich gar bald wieder zuruck zu seinen Troupen in Hungaren begeben. Vor Wien aber seynd mit über 1000. von den Hungarischen Rebellen gewesen und under denenselben der Graff Drascowiz, beyde Gebrüdere Naidasti und andere." (VÄLC KERN, *i. m.*, 82.)

Battyani Hös – „Und weil sie daselbst eine Brücke fanden (so gedachter Graff Batthyan, als welcher sich anietzo an den Ertz-Rebelln Graffen Töcköly gehenckt, und ein Mit-Rebell worden ist, mit allem Fleiß nicht, wie im vorigen Türcken-Krieg anno 1664. geschehen, abgeworffen hatte) so seynd sie darüber gangen, und haben nachgehends an unterschiedlichen Orthten durch die Raabnitz, welche derndts kleiner und nicht so tieff ist, geseckt, und den Marsch gerad auff den Neufidler See zue, und fort biß auff Bruck an der Leitha genommen; in welcher Gegend sie mit Sengen und brennen erschrecklich gehauset, alle Stättl, Flecken, Schlöffler und Dörffer außgeraubt und in die Aschen gelegt, mit denen Christen. Erbärmlich umgangen, die Alte Leut niedergehaut, die Junge an Ketten und Stricke gefeßelt, die Kinder auff die Pferde gebunden, und in die elendiste Dienstbarkeit gefangener weggeführt.“ (Uo., 3.)

625 **Erdély hegyeiről jött Apafi. nemes** – Apanagyfalvi **I. Apafi Mihály** (Ebesfalva, 1632. november 3. – Fogaras, 1690. április 15.) erdélyi fejedelem 1661-től haláláig.

„42. Michael Abaffy Fürst in Siebenbürgen, – 6000. NB. dieser ist nur für seine Persohn mit einem kleinen Comitát ins Türckische Lager vor Wien kommen und den Groß-Vezier zu besuchen, und da dieser ihn freundlich empfangen und sehr caressirt hatte, ist er wieder zuruck zu seinen Völckern, mit welchen er zwischen beyden Flüssen Raab und Raabnitz die Brucken zu versorgen und zu erhalten hatte, damit wann villeicht die Türcken einen unglückseligen Sträich theten, und die Flucht nehmen müsten, ihnen der Weeg offen stehe wie geschehen ist.“ (Uo.)

„Augusztus 22-én tiszteletgett [Musztafa] táborában Apaffy, ki nem szívesen indult ki Erdélyből, melyen a tatárság a tavasszal vonult át a török táborba. »Aperte nem rabolt ugyan, de csak elég kár esett az országban. Apaffynak ez is okul szolgált, hogy késleltesse indulását. De ismételt szigorú parancsra július 8-án indult el Apahidáról; augusztus 13-án érkezett Győr alá, hol seregét visszahagyva, néhány század magával a bécsi táborba ment. A nagyvezír szívesen látta, de már másnap Győr alá küldte vissza. Ellenben Thökölyt hadaival augusztus 27-én sürgösen táborába rendelte. De a fejedelem késett, mert ekközben János király felajánlotta neki közvetítését az udvarnál.«” (BÁNLAJKY, i. m.)

628–629 **Kanta Kuzen havas alja Hőse / Utánna talpon negyeze[r]t hoza** – „44. Syrvan, sonsten Servanus Chantacuzenus Weyvoda auss Walachen – 4000. NB. Die Türcken nennen Weywoden, so sonsten Fürsten seynd. Jetztgedachter Fürst Servanus hat in Zeit seiner Belägerung ein gross Creutz machen und solches bey seinem Zelt in die Erde verbergen lassen: Er hatte aber under andern seinen Christlichen Gefangenen, die er von den Tarkarn erkaufft hatte, auch einen, Johann Augustin Strohwasser des Herrn von Questenberg Regenten; Diesen stellte er etlich Tag vor unserm Entsatz auff freyen Fuß, und entliesse ihn in die Neustatt, mit dem Beding, er solte, wann er auss Wien käme, zum Bischoffen gehen, und denselben bitten, daß derselb das Creutz erheben, und an einem solchen Orth aufrichten lassen wolle, wo es vom Volck täglich verehrt wurde; Der Regent hat zwar dieses auch nach gehends gethan, das Creutz aber ist schon vorher von einer Magd, so der Orthten Holtz klauben giengte, ungefehr gefunden und dem Thumb Probsten Herrn Johann Baptistae Mayer offenbahrt von demselben aber zur Statt in den Bischoffs Hoff eingeholt worden, allwo es, biß ein anders darmit verordnet wird, noch in Verwahrung ligt: Es ist auß einem aichenem Baum gehauen, siebenzehnen Schuch lang, und hat eine ins Holz geschnitzelte lateinische Überschrift; welche obschon sie keinen klaren sensum und connexion hat, dennoch so gut sie ist, ins Teutsch übersetzter hiebey gefügt wird.“ (VÁLCKERN, i. m., 82–83.)

630 **Dúkás Oláhok Moldva Hadnagya** – „43. Duca Weywoda auss Moldau – 2000.“ (Uo., 82.)

725 **szelleng** – A „szelleng” szó valószínűleg Székely szóalkotása, melyért Szemere Pál és Kölcsey Ferenc „együtt lelkesedett”, ami a *Döbrentei Gáborhoz* címzett episztola (A. R. SZÉKELY Sándor, *Döbrentei Gáborhoz, Hébe Zsebkönyv*, kiadta Igaz Sámuel, Pesten Müller Józsefnél, 1823, 62–64.) kéziratán keresztül, annak megjelentetésével kapcsolatban juthatott el hozzájuk. (SZÉKELY, i. m., 30–31.)

748 **mina** – értsd: akna

759 **Keső ikor** – értsd: késői kor

784–808 **A Leopold szigetét védőkről** – „Ihre Durchl. der Hersog zu Lothringen seynd mit der Cavallerie biß anhero noch auff der Leopoldstättischen Insul stehen bliben, heut aber von dannen über die Brucken nach jener Seiten der Donaw aufgebrochen und hatte nachfolgende Regiment bey sich, benantlich das Caprarische, Rabattische, Dünnewaldische, Palfische,

Gondolische, Taffische, de Merçiische, Halleweilische, Montecuccolische und Gözische, lauter Courassirer. Dann Dragoner, das Schultzische, Styrumdische, Savoysche (welches nach des Printzen de Savoy Todt dem Herrn Heußler ist conferitet worden) das Kueffsteinische und Herbevillische: Item Croaten, das Lodronische, Kerische und Ricciardische. Letztlich auch die Pohnische Truppen, so mit dem Herr Graff Schultz angekommen waren, aus gefehrad 3. biß 4000. starck unterm Commando deß Fürsten Lubomirsky." (VÄLCKERN, *i. m.*, 32.)

- 835 **Kütfejinél** – értsd: Kútfejénél
 1045 **sörökként** – értsd: sorokként
 1091–1092 **on, on mag** – értsd: ón, ónmag
 1123 **felúgrék** – értsd: felugrék
 1131 **újra** – értsd: újra
 1183 **Remek** – értsd: rémek
 1185 **rofos** – értsd: rófos
 1189 **puma** – „fn ◇ ágyúgolyó” (*Régi magyar szavak magyarázó adatbázisa*, főszerk. Kiss Gábor, Bp., Tinta, 2012, https://dtk.tankonyvtar.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/8864/Regi_magyar_szavak_magyarazo_adatbazisa.pdf?sequence=1.)
 1198 **öngömb** – értsd: óngömb
 1212–1213 **Itt álla égy miv. nagy Leopold hite / A' Szent Egyenlök oszlopa** – A Viener Pestsäulé-t, a bécsi Grabenen jelenleg is fellelhető pestisoszlopot 1693-ban avatták fel, azaz az 1683-as török ostrom idején még nem volt készen, így az eposzban a török bombák sem pusztíthatták el az ostrom alatt. Erre vonatkozik Székely szövegkihúzása, és a széljegyzetben olvasható „azután készült” megjegyzés.
 1214–1215 **Menybeliek szálnak ködökben / Es emelengenek, és csatáznak** – Székelynél ugyan-ezen szóhasználatot lásd: „A' ménék nyikogának alatt 's emelengve szököngtek” (*A Székelyek Erdélyben, i. m.*, 37.) [kiemelések tőlem – B. P. A.]
 1269–1291 és 1406–1459 **Az álruhát viselő ifjú és a Skót udvar felgyulladása** – „Der funffzehende Tag Monats Julii) gegen und auff die Burg-Pasten auß Stucken zu spielen angefangen. Gegen 4. Uhr Nachmittags entstunde eine grosse Fewersbrunst in der Statt im Schottenhoff, welche, wie das gemeine Geschrey gienge, von einem Buben von 16. Jahren angelegt- und er von denen Rebellen darzu erkaufftauch, damit er destoweniger dessen in Argwohn gezogen wurde, in einem Weiber-Habit verkleidet gewesen seyn solle. Man kan es aber darumb nit gründlich wissen, weil derselbe Bub in dem Auflauff deß tumultuirend, und tobenden Pövels alsobald in Stucken ist zerrissen, und also der Obrigkeit die Zeit und Gelegenheit entzogen worden, daß sie das Werck ordentlich hette untersuchen, und auff den Warheits-Grund kommen können; Dann viele seynd der Meinung, es seye dieser Bub nit verkleidet, noch der Anleger deß Fewers, sondern die Stallpursch selbst dessen Urfach gewefen, die das Feuer entweder auß Unachtsambkeit oder auß Boßheit angezündet, und darnach umb dem Werck einen Deckmantel umbzuhencken, die That bey dem zum löschen zulauffenden wüetenden Pövel auff diefen Buben gelegt, auff welchen sie Stallpursch alsbald selbst- und sambt ihnen das verbitterte Volck so lang zugeschlagen, und zugehauen, biß sie ihn als einen dafür geglaubten Mordbremer in der Furi in Stucken zerhauen und zerrissen haben, wie sehr auch der arme Mensch schrye, bate und sich entschuldigte.” (VÄLCKERN, *i. m.*, 28.)
 1293 **cziba** – „CZIBA, (czib-a) kiavult vagy elvont törzsök, honnan *czibál, czibabó* [szavaink] származtak.” (CZUCZOR, FOGARASI, *i. m.*, I, 1123.)
 1425 **busz** – értsd: bús
 1457 **horog szig** – értsd: horogszeg; „(horog-szeg) ösz. fn. Szeg, mely horog gyanánt egyik végén fel van hajtvá, hogy valamit reá v. beleakasztani lehessen. Ilyenek a fogasok vasszegei.” (CZUCZOR, FOGARASI, *i. m.*, II, 1693.)
 1535 **Ar özön** – értsd: ár özön
 1537 **piketjeit** – értsd: pikétjeit
 1584 **kutyabor** – értsd: kutyabőr
 1599 **truczolt** – „TRUCZOL, (trucz-ol); TRUCZOLÁS, (truczol-ás); TRUCZOS, (trucz-os); TRUCZOSKODIK, (trucz-os-kod-ik) stb. 1. DACZOL, DACZOLÁS; DACZOS; DACZOSKODIK stb.” (CZUCZOR, FOGARASI, *i. m.*, VI, 471.)

- 1681 **tórkat** – értsd: torkát
- 1705 **Füzzel** – értsd: tüzzel
- 1708–1720 – „Den 27. Juli [...] Tapfferhaben sich bey dieser Occasion wieder verhalten der Graff Sereni General-Wachtmeister, und Herr Graff von Scherffenberg Brigadier, deren der erste mit einem Pfeil in die Achsel getroffen, der Obrist-Wachtmeister deß Mansfeldischen Regiments aber Carl Burchard von Gallenfels mit eben einem vergifften Pfeil alsobald todt geschossen worden: Der Obrist-Wachtmeister vom Souschischen Regiment Frantz Christoph von Montenelli warde auch sehr verletzt, ist aber nachgehendts curirt, und under dem Fürstl. Württembergischen Regiment Obrist-Lieutenant an statt deß verstorbenen Obrist-Wachtmeisters von Gallenfels aber, der Herr Baron von Gall befördert worden: Von gemeinen seynd auch dißmahl beederseits viele geblieben und blessiret.” (Välckern, *i. m.*, 43–44.)
- 1822 **mo'sarfot** – értsd: mozsárfót
- 1870 **'sol[d]jaímmal** – értsd: zsoldjaímmal
- 1921 **kovájan** – értsd: kováján; [fn. kova, kovakő]
- 1942 **Apollon Admet nyájait orízé / A nyaj követ pasztort Apollon** – utalás arra a görög mitológiai történetre, amelyben Apollón nyilaival megölte Püthónt. Tettéért kilenc évre földi száműzésbe kényszerült, miközben a halandó Admétosz király nyáját kellett őriznie.
- 1958 **pázsint** – értsd: pázsit; „PÁZSINT, 1. PÁZSIT.” (CZUCZOR, FOGARASI, *i. m.*, V, 124.)
- 2018 **bokály** – „fn ◊ agyagból v. üvegből készült, kisebb, egyfűlű, karcsú, mázas, rendszerint díszes kancsó ◊ nemesféméből készült ékes serleg” (*Régi magyar szavak magyarázó adatbázisa, i. m.*)
- 2069 **ánnji** – értsd: annyi
- 2147 **Kesedelem** – Székelynél ugyanezen szóhasználatot lásd: „„Ám de azért használt hadban bölcs kesedelem, 's ész” (Mohács, *i. m.*, 49.) [kiemelés tőlem – B. P. A.]
- 2294 **A Csok** – értsd: „A csók”, a puskacsövek
- 2303 **orvos** – értsd: örvös
- 2314 **sás körömmel** – értsd: sas körömmel; „SASKÖRÖM, (sas-köröm) ösz. fn. [...] görbe felhasadt köröm forma kapocs, mintegy *l*, melynek alul két ága van s fölül egy gyűrűje. Ilyen kettő együtt gyűrűiken egy kötélbe fűzve, karmóikkal egymásnak szemközt állítva, a közéjük eső tárgyakat erősen átfogni és összeszorítani alkalmas eszköz. (Kenessey A.) [...]” (CZUCZOR, FOGARASI, *i. m.*, V, 730.)
- 2327 **Itt leteleplenek a vezérek** – Székelynél ugyanez a szóhasználatot lásd: „Irnak hátramaradt, 's Nyugoton letelepleni vágya.” (*A Székelyek Erdélyben, i. m.*, 21.); „*letelepleni* honnyot ügyeltek.” (*Uo.*, 22.); „Elláták és elszánák *letelepleni* nyugton.” (*Uo.*, 23.); „Hogyha talán itten rendelte *letelepleni* Haddur.” (*Uo.*, 36.) [kiemelések tőlem – B. P. A.]
- 2334 **surcz** – surc, kötény
- 2335 **meljeszt** – „melleszt [e-e] tárgyas ige -ett, „esszen [ë, e-ë]; -eni [e], (népies) mellyeszt 1. Melleszt vmít: vmely madárnak, szárnyasnak a melléről a felhasználható tollakat folyamatosan kitépdesi. Libát melleszt. [A libákat] tulajdon magam tömtem, mellesztettem. (Jókai Mór) 2. (ritka) Tép, marcangol. Mellyeszti galambját a Telegdi sólyma. (Arany János)” (BÁRCZI Géza, ORSZÁGH László, *A magyar nyelv értelmező szótára*, Bp., Akadémiai, 1959-62 <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/>)
- 2387 **szököngett** – Székelynél ugyanezen a szóhasználatot lásd: „A' ménék nyikogának alatt 's emelengve *szököngtek*” (*A Székelyek Erdélyben, i. m.*, 37.) [kiemelés tőlem – B. P. A.]
- 2417 **Kárniol** – Kornél-kő, karneol vagy szárder néven is ismert drágakő (PAPP Gábor, *Az 1800 előtt ismert magyarországi drágakövek*, A Miskolci Egyetem Közleménye, Bányászat, 74(2008), 164.) „Kecskeméti (in Ballagi 1884 [BALLAGI Aladár, *Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve*, Archaeologiai Értesítő, Új Folyam, 3(1884), 201–392.) szerint a karneol »olylan szabású kő, mint az sardonix, de ennyivel különböz, hogy az sardonix pirosszínű kő, de az kárniol halványabb szabású veres, és az fejrőség nem benne vagon, hanem rajta, mint az annikheklen [= ónixon], mint ha csak rá tötték volna az fejrőséget...» (PAPP, *i. m.*, 185.) Az eposzban megjelenő Vitézhez kapcsolódó ásványok, a kárniol, smaragd, zafír és topáz a 16–18. századi gyógyszerkönyvekben gyógyszer-alapanyagként is szerepeltek (*Uo.*, 161.).
- 2493 **'s győzött a szerelem. 's hadak.** – értsd Székely ceruzás javítása alapján: s győzött a szerelem hadat

- 2499 **szeresen aludtak** – szer: elkülönült egység, lásd: szeres falu.
- 2709 **csereg** – „CSÉRÉG, lásd: CSÖRÖG.” (CZUCZOR, FOGARASI, *i. m.*, I, 960.)
- 2766 és **Sándort. gyakorlott.** – értsd: Sándor (hangját) utánozta
- 2850 **vé** – értsd: vevé, így viszont nem jönne ki a szótagszám
- 2853 **Tág víze** – a spanyol *Tajo* (lt. *Tagus*) az Ibériai-félsziget leghosszabb folyója.
- 2900 **békarélák** – értsd: bekerítik
- 3000 **'jedtét** – értsd: ijedtét
- 3260 **Szúke** – értsd: Szukhé
- 3365 **ho homloka** – értsd: hó homloka
- 3367 **tafota** – „TAFOTA, fn. tt. *tafotá*-t. Könnyebbféle selyemszövet, melynek szálai legkevesebbé tömődtek. Melléknevül használva am. ilyen szövetből való. *Tafota ruha, kendő, kárpit.*” (CZUCZOR, FOGARASI, *i. m.*, VI, 10.)
- 3383 **esenkede** – „Alkalmatlanul vagy szemtelenül kunyorál, kér, s mintegy erőszakosan ki akar csikarni valamit. [...] Igen óhajt valamit, szertelen vágyik valamire.” (CZUCZOR, FOGARASI, *i. m.*, II, 403.)
- 3405 **sér** – „fn. tt. sér-t, tb. ~ek, harm. szr. ~e v. ~je. Testi, vagy lelki fájdalmat okozó, s mintegy sebző ártalom, vagyis: ami fáj.” (CZUCZOR, FOGARASI, *i. m.*, V, 791.)
- 3544 **öjött** – értsd: ő jött
- 3625 **szár** – „2) A növényzárhoz némileg hasonló tagok az állati testben. *Kezek, lábak szárai*, azaz, csontjai.” (CZUCZOR, FOGARASI, *i. m.*, V, 1060.)
- 3632 **csere** – cser, „elvont gyöke cserj, cserje, cserjes, cserjés, csereklye, cserény szóknak és származékaiknak, melyek a magok nemében kisebb sarjadosú növényekre vonatkoznak, s ennél-fogva rokonai: sereng (sarju), csir, csira, vastaghangon: sarj, sarjad, sarju.” (CZUCZOR, FOGARASI, *i. m.*, I, 957.) „CSERE, (1), (cser-e) fh. Lásd: CSERJE.” (*Uo.*, 958.) „CSERJE, (cser-je) fn. tt. *cserjét*. Tulajdonképp, apró cserfacemete, vagy cserfahajtásokból álló bokros hely, melyet a kiirtott cseresekből lett legelőkön láthatni. Általán pedig, akármily vad bokrok, melyeket a legelő marha felnőni nem enged.” (*Uo.*, 966.)
- 3829 **Kenyér víznél** – utalás a kenyérmezei csatára
- 3984 **Hekla** – A Hekla egy 40 km hosszú vulkáni gerinc része Izlandon, 874 óta több mint 20 alkalommal tört ki. A középkorban úgy tartották, hogy a hegy a pokol tüzét ontja magából. Amikor a kitörés elkezdődik, az egész repedés kinyílik, a kitörést kísérő földrengésről és sikolyokat idéző hangokról pedig arra következtettek, hogy a kráterből gonosz lelkek szabadulnak ki, amelyek a környező falvakban előforduló halálesetekért felelősek. Ezért a vulkán a mai napig a „Pokol Kapuja” nevet viseli.
- 4001 **Pharszali Sirokot** – A pharszalszi csata Caesar és Pompeius között kitért polgárháború (i. e. 48. augusztus 9.) döntő ütközete volt, amelyben az optimata párt Gnaeus Pompeius Magnust küldte a Gaius Julius Caesar vezette néppártiak fölött aratott látványos diadal megvalósítására. Ám Caesar legyőzte a szenátori rend tagjait tömörítő sereget, „legionáriusai elfoglalták az optimaták táborát, és a katonai géniusz beszámolója szerint a zűrzavarban több mint húszezer foglyot ejtettek. A történészek úgy vélik, Pompeius oldalán megközelítőleg hatezren veszítették életüket a csatában, vagyis a Caesar-ellenes erők gyakorlatilag megsemmisültek Pharszalsznál. Pompeius Magnus bukásával Julius Caesar megszerezte az egyeduralmat a köztársaság felett, békülékeny politikájával pedig rövid időn belül meg is szilárdította hatalmát.” (TARJÁN M. Tamás, *Caesar legyőzi Pompeiust Pharszalsznál*, Rubicon Online, https://rubicon.hu/kalendarium/kr-e-48-augusztus-9-caesar-legyozi-pompeiust-pharszalsznel?gc_id=14734383555h_ad_id=547570060264gclid=Cj0KCQjwj7CZBhDhARIsAPPWv3eRyz4lftM_dyLEryVH3WL-6sPE3hjV5oI_Uku6tEE3gtrzZQhJ10JUaAm-WEALw-wcB.)
- 4004 **Szena Kherib hada** – Bibliai utalás: Asszíria királya, Szancherib felvonult Júda városai ellen, amikor seregével Jeruzsálem alá letáborozott, Júda királya, Hiszkija az Úrhoz fohászkodott segítségért. „Még azon az éjszakán történt, hogy az Úr angyala kivonult, és az asszírok táborában lesújtott száznolcvanötezer emberre. Amikor reggel fölkeltek, lám, csupa élettelen testet találtak. Erre Asszíria királya, Szancherib szedte magát és elvonult. Visszatért Ninivébe és ott maradt.” (*Biblia*, Pécs, Szent István Társulat, 1972, 2Kir 19:35-36.)
- 4007 és **Katalonianak / Erős halotjít Sceptroma bojgatá** – A catalaunumi (vagy catelaunorumi)

- csata a hunok és a Nyugatrómai Birodalom között zajlott a mauriacumi síkságon, 451-ben. A népvándorlás korának legjelentősebb csatájaként tartják számon. A csatának nem volt igazi győztese, viszont mindkét fél óriási veszteségeket szenvedett.
- 4009 **Trebia partýira** – A trebiai csata a második pun háború első nagy ütközete volt Hannibal karthágói serege és a Római Köztársaság csapatai között, i. e. 218-ban. „Hannibálnak a Pó völgyében feltűnő híres elefántjai tehát a döntő kudarctól mentették meg punokat, ráadásul a merész hadvezér – a különböző kelta törzsekkel folytatott háborúk és tárgyalások eredményeként – még erősebben ért Itália határára, mint ahogy Hispániából elindult. Miután a Ticinus folyó mellett a támadók legyőzték az ellenük vonuló Scipio lovasságát, a Padus – Pó – völgyében élő kelták is fellázadtak Róma ellen. Hannibál ekkor becslések szerint 38 000 fős sereggel rendelkezett, melynek élén aztán Trebia [folyó] mellett a Kr. e. 218-as év consulja, Tiberius Sempronius Longinus felett is győzelmet aratott.” (TARJÁN M. Tamás, *A 2. pun háború három ütközete*, <http://klasszika.hu/wp-content/uploads/2020/10/1-2-kat-punhaboruk.pdf>.) A római hadsereg fele elpusztult a csatatéren.
- 4010 **Nébo hegy** – Bibliai utalás: „Mózes halálának hírüladása. Ugyanezen a napon így szólt az Úr Mózeshez: „Menj fel az Abarim-hegységbe, Nebo hegyére, amely Moáb földjén Jerikóval szemben van, s nézd meg Kánaán földjét, amelyet Izrael fiainak adok birtokul. Azon a hegyen, amelyre most fölmész, meghalsz - megtérsz törzsed tagjaihoz, amint testvéred, Áron is meghalt, s megtért törzse tagjaihoz Hor hegyén, mivel Kádesban, Cin pusztájában, a viszály vizénél vétettek ellenem Izrael fiai között: nem vallottatok szentnek Izrael fiai előtt. Ezért csak szemközt láthatod az országot, de nem léphetsz be a földre, amelyet Izrael fiainak adok.” Isten e hegy tetejéről mutatta meg Mózesnek az Ígéret Földjét, amelyet a zsidók nemsokára birtokukba is vettek. Mózes a hagyomány szerint a hegyen temették el. (*Biblia, i. m.*, 5Móz 32:48-52.)
- 4013 **penész** – értsd: penész.
A penész megjelenése mint baljós előjel Jókainál is fellelhető, erről Versényi György ír bővebben: „S ezeket a csodás elemekkel telt néphagyományokat igen ügyesen használja fel, legtöbbször egészen természetesen, nem mintha maga is el akarná hitetni. Így a csodajeleket is, melyek nagy, rendkívüli események hirdetőiül feltűnnek vagy ha természetes is a dolog, de a nép babonás félelemmel magyaráz belőlük. [...] A török beütések veszedelmét ilyen előjelek hirdetik: Nyári hajnalon, derült éj után, sűrű köd támad, a mely fekete fellepként mozdulatlan áll. Kora délután nem lehetett a szobában gyertya nélkül látni. Este felé minden madár elhallgatott, a virágok becsukták kelyheiket, a fák levelei lelankadtak. A künn járók fullasztó köhögéssrel kezdtek panaszkodni. A földet meglepte valami járvány, hogy azelőtt soha nem látott gyomokkal verte föl a leggazdagabb vetést s erdőszámra száradtak ki a legerősebb cserjék, ellepve szürke rozsdától s mohtól s a szántóföldeken a zöld penész ütötte ki magát. [...] (Törökvilág Magyarországon.) [sic! Török világ Magyarországon, Isten kardja]” (VERSÉNYI György, *Jókai emlékezete*, Erdélyi Múzeum, 21, 8. sz. (1904), 443.)
- 4016 **Prúth vize** – „Nekünk lehetlen nem figyelmeznii a' moldvai halmokban találtató régiségekre, miután a' besenyő és kún rokon népeken kívül Árpádkori magyaro' sírhalmi is léteznek azok között. A' bécsi képeskrónika írja Turóczinál Almus fővezérről, Árpád atyjáról : „*Huius autem pater Almus, in patria Erdeleu occisus est; non enim potuit in Pannoniam intrare*”). Ha a' krónika ezen helyét Constantinus' előadásával figyelmesen egybevetjük, meg kell arról győződnünk, miszerint Almus megöletése nem Erdélyben, hanem azontúl Etelközben a' Szeret és Prúth' vize körül történhetett a' besenyők általi megtámadás alkalmával; sírja is tehát e' földön keresendő.” (JERNEY János, *Keleti utazása a' magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett. 1844 és 1845*, Pest, 1851, 67.)
- 4020 **Lerna-tó** – a görög mitológia szerint a tó közelében levő barlangban élt a Hidra.
- 4024 **Medea** – Médeia, kolchiszi varázslónő, Hekaté papnője a görög mitológiában.
- 4110 **hánnyok** – értsd: honnyok, honjuk
- 4132 **Serpenyő Főnt** – értsd: serpenyő font, mérleg, Székelynél ugyanezen szóhasználatot lásd: „Sors fontot övébe / Szegve siet,” (*Mohács, i. m.*, 39.)
- 4230 **magához csak hasonló** – értsd: „csak magához hasonló”

Második rész

27 **Hordo** – értsd: a naphordó kisisten

Skizz egy Eposzhoz

31 **Iszter** – a Duna ókori elnevezése

56 **Si nihil Attuleris ibis Homere Foras** – „Ipse licet venias Musis comitatus Homere, / Si nihil adtuleris, ibis Homere foras.” (Ovidius, *Ars Amatoria II.*)

58 **Miecenas at-avis edite Regibus.** – „Maecenas atavis edite regibus, / o, et praesidium et dulce decus meum. / Sunt, quos curruculo pulverem / Olympicum collegisse iuvat metaque fervidis // evitata rotis palmaque nobilis / terrarum dominos evehit ad deos;” (HORATIUS, *Ódák I/1. Maecenashoz*)

61 **omnia si perdas famem servare Memento** – „omnia si perdas, famam servare memento”, klasszikus latin idézet: „ha mindent el is veszítesz, ügyelj a jó híred megőrzésére”.

62 **ó mely sokan vannak** – „Ó, melly sokan vadnak, / Azkik háborgatnak Engemet, én Istenem? / Nagy sok ellenségim / És sok gyűlölőim / Tusakodnak ellenem. / Sokan azt alítják, / Lelkemről azt mondják; / Veszett ennek ő dolga, / Segétsége nincsen, / Mert elhatta Isten, / Így szólunk bolond módra.” (SZENCI MOLNÁR Albert, 3. *zsoltár*)

Apád is megeheti – Szent Dávidné zsoltára, zsoltárparódia. „Gyűjteményeiket a XVIII. század végi szöveggazdák gyakran álnéven, cirkalmas, nyomtatványokat idéző címmel, önmagukat másnak aposztrofálva jegyzik fel. (A Dávidné Soltári típusú címekkel ékeskedő kéziratok a kollégiumokban (Sárospatak, Debrecen, Nagyenyed) több nemzedéken át divatban voltak, pl. Dávidné Soltári (1790–91; Stoll 393. sz.), Dávidné Dudája (1809; Stoll 602. sz.); Dávidné Soltári (1814–1828; Stoll 647. sz.); Szent Dávidné Soltári (1826; Stoll 738. sz.).)” (CSÖRSZ RUMEN István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig = Irodalomtudomány és kritika*, szerk. SZÖRÉNYI László, TVERDOTA György, Bp., Universitas, 2016, 216.)

„Mikor már Dugasz Márton uram a görögdinnyék megdátumozása után (ami szükséges az érési idő végett) visszakerül az istállóhoz, s hallja, hogy a sete még mindig zsoltárt énekel, elkeríti nagy cifrán a kifordított áldást:

– Hát azt az istentiszteletben telhetetlen árgirusát az öregapádnak, nem hagyod-e már abba azt a virginálást?

A sete aztán, hogy kedvét találja a mérges gazdának, rágyújtott a zsoltár paródiájára:

Uram, büntesd meg a hagymát, Mért keserű. / Lám a répa mily édes. / Ha megfőzik disznólábbal, Vagy orzával, / Apád is megeheti.” (Jókai Mór, *A mi lengyelünk*)

66 **O Curas hominu O' Quantum est in rebus inane!** – „O curas hominum! O quantum est in rebus inane!” (PERSIUS, *Szatírák I/1.*)

68 **Tristis Oresta tuæ** – „Thesea Pirithous non tam sensisset amicum, / si non infernas uiuus adisset aquas. / ut foret exemplum ueri Phoceus amoris, / fecerunt furiae, tristis Oresta, tuæ. / si non Euryalus Rutulos cecidisset in hostes, / Hyrtacidae Nisi gloria nulla foret.” (Publius OVIDIUS Naso, *Tristia I/5.*)

70–71 **Nemo perfectus in arte / Qalibet in multis errat et ipse Pláto** – „Discipulus sedet in medijs clarissimus arte / Cecropius, morum dans documenta Plato. / Diogenes bipedem nudato corpore gallum / Ostentat, referens: Ecce Platonis homo. / Nemo sapit semper, nemo perfectus in arte / Qualibet, in multis errat ipse Plato, / Ipse etiam quandoque bonus dormitat Homerus: / Paruus indocto quolibet error inest.” (Laurens van HAECHE GOIDTSENHOVEN, *Mikrokosmos, Parvus mundus*)

73 **Ceciderunt in profundum** – Georg Philipp Telemann (1681–1767) barokk zeneszerző kánonja.

74 **rá ne felelj inkább terj** – „Penelopéd levelét vedd ő feledékeny Ulysse! / Rá ne felelj, inkább térj-meg hazádba magad. / Ilion el-romlott, de jajos romlása mi nekünk; / Annyit ugyan Priamus, sőt maga Trója sem értt. / Ó, ha, mikor még a Lacedaemoni parthoz evezne, / Mérges habokba veszett volna parázna feje!” (DAYKA Gábor, *Penelope Ulysseszhez Ovidiusból fardítattott 1787*)

- 76 **Gaudia non remanent sed Fugitiva mea** – „O mihi post nullos, Iuli, memorande sodales, / Si quid longa fides canaque iura valent, / Bis iam paene tibi consul tricensimus instat, / Et numerat paucos vix tua vita dies. / Non bene distuleris videas quae posse negari, / Et solum hoc ducas, quod fuit, esse tuum. / Expectant curaque catenatique labores, / Gaudia non remanent, sed fugitiva volant. / Haec utraque manu complexuque adserere toto: / Saepe fluunt imo sic quoque lapsa sinu. / Non est, crede mihi, sapientis dicere 'Vivam': / Sera nimis vita est crastina: vive hodie.” (Marcus Valerius MARTIALIS, *Epigrammák I/15*)
 „Júliusom, valamennyi barátom közt a legelső, / Hogyha a régi hűség s ősi jog ér valamit: / Hatvanadik consulválasztásit érsz te maholnap, / Már közeleg hozzád napjaid alkonyata. / El ne mulaszd, mit a sors még megvonhatna tetőled, / Mert amit átéltél, az csak örökre tied. / Várnak a gondok utóbb, küzdelmek egész sora vár még, / Nem marad itt az öröm, szárnyra kel, elröpül az. / Hát két kézzel ölelve szorítsd kebeledhez erősen, / Úgyis habként foly sokszor öledbül alá. / Hidd el, nem nagy bölcs, aki így szól: „Most fogok élni.” / Él j te ma. Elkésett, élni ki holnap akar.” (CSENGERY János ford.)
- 77 **Fabula Fies** – „nostrum est / quod vivis; cinis et manes et fabula fies. / vive memor leti! fugit hora;” (PERSIUS, *Szatírák V.*)
arboribus que comæ – „Diffugere nives, redeunt iam gramina campis / Arboribusque comae; / Mutat terra vices et decrescentia ripas / Flumina praetereunt;” (HORATIUS, *Ódák IV/7.*)
- 79 **Brevis esse laboro** – „Brevis esse laboro, obscurus fio.” (HORATIUS, *Ars Poetica*)
sesquipédalia verba – „Interdum tamen et uocem comoedia tollit, / iratusque Chremes tumido delitigat ore; / et tragicus plerumque dolet sermone pedestri / Telephus et Peleus, cum pauper et exul uterque / proicit ampullas et sesquipédalia uerba, / si curat cor spectantis tetigisse querella.” (HORATIUS, *Ars Poetica*)
 „Minden a megfelelő oldalra kerüljön a műben. / Olykor bár a komédia is felerősíti hangját / és a dühös Chremes háborgó szájjal üvölt fel. / Sok tragikus hőstől is hallunk köznapi szólást. / Telephus és Peleus, száműzötten s kirabolva / elveti ám a cikornyát, hat rőf szók szavalását, / egyszerűen, halkan szól, hogy meghassa a nézőt...” (BEDE Anna ford.)
- 80 **Dacus et æthiops** – „Pæne occupatam seditionibus / Delevit urbem Dacus et Æthiops; / Hic classe formidatus, ille // Missilibus melior sagittis.” (HORATIUS, *Ódák III/6.*)
facta qued vulpes – „Impios parrae recinentis omen / Ducat, et praegnans canis, aut ab agro / Rava decurrens lupa Lanivino, // Fetaque vulpes: / Rumpat et serpens iter institutum, / Si per obliquum similis sagittae / Terruit mannos.” (HORATIUS, *Ódák III/27.*)
- 81 **szudavit et alsit** – „Qui studet optatam cursu contingere metam, / Multa tulit fecitque puer, sudavit et alsit, / Abstinuit Venere et vino. Qui Pythia cantat / Tibicen, didicit prius, extimuitque magistrum.” (HORATIUS, *Ars poetica*)
 „Az, ki futásban akar elsőként érni a célba, / már gyermekként sok terhet hord: hőben, esőben / gyötri magát, nőt és borított kerül. Ez fuvolázik / Pythia szentélyében? – hogy félt rég a tanártól!” (BEDE Anna ford.)
- 82 **Limbus pérom** – „limbus (lat. 'valaminek a széle, szegélye'): a pokol előtere, tornáca, illetve a testétől elszakadt lélek állapota a halál után [...] 2. a ~ *puerorum*, 'a gyermekek ~a' a keresztség nélkül meghalt gyermekek v. olyanok tartózkodási helye, akik felnőtt korukban sem jutottak el értelmük használatára, s így a vágykeresztségben sem részesülhettek, személyes bűnt nem követtek el, de az áteredő bűn terhelte őket.” (*Magyar Katolikus Lexikon*, <http://lexikon.katolikus.hu/L/limbus.html>)
Filia sub tilia – latin nyelvcsavaró: „Filia sub tilia nectit subtilia fila.”

PÁLFY ESZTER

Gyöngyösi-kontextusok a 18–19. század fordulóján: A költő szerepe Gvadányi József, Kazinczy Ferenc és Kölcsey Ferenc írásaiban

Gyöngyösi István költészetének recepciótörténetét számos szaktanulmányból ismeri az irodalomtörténet-írás. Jelen tanulmány a költőről a 18–19. század fordulóján megfogalmazott, azóta közhellyé vált ítéletek közül vesz sorra néhányat, és vizsgálja őket elsődleges kontextusukban. Arra keresi a választ, hogy a rendszerezett irodalomtörténet-írás korszakát megelőzően milyen irodalmi és kulturális tényezők formálták a Gyöngyösiről való gondolkodást. A tanulmány három szerző, Gvadányi József, Kazinczy Ferenc és Kölcsey Ferenc kijelentéseinek vizsgálatával törekszik a recepciótörténeti narratíva árnyalására. Egyik következtetése, hogy a három szerző Gyöngyösi-értékelése elsősorban nem magáról Gyöngyösiről szól, hanem saját koruk aktuális dilemmáiról: Gvadányi esetében a magyar hagyomány és a külföldi divatok ellentétéről, Kazinczynál szoros értelemben vett nyelvi és poétikai-verselési kérdésekről, Kölcseynél pedig a magyar nemzeti költészet hiányáról és megteremtésének lehetőségeiről.

Contexts around Gyöngyösi at the Turn of the 18th and 19th Centuries: The Role of the Poet in the Writings of József Gvadányi, Ferenc Kazinczy, and Ferenc Kölcsey

The reception history of István Gyöngyösi's poetry is known to literary historians from numerous studies. The present paper discusses some of the well-known judgments made about Gyöngyösi at the turn of the 18th and 19th centuries, and analyses them in their primary context. It examines the different factors in the literary and cultural discourse that shaped the thinking about Gyöngyösi prior to the era of systematic literary history. The study aims to revise the narrative of the reception history by focusing on three authors, József Gvadányi, Ferenc Kazinczy and Ferenc Kölcsey. One of the main conclusions of the study is that their statements about the poet are not so much about Gyöngyösi as about the current dilemmas of their own time: in the case of Gvadányi about the conflict between Hungarian tradition and foreign trends, in Kazinczy's works about questions of language and poetry in the strict sense, and in Kölcsey's case about the causes and possibilities of the missing Hungarian national poetry.

HORVÁTH MARGARÉTA

Újabb problémafelvetések az *Istenes énekek* kiadástörténetéhez

Dolgozatom a Balassi Bálint és Rimay János vallásos líráját közreadó, a 17–18. században sokszor megjelenő versgyűjtemény, az *Istenes énekek* kiadástörténetét tárgyalja. Az első ilyen kiadványok általában két részből tevődnek össze: a Balassi neve

alatt közölt, de valójában mindkét szerző műveit felölelő törzsanyagból, és egy-egy énekrészből. Ezeket az edíciókat nevezi a szakirodalom összevegyítő vagy más-képp rendezetlen kiadásoknak. Téziseim a következők. 1) Az a tény, hogy a néhány levélnyi töredékben ránk maradt editio princeps vegyes része a „Balassa Bálintnak istenes éneki” fejléccel jelent meg, arra utal, hogy az őskiadásban a versanyag még kevésbé volt elválasztva Balassitól. 2) Az 1665-ös kassai kiadásban fennmaradt előszóról tévesen gondolják a szakírók, hogy az eredetileg az őskiadás élén állhatott. 3) Vonatkozó tanulmányában Vadai István szándéka ellenére nem az editio princeps tartalomjegyzékét rekonstruálja, hanem egy számunkra ismeretlen kiadásét.

Further Questions about the Unsorted Editions of the *Istenes énekek* (Divine Songs)

My study tries to highlight some questions about the seventeenth- and eighteenth-century editions of the *Istenes énekek* (Divine Songs) which contain the religious poems of Bálint Balassi and János Rimay. The first publications usually consist of two sections: the main material, published under the name of Balassi, but actually containing works by both authors, and another part that contains miscellaneous texts from various poets. These editions are commonly referred to as the “unsorted editions”. My main theses are as follows: 1) The fact that the second part of the editions was published with the heading “Balassa Bálintnak istenes éneki” (‘Bálint Balassa’s divine songs’) indicates that the two sections were not clearly separated from each other in the first edition. 2) We mistakenly think that the foreword of the edition published in Kassa in 1665 is the same as the preface of the first edition. 3) In his relevant paper, István Vadai, despite his intentions, does not reconstruct the table of contents of the editio princeps, but of an edition that is unknown to us.

A Verso 2023/1 szerzői

PÁLFY ESZTER (1989): a PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék egyetemi tanársegédje

HORVÁTH MARGARÉTA (1997): a PTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola elsőéves hallgatója

FÓRIZS GERGELY (1976): a BTK Irodalomtudományi Intézet tudományos főmunkatársa

CSANÁDY NIKOLETT (1998): a PTE BTK irodalom- és kultúratudomány mesterszak végzett hallgatója

MIKLÓS KRISZTINA (1995): a kolozsvári BBTE Hungarológia Doktori Iskolája elsőéves hallgatója, magyartanár

KULCSÁR MÓNIKA (1967): a Pozsonyi Magyar Tannyelvű Alapiskola és Gimnázium tanára, igazgatóhelyettes

FERENCZY NIKOLETT (1992): Horvátországi Magyar Oktatási és Művelődési Központ, magyartanár

ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY SÁNDOR (1797–1852): költő, unitárius püspök

BENDE P. ANITA (1988): testtétováló; a PTE BTK magyar szak végzett hallgatója

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADA-
LOMTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELV- ÉS IRODA-
LOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KLASSZIKUS IRODALOM-
TÖRTÉNETI ÉS ÖSSZE-
HASONLÍTÓ IRODALOM-
TUDOMÁNYI TANSZÉK